

Україна
і Польща

в період
феодалізму

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА
І ПОЛЬЩА
В ПЕРІОД
ФЕОДАЛІЗМУ

Збірник наукових праць

КИЇВ НАУКОВА ДУМКА 1991

Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. / АН УРСР. Ін-т історії України. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — 140 с. ISBN 5-12-002047-X

У збірнику розглядається коло проблем, що стосуються взаємовідносин України і Польщі в період феодалізму. Висвітлюються питання економічного розвитку українських земель в складі Речі Посполитої, проблеми суспільно-політичного життя народів двох слов'янських країн, зокрема спільна боротьба українського та польського народів проти іноземних загарбників.

Для істориків, викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться історією слов'янських народів.

В сборнике рассматривается круг проблем, касающихся взаимоотношений Украины и Польши в период феодализма. Освещаются вопросы экономического развития украинских земель в составе Речи Посполитой, проблемы общественно-политической жизни народов славянских стран, в частности совместная борьба украинского и польского народов против иноземных завоевателей.

Для историков, преподавателей и студентов, всех, кто интересуется историей славянских народов.

Редакційна колегія

*В. А. Смолій (відповідальний редактор), О. Б. Головка (відповідальний секретар),
В. Ф. Репринцев, О. Ф. Сидоренко, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко*

*Затверджено до друку вченою радою
Інституту історії АН УРСР*

Редакція літератури з історії та археології

Редактор *В. О. Коваленко*

У $\frac{0503020000 - 138}{M221(04) - 91}$ 49 - 91

ISBN 5-12-002047-X

© Інститут історії України АН УРСР, 1991

оцифровано balik2

В. А. Смолій, О. Б. Головка

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ ДОБИ ФЕОДАЛІЗМУ В УКРАЇНСЬКІЙ РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглядаються основні напрями наукових пошуків дослідників історії українсько-польських взаємин періоду феодалізму. Визначаються нові теми досліджень, що потребують уваги істориків, відзначається необхідність подолання спроб спрощених і однобоких оцінок, підвищення науково-теоретичного рівня робіт з вказаної проблематики.

В далеке минуле сягають витoki взаємин українського і польського народів. Єдність походження, спільність господарського та культурного розвитку західно- і східнослов'янських союзів племен в додержавний час, економічні, політичні та культурні контакти Київської Русі та п'ястівської Польщі, давньоруських та польських князівств доби феодальної роздробленості склали їх передісторію. З XIV ст., коли у Східній Європі поступово складається нова етносоціальна спільність — українська народність, доля її на десятиліття і навіть століття тісно перехрещується з історією польської народності.

З давніх-давен народні маси України і Польщі вели боротьбу за утвердження соціальної справедливості та національної незалежності. В літопису цієї боротьби чимало яскравих сторінок спільних виступів українських та польських селян і робітників проти гнобителів, боротьби передових суспільно-політичних сил під гаслом «За нашу і вашу свободу». Ратне співробітництво часів середньовіччя — Грюнвальдська битва, Хотинська війна, бої під Віднем — одержало продовження в новітню епоху — в роки другої світової війни. Тісні зв'язки України і Польщі встановилися й у духовній сфері.

Проте в історії взаємовідносин народів СРСР, зокрема українського, з польським народом як в середні віки, так і в недавні часи є сторінки, що викликають не гордість, а біль, причому він часто зростає через дефіцит історичної правди. Це зумовлює актуальність дослідження ряду питань історичного минулого українського та польського народів. Останніми роками під час переговорів на найвищому державному рівні увага приділялась необхідності переосмислення історичного минулого, ліквідації «білих плям» в історії, вивченню позитивного досвіду в історії багатовікових взаємин народів СРСР і

© В. А. Смолій, О. Б. Головка, 1991

Польщі. Вивчення цих питань визначалося як головне завдання сучасних дослідників-істориків¹.

Значним імпульсом щодо подальшої поглибленої розробки проблем взаємин двох країн, гадаємо, може стати 1000-літній ювілей встановлення політичних відносин між народами СРСР та Польщі. Тисячу літ тому, у 992 р., як свідчить комплексний аналіз давньоруських та іноземних джерел, внаслідок завершення територіального об'єднання польських та східнослов'янських племен в рамках відповідних держав, а також зростання дипломатичної активності між Польщею та Давньою Руссю було укладено договір «мира та любові», що в політичній практиці середньовіччя ознаменував початок офіційних міждержавних відносин².

На сучасному етапі розвитку науки перед дослідниками стає завдання вивчення широкого спектра проблем з історії взаємин Київської Русі, а згодом України, з Польщею від середини X до середини XIX ст. Поряд з цим подальше дослідження тематики на новому методичному рівні неможливе без творчого осмислення традицій української медієвістики, у тому числі радянської, цієї тематики. Розгляду цієї літератури і присвячена пропонована стаття³.

Дослідження взаємин східних і західних слов'ян X — XII ст. розпочалося у другій половині 40-х років. М. М. Бабляк⁴ та Я. Є. Яцкевич⁵ підготували праці, в яких розглянули питання економічних, політичних та культурно-релігійних зв'язків Русі і Польщі, деякі аспекти складання давньорусько-польського кордону та прикордонного ареалу. На межі 50 — 60-х років Я. П. Зінчук вивчав торговельні зв'язки Польщі на Балтиці, дослідив характер взаємин Русі та Польщі в період німецько-польської війни 1003 — 1018 рр.⁶ Тематично близькими до останнього дослідження є розділи, присвячені давньорусько-польським відносинам наприкінці X — в першій половині XI ст., у книгах І. М. Шекери⁷.

В 70 — 80-х роках проблеми взаємин Русі і Польщі досліджуються в працях цілого ряду вчених. Я. Д. Ісаєвич головну увагу приділив вивченню історії прикордонних з Польщею давньоруських земель, зокрема «Градов червенських»⁸. М. М. Кучінко на підставі археологічних джерел дослідив історію забузьких міст⁹. В монографії та статтях О. Б. Головка висвітлена історія політичних відносин Русі і Польщі з кінця X до середини XIII ст., досліджені закономірності цих взаємин та особливості їх розвитку в конкретних історичних умовах¹⁰.

Історія взаємин Південної та Південно-Західної Русі з Польщею після навали орд Батия на Східну Європу в спеціальних працях досліджена недостатньо. Лише деякі аспекти історії включення до складу Польського королівства Волині та Галичини розглянуті в працях І. П. Крип'якевича¹¹ та Ф. М. Шабульда¹². Економічний розвиток Південно-Західної Русі в XIV — XV ст. простежений в історико-нумізматичних роботах М. Ф. Котляра¹³.

Вивчення українсько-польських взаємозв'язків наступного

періоду зосереджувалося, як правило, на соціально-економічних проблемах, зокрема таких вузлових, як реконструкція господарського розвитку Речі Посполитої і визначення місця українських земель в економічній системі Польщі. Увага вчених до цього не випадкова. Адже відомо, що після 1569 р. до складу Польської держави входила більша частина території України, в рамках якої відбувалися процеси, характерні для економіки всієї Речі Посполитої. Тому українські історики прагнули дослідити спільне і особливе в господарському розвитку українських земель: О. І. Баранович, І. Д. Бойко, Д. П. Похилевич, М. П. Герасименко, В. О. Маркіна — в еволюції аграрних відносин¹⁴; О. І. Баранович, Т. П. Брянцева, П. В. Михайлина, В. Д. Отамановський — у становищі міст¹⁵; С. Т. Білецький, Я. П. Кісь — у розвитку ремесел, промислів і торгівлі¹⁶.

Окремим аспектам соціально-економічного розвитку тих чи інших регіонів українських земель у складі Речі Посполитої в XVI — XVIII ст. присвятили ряд наукових статей також Ю. М. Гросман, В. Ф. Інкін, Т. А. Балабушевич, Р. В. Майборода та інші історики. Вони дослідили напрями еволюції феодальних відносин на Україні, прослідкували спільні тенденції економічного розвитку з етнічно польськими землями і визначили те специфічне, що було характерне лише для певного регіону. Доцільно підкреслити, що українським історикам вдалося переглянути ряд принципових питань (наприклад, про становище міст), які тривалий час в науковій літературі (в тому числі ПР та Української РСР) трактувалися традиційно.

Інший великий комплекс проблем, що знаходиться в центрі уваги істориків, стосується антифеодальної та визвольної боротьби народів Польщі та України. Зокрема, створено ряд цікавих праць, які розкривають спільні дії українських козаків та польських військ проти вторгнень армій турецьких феодалів. В цьому плані варто відзначити книгу М. А. Алекберлі, присвячену Хотинській війні 1621 р., в якій були розгромлені війська турецького султана Османа III¹⁷. Незважаючи на певні недоліки цієї книги (зокрема, некритичне використання джерел турецького походження), вона, по суті, залишається єдиним великим дослідженням, на сторінках якого висвітлюється весь комплекс воєнних подій. Такий важливий аспект проблеми, як польсько-турецькі взаємовідносини на рубежі XVI — XVII ст. та місце в них України, розглядається в ряді публікацій Н. С. Рашби¹⁸. На жаль, згаданими працями фактично вичерпується дослідження цього зрізу історичного минулого українського та польського народів.

Значно глибше в історіографії розроблена проблема визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. проти шляхетської Польщі. Щоправда, і тут мають місце значні диспропорції дослідницьких інтересів. Як правило, вчені концентрували увагу на воєнних діях селянсько-козацьких армій та польсько-шляхетських військ, показували політику Речі Посполитої на Україні тощо. Порівняно гірше в працях істориків висвітлені вплив подій 1648 — 1654 рр. на піднесення

соціальних рухів у самій Польщі, перебування вихідців із етнічних польських земель у війську Б. Хмельницького, дипломатія гетьмана щодо Речі Посполитої на різних етапах війни і т. п. Виняток становлять лише монографії Ф. П. Шевченка¹⁹, В. О. Голобуцького²⁰, І. П. Крип'якевича²¹ та окремі науково-популярні статті²².

Досить великі лакуни існують у розробці проблеми українсько-польських взаємовідносин у другій половині XVII — на початку XVIII ст. Як правило, історики досліджували дві групи питань: російсько-польську війну 50—60-х років XVII ст. та місце у цих подіях різних верств населення України (М. І. Марченко, К. І. Стецюк, О. М. Апанович)²³; політичну ситуацію на Правобережній Україні і пов'язану з нею боротьбу козацьких полків під керівництвом С. Палія і його сподвижників (Г. Я. Сергієнко)²⁴. По суті, до нової для українських радянських істориків проблеми звернувся С. М. Плохий. В опублікованій нещодавно монографії він розкрив політику римської курії на українських землях у XVI—XVII ст. Невипадково в силу історичних обставин всі акції Ватикану висвітлюються автором через призму діяльності королівського уряду Речі Посполитої (Брестська унія, ставлення до неї Варшави, політика папи римського на Україні в роки Визвольної війни і т. п.)²⁵. Зрозуміло, що вивченням цих проблем не вичерпується розробка комплексу українсько-польських взаємозв'язків того часу. Вони були значно ширші, охоплювали різні сфери життя обох народів: економіку, політику, культуру.

Аналогічна ситуація склалася в дослідженні основних напрямів та форм українсько-польських відносин у XVIII ст. Наукова реконструкція цього складного періоду обмежується невеликою статтею О. С. Компан²⁶, де показано вплив Коліївщини (1768) на антифеодальну боротьбу народних мас Польщі, та кількома працями Л. А. Коваленка²⁷, В. А. Смолія²⁸, у яких висвітлюється досить широкий спектр проблем, пов'язаних з «дисидентським» питанням у Речі Посполитій, поділами Польщі, впливом діяльності Чотирирічного сейму на піднесення суспільно-політичного життя на Правобережжі, участю українського населення у повстанні під керівництвом Т. Костюшка (1794).

Варто підкреслити, що вчені-історики зуміли подолати усталений у дожовтневій історіографії підхід до оцінок такого складного і суперечливого питання, як поділи Польщі. Аргументовано доведено, що ці явища були глибоко реакційними і відповідальність за них несуть російський царизм та його західні союзники (Пруссія й Австрія). Водночас дослідники наголошували, що відновлення єдності Правобережжя з іншими українськими землями наприкінці XVIII ст. означало встановлення історичної справедливості. Воно справило позитивний вплив на економічний, політичний та культурний розвиток українського народу.

В українській радянській історіографії значно краще розроблена проблема зв'язків передових суспільно-політичних та рево-

люційних сил України та Польщі в першій половині XIX ст. У ряді статей Л. В. Баженова ²⁹ висвітлено вплив польського повстання 1830 — 1831 рр. на розвиток визвольного руху на Україні, у монографіях Г. Я. Сергієнка ³⁰ та Г. І. Марахова ³¹, окремих публікаціях Р. П. Іванової ³² та П. Г. Усенка ³³ досліджується суспільно-політичний рух на Україні, у якому брали участь польські революціонери.

Найменше в історіографії розроблена проблема українсько-польських культурних взаємозв'язків доби феодалізму. Крім відомої праці М. І. Марченка ³⁴, у якій наведено окремі факти з цього питання, можна назвати лише монографії З. І. Хижняк ³⁵, О. М. Дзюби ³⁶ про стан освіти на Україні в XVI — XVIII ст., роботи Я. Д. Ісаєвича ³⁷, що висвітлюють роль братств у розвитку української культури та початок друкарства на Україні, а також працю Ф. П. Шевченка ³⁸, в якій розкривається роль Києва у міжслов'янських культурних зв'язках періоду пізнього феодалізму.

Згаданими вище працями не обмежується коло проблем, які розглядалися в радянській історіографії. Ряд питань українсько-польських взаємозв'язків знайшов висвітлення на сторінках колективних праць, у роботах філософів, літературознавців, етнографів та мистецтвознавців. Однак аналіз всього комплексу літератури, створеної вченими-суспільствознавцями, свідчить, що дослідження цієї проблеми ще далеко від завершення. По суті, вона знаходиться на початковому етапі вивчення. Мова йде не лише про визначення тематики досліджень, кола питань, які вимагають пріоритетної розробки, а й про необхідність подолання стереотипів, які склалися в історичній науці. Потрібно відійти від односторонніх і спрощених оцінок взаємовідносин Польщі і України, що базуються, як правило, на висновках про антагонізм поляків і українців в соціальній та релігійній сферах. В історії великих слов'янських народів існувало більше чинників, що сприяли їх об'єднанню, аніж конфронтації, конфліктам і війнам. На спільній соціальній основі вели боротьбу проти феодалів незалежно від етнічної належності та віросповідання українські і польські селяни. На другий план відступили релігійні та інші суперечності, коли державній суверенності Речі Посполитої та українському народові загрожували Османська імперія та Кримське ханство.

Трудящі України та Польщі пліч-о-пліч обробляли ниви, вирощували хліб, розвивали ремесла і промисли, займалися торгівлею. За багато років існування в складі однієї держави вони зробили великий внесок у спільну духовну скарбницю.

¹ Правда. — 1988. — 22 апр.

² Головка О. Б. До питання про початок міждержавних відносин Київської Русі й Польщі у Х ст. // Укр. іст. журн. — 1983. — № 6. — С. 113 — 118.

³ Про комплекс проблем історії України доби феодалізму в історіографії Польської Республіки див.: Калениченко П. М. Польська марксистська історіографія

про Україну періоду феодалізму // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — С. 214 — 225. Про деякі аспекти вивчення середньовічної історії Польщі в українській історіографії див.: *Митряев А. И.* Изучение в украинской советской историографии средневековой истории зарубежных славян (1917 — 1967) // Славянская историография и археография. — М., 1967. — С. 3 — 27. У найближчий час передбачається здійснити підготовку огляду сучасної літератури із питань середньовічних україністики в Польщі та полоністики в УРСР.

⁴ *Бабляк М. М.* Економічні і культурно-релігійні зв'язки Русі і Польщі в X — XII ст. // *Наук. зап. Вінниц. пед. ін-ту.* — 1948. — Вип. 1. — С. 3 — 35.

⁵ *Яцкевич Я. Е.* Политические взаимоотношения Руси и Польши с X по XII ст.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Львов, 1950. — 15 с.

⁶ *Зинчук Я. П.* К вопросу о торговле Польши по Балтийскому морю в X — XII вв. // *Учен. зап. Винниц. пед. ин-та.* — 1957. — Т. 5, ч. 1. — С. 3 — 10; *Зинчук Я. П.* Міжнародні відносини в період німецько-польської війни 1003 — 1018 рр. // *Пр. Одес. ун-ту. Сер. іст. наук.* — 1962. — Т. 152, вип. 9. — С. 187 — 195.

⁷ *Шекера І. М.* Міжнародні зв'язки Київської Русі: З історії зовніш. політики Русі в період утворення і зміцнення Давньорус. держави в VII — X ст. — К., 1963. — 200 с.; *Шекера І. М.* Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах. — К., 1967. — 200 с.

⁸ *Ісаєвич Я. Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // *Исследования по истории славянских и балканских народов.* — М., 1972. — С. 107 — 124; *Ісаєвич Я. Д.* До питання про західний кордон Київської Русі // *Історичні джерела та їх використання.* — К., 1972. — С. 83 — 100; *Ісаєвич Я. Д.* Територія та населення «Червенських градів» // *Укр. іст.-геогр. зб.* — К., 1971. — Вип. 1. — С. 71 — 83; та ін.

⁹ *Кучінко М. М.* Археологічні пам'ятки IX — XIII ст. у верхів'ях р. Сян // *Середні віки на Україні.* — К., 1973. — Вип. 2. — С. 104 — 108; *Кучінко М. М.* Південно-західні межі розселення слов'ян у IX — XIII ст. // *Укр. іст. журн.* — 1973. — № 9. — С. 93 — 105; та ін.

¹⁰ *Головко А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII в. — Киев, 1988. — 136 с.; *Головко А. Б.* Проблема военного и политического союза в отношениях Руси и Польши (30-е годы XI — 30-е годы XII в.) // *Сов. славяноведение.* — 1986. — № 4. — С. 52 — 59; *Головко О. Б.* Внутріполітична боротьба в Польщі та її вплив на міжнародні відносини у другій половині 20-х — першій половині 30-х років XI ст. // *Пробл. слов'янознавства. Історія зарубіж. слов. народів.* — 1988. — Вип. 38. — С. 68 — 76; та ін.

¹¹ *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. — К., 1984. — 174 с.

¹² *Шабальдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — Киев, 1987. — 184 с.

¹³ *Котляр М. Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV — першій чверті XV ст. — К., 1968. — 144 с.; *Kotlar M.* Znalaziska monet z XIV — XVII w. na obszarze Ukrainkiej SRR. — Wroclaw etc., 1975. — 320 s.; *Kotlar M.* Znalaziska monet z XVIII w. na obszarze Ukrainkiej SRR. — Wroclaw etc., 1977. — 64 s.

¹⁴ *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. — М., 1959. — 209 с.; *Баранович А. И.* Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVII в. — М., 1959. — 184 с.; *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963. — 332 с.; *Герасименко М. П.* Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. — К., 1959. — 304 с.; *Маркина В. А.* Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в.: Соц.-экон. развитие. — Киев, 1961. — 236 с.; *Маркина В. А.* Крестьяне Правобережной Украины (конец XVII — 60-е годы XVIII ст.). — Киев, 1971. — 176 с.

¹⁵ *Баранович А. И.* Помещичий город времен Речи Посполитой. — М., 1947. — 184 с.; *Отамановский В. Д.* Города Правобережной Украины под владичеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в. — Саратов, 1955. — 226 с.; *Брянцева Т. П.* Характерні риси розвитку міст Поділля у XVIII ст. // *Вісн. Київ. ун-ту. Іст. науки.* — 1974. — Вип. 16. — С. 97 — 103; *Брянцева Т. П.* Про соціально-економічний розвиток міст Волині наприкінці XVIII століття // *Там же.* — 1970. —

Вип. 12. — С. 75 — 81; *Михайлина П. В.* Міста України в період феодалізму. — Чернівці, 1971. — 114 с.; *Михайлина П. В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 — 1654 рр.) — К., 1975. — 260 с.

¹⁶ *Білецький С. Т.* Розвиток ремесла і промислів у місті Львові в середині XVII ст. // З історії західноукраїнських земель. — К., 1957. — Вип. 2. — С. 3 — 31; *Кісь Я. П.* Промисловість міста Львова в період феодалізму (XIII — XIX ст.). — Львів, 1968. — 223 с.

¹⁷ *Алекберлі М. А.* Хотинська війна 1621 р. — Чернівці, 1954. — 123 с.; *Алекберлі М. А.* Боротьба українського народу против турецько-татарської агресії во второй половине XVI — первой половине XVII в. — Саратов, 1961. — 271 с.

¹⁸ *Раиба Н. С.* Польско-турецька війна 1620 — 1621 рр. // Укр. іст. журн. — 1959. — № 6. — С. 9 — 14; *Раиба Н. С.* К истории польско-турецкой войны 1620 — 1621 гг. // Крат. сообщ. Ин-та славяноведения. — 1963. — Вып. 37. — С. 26 — 38; *Раиба Н. С.* Очерки истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. // Османская империя в первой четверти XVII века. — М., 1984. — С. 12 — 26; див. також: *Podhorodecki L., Raszba N.* Wojna Chocimska. — Kraków, 1979.

¹⁹ *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — 500 с.

²⁰ *Голобуцький В. А.* Дипломатическая история освободительной войны 1648 — 1654 гг. — Киев, 1962. — 360 с.

²¹ *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — 536 с.

²² *Петровський М. Н.* Вплив визвольної війни українського народу на антифеодальну боротьбу польських народних мас // Вітчизна. — 1948. — № 6. — С. 33 — 39; *Компан Е. С.* Значение освободительной войны украинского народа 1648 — 1654 гг. для антифеодального движения в Польше // Крат. сообщ. Ин-та славяноведения. — 1954. — Вып. 13. — С. 5 — 32; *Компан Е. С.* Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі. — К., 1954. — 46 с.

²³ *Марченко М. І.* Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654 — 1664 рр.). — К., 1941. — 116 с.; *Стецюк К. І.* Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50 — 70-х роках XVII ст. — К., 1960. — 364 с.; *Апанович О. М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії в 50 — 70-ті роки XVII ст. — К., 1961. — 299 с.

²⁴ *Сергієнко Г. Я.* Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963. — 212 с.

²⁵ *Плохий С. Н.* Папство и Украина: Политика римской курии на украинских землях в XVI — XVII вв. — Киев, 1989. — 223 с.

²⁶ *Компан О. С.* Вплив Коліївщини на антифеодальну боротьбу в Росії, Польщі і Білорусії // Коліївщина, 1768: Матеріали ювіл. наук. сес., присвяч. 200-річчю повстання. — К., 1970. — С. 97 — 108.

²⁷ *Коваленко Л. А.* Велика французька буржуазна революція і громадсько-політичні рухи на Україні в кінці XVIII ст. — К., 1973. — 158 с.

²⁸ *Смолій В. А.* Возз'єднання Правобережної України з Росією. — К., 1978. — 192 с.; *Смолій В. А.* Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшко на Правобережній Україні // Укр. іст. журн. — 1974. — № 2. — С. 98 — 102; *Смолій В. А.* Польський суспільно-політичний рух кінця XVIII ст. на Правобережній Україні // Проблеми слов'язнознавства. Історія зарубіж. слов. народів. — 1976. — Вип. 14. — С. 88 — 94.

²⁹ *Баженов Л. В.* Восстание 1830 — 1831 гг. на Правобережной Украине : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1973. — 28 с.

³⁰ *Сергієнко Г. Я.* Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів. — К., 1971. — 300 с.

³¹ *Марахов Г. И.* Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине. — Киев, 1967. — 258 с.

³² *Иванова Р. П.* Украинско-польские революционные связи конца 50-х — начала 60-х годов XIX в. // Вопр. истории. — 1979. — № 3. — С. 32 — 42.

³³ *Усенко П. Г.* Идейное единство русских, украинских и польских революционеров-демократов (50 — 60-е гг. XIX в.). — Киев, 1985. — 124 с.

³⁴ Марченко М. І. Історія української культури: 3 найдавніших часів до середини XVII ст. — К., 1961. — 286 с.

³⁵ Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія. — 2-е вид., перероб. і допов. — К., 1981. — 236 с.

³⁶ Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским: Вторая половина XVI — первая половина XVII в. — Киев, 1987. — 132 с.

³⁷ Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI — XVIII ст. — К., 1966. — 251 с.; Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму. — К., 1972. — 144 с.; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. — 2-е вид., перероб. і допов. — Львів, 1983. — 155 с.

³⁸ Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських культурних зв'язках у XVII — XVIII ст. — К., 1963. — 44 с.

Одержано 29.09.89 р.

Рассматриваются основные направления научных поисков исследователей истории украинско-польских взаимоотношений периода феодализма. Определяются новые темы исследований, требующие внимания историков, отмечается необходимость преодоления попыток упрощенных и однобоких оценок, повышения научно-теоретического уровня работ по указанной проблематике.

О. П. Толочко

ПОЛЬЩА І РУСЬ: СПРОБА СТВОРЕННЯ МОДЕЛІ ЕВОЛЮЦІЇ ПОТЕСТАРНИХ СТРУКТУР

У статті розглядаються деякі паралелі еволюції структур державної влади на Русі й у Польщі за часів раннього середньовіччя. Автор доводить, що у вказаному відношенні обидві держави розвивалися за однією моделлю.

Ідея типології економічного устрою давніх суспільств віддавна стала однією з головних підвалин історичної науки. Думка ж про можливість застосування подібних методологічних засад до аналізу структур влади навряд чи добре усвідомлена в літературі як цілком наукове завдання. Щодо європейського середньовіччя і в спеціальних, і в узагальнюючих працях, принаймні сучасної вітчизняної історіографії, застосовується, як правило, сумарна констанція «феодального» характеру державної влади. Дискусії, коли й ведуться, мають виразно догматичний характер: чи можна вважати те чи інше державне утворення «типово» феодальним, чи, навпаки, воно ще до- або протофеодальне. Очевидно, створення певної типології, низки моделей розвитку потестарних структур в межах феодалізму (все одно, будемо ми вживати цей термін чи ні) стає нагальною потребою подальшого просування науки і здатне перевести дискусію на якісно інший рівень обговорення, а можливо, й уточнити наші уявлення про феномен «феодалізму».

© О. П. Толочко, 1991

Принцип економічної типології, власне, й складає методологічну відзнаку того напрямку розуміння історії, до якого належить марксизм. Але у ньому такій типології надано виразно діахронічного, вертикального характеру, де типи розглядаються як поступальні стадії розвитку економічного устрою з відповідними формами устрою державного. Питання про характер влади того чи іншого суспільства, таким чином, вирішувалося досить просто. В історіографії було вироблено уявлення про кілька суспільств, що є класичними взірцями того чи іншого суспільства, феодального чи рабовласницького, а їх конкретно-історичні феномени (організація господарського життя, форми власності та влади) розглядалися як типові для усіх інших; відзначалися лише певні відхилення, що кваліфікувалися як пережитки попередніх стадій розвитку або ж ознаки недорозвиненості. Таким чином, у тій парадигматичній ситуації, у якій перебувала історіографія ще 15 — 20 років тому, кваліфікація державної влади як «феодальної» була цілком нормальним явищем, за яким поставали уявлення про конкретні історичні ознаки. Однак останнім часом з огляду на загальне переосмислення традиційної «п'ятичленної» формаційної схеми, яка утвердилась у нашій науці¹, та завдяки поступовому зсуву розуміння феодалізму в бік потестарно-надбудовного явища, а не лише способу виробництва², таке, свого часу цілком певне, визначення дедалі більше починає втрачати колишню історичну та соціологічну конкретність. Сьогодні подібна констатація вже не може задовільно пояснити цілком очевидної строкатості державних структур навіть такого компактного та уніфікованого в культурно-історичному відношенні регіону, як Європа.

Можливо, на певний час треба облишити спроби вивести всі форми життя неодмінно з характеру продуктивних сил (що є спільним ґрунтом, на якому базувалися у дослідженнях державної влади середньовічних суспільств і який, по суті, ще до аналізу визначав його результат) та перейти до дослідження здебільшого емпіричного, яке б визначило певну кількість конкретних форм організації та шляхів розвитку державності у Європі.

Дана стаття не претендує на вирішення такого широкого кола проблем, які, очевидно, потребуватимуть значних дослідницьких зусиль. Наше завдання — виявити ті закономірності розвитку князівської (державної) влади на Русі та в Польщі XI — XIII ст., які дозволяють стверджувати, що ці країни розвивалися за однією моделлю.

Самий плін історичної думки переконує в правомірності зближення еволюції князівської влади двох слов'янських країн. Добре відомо, що у російській історіографії тривалий час (власне, протягом усього минулого століття) панувало переконання в унікальності організації князівської влади на Русі у домонгольський період. Найбільш задовільною вважалася створена у 40-ві роки «родова теорія» С. М. Соловйова³, яка доказовістю переважала всі інші спроби усвідомлення цього феномена, але надовго виключила навіть можливість думки про

відшукування аналогій давньоруським реаліям поза межами Східної Європи. Через симпатії слов'янофільства до теорії С. М. Соловйова таке становище, по суті, законсервувалося і практично не було подолане і на початок ХХ ст. Сутність «родової теорії» полягала у зближенні організації міжкнязівських стосунків з родовими відносинами і перенесенні на державні феномени регулятивних принципів, що, на думку істориків, панували всередині роду. Штучність «родової теорії» з'ясувалася досить швидко⁴, до того ж родові стосунки насправді виявилися далекими від тих, які уявлялися послідовникам С. М. Соловйова і переносилися на князівські. Але сама ідея виведення міжкнязівських стосунків з якоїсь патріархальної форми людського буття виявилася настільки міцною, що навіть О. Є. Пресняков, рішуче відкинувши рід як джерело князівських стосунків, відшукав йому заміник у південнослов'янській задузі.

Майже аналогічна еволюція поглядів простежується також у польській історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Очевидна схожість взаємин серед Пястів та стосунків Рюрикського дому змусила шукати пояснення у тому ж напрямі. Під впливом російської теорії С. М. Соловйова, яка, проте, не була єдиним джерелом, у Польщі розвинулася власна «родова теорія», творцем якої став Освальд Бальцер (щоправда, він мав попередника в особі М. Кантецького)⁵. Теорія О. Бальцера знайшла величезне число прихильників у польській історіографії і справила значний вплив на розвиток наукової думки.

Існування блискучих праць Я. Адамуса, у яких дано ґрунтовну критику філософських та суспільних засад «родових теорій» як у польській, так і у російській історіографії й європейській дослідницькій думці взагалі, звільняє нас від необхідності розбору давніх поглядів⁶. Поданий історіографічний екскурс, більш ніж фрагментарний, покликаний засвідчити єдину думку: на диво точний збіг розвитку дослідницької думки має, очевидно, так чи інакше відбивати подібність перебігу історичних процесів, до яких вона прикладалася.

Становище польської «родової теорії» вигідно відрізняється від становища її російської попередниці: у той час, коли реакція на давні догми у радянській історіографії призвела до забуття її, у Польщі відбулися конструктивне подолання і вихід на нові дослідницькі обрії, хоча дискусії не вщухають й у наш час⁷. Безумовно, краще з'ясоване питання розвитку князівської влади за часів династії Пястів у польській літературі й одночасно без перебільшення сумний стан дослідження аналогічної проблеми у вітчизняній науці спонукають до здійснення поставленого вище завдання навіть для того, щоб прояснити становище Русі Х — ХІІІ ст.

Врешті, «родова теорія» інтуїтивно правильно відзначила, але догматично вирішила одну істотну рису ранньофеодальних державних утворень: явище, яке у сучасній науці прийнято звати патримоніальною концепцією держави⁸. Полягає воно в тому, що пануюча

династія розглядає підвладну їй територію як сімейний набуток і у ставленні до неї керується родинними нормами, які існують всередині династії. Влада і територія розглядаються як нерозривно поєднані явища, в свою чергу, сакрально пов'язані з династією як такою. Отож право на владу має кожен з членів пануючого дому за походженням і належністю до князівської (королівської) родини. Патримоніалізм середньовічної держави призводив до того, що після смерті володаря вся її територія поділялася між його синами. І хоча цей порядок, описуваний в термінах «родової теорії», тривалий час в європейській науці вважався рисою суто слів'янського історичного буття (притому ознакою глибокої архаїчності структури владарювання), насправді він добре знайомий усьому європейському середньовіччю⁹. Найгрунтовніше він досліджений на матеріалі Франкської ранньофеодальної держави часів Меровінгів та Каролінгів, з моменту виникнення якої спостерігається феномен неодмінної співучасті у владарюванні усіх синів померлого короля й виділення завдяки цьому кожному уділів¹⁰. Явище це одержало назву «*corpus fratrum*», який пізніше переріс у сеньйорат, тобто верховенство старшого з братів над іншими.

Важливо зазначити, що патримоніалізм, судячи з усього, не був початковою ознакою державної влади. Перші кроки державності у слов'ян не знають родинних поділів території: у Польщі вони не відомі до часів Мешка I, на Русі — до смерті Святослава Ігоревича (972). На Помор'ї, одному з архаїчних державних організмів Європи, перший поділ зафіксовано в 1295 р., коли династію можна вважати вже німецькою¹¹. Ці приклади, що їх можна було б продовжити, засвідчують, що патримоніальне ставлення династії до держави наростає в міру її зміцнення і є результатом державного поступу (Я. Адамус навіть поставив знак рівності між патримоніалізмом та феодалізмом, що не позбавлено певного сенсу)¹².

Середньовічна патримоніальна державна влада є тим спільним ґрунтом і вихідним пунктом, з якого почали еволюційний поступ практично усі європейські народи і до певного моменту (в розумінні соціологічному, а не хронологічному) йшли разом. Шляхи Заходу й Сходу розійшлися з розвитком ленного права, якого не знали слов'янські народи й яке суттєво змінило становище на Заході. Завдяки втручанням ленного права (зрештою теж заснованого на приватно-правових засадах) до участі у здійсненні публічної влади були допущені особи з-поза меж пануючого роду, і хоча сама династія продовжувала користуватися правом родинним¹³, між нею й іншими феодалами почали встановлюватися вертикальні васальноленні зв'язки. Слов'янська Європа не продукувала ленних стосунків, розвиваючи натомість алодіальне землеволодіння феодалів не князівського походження¹⁴, у відповідності з чим на найвищому щаблі державної влади панівним залишилося патримоніальне династичне право. У подальшому це призвело до виразної цезури між давніми родинними поділами держави й власне феодальною роздробленістю на Заході. Натомість на Русі й у

Польщі спостерігається безпосередній континуїтет між цими двома явищами¹⁵, оскільки тут класом феодалів у західному розумінні слова були представники лише однієї родини — князівської.

«Патримоніальна держава», чи «родовий сюзеренітет», як вважають вчені, спершу не передбачав якоїсь інституції верховної влади над нащадками померлого володаря¹⁶. Так, поділ Франкської імперії у 806 р. (згідно з «*Divisio regnorum*») по смерті Карла Великого не призвів до встановлення зверхнього володаря. Але після смерті братів влада над імперією дісталася Людовікові Побожному, який створив прецедент зверхнього володаря («*Ordinatio imperii*» 817 р.). У результаті повстання його синів у 831 р. становище змінилося: були утворені три рівноправних королівства і «*corpus fratrum*» залишився в ординації 839 р. та трактаті 843 р.¹⁷

Однак щодо історії слов'янських країн, таке твердження не має підстав. Справа в тому, що історія засвідчила два варіанти переходу від «*corpus fratrum*» до супрематії когось з-поміж нащадків над іншими родичами. Перший — встановлення сеньйорату, і, власне, навколо цієї інституції ведуться дискусії: вона, можливо, й справді у більшості випадків є явищем фінальним для родового сюзеренітету¹⁸, ймовірно, предтечею примогенітури¹⁹. Інший варіант мав місце у Польщі, де сеньйорат був закріплений лише у «Тестаменті» Болеслава Кривоустого 1138 р., але задовго до того існувала інституція верховної, загальнодержавної, влади, яку, за О. Бальцером, у польській науці прийнято називати «принципато»²⁰.

Виникнення принципату як форми ранньофеодальної монархії було зумовлене необхідністю поєднання періодичних патримоніальних поділів території з ідеєю утримання державної цілісності. У цій структурі одному з-поміж спадкоємців надавалася значно більша влада, яка, зокрема, передбачала здійснення загальнодержавних функцій²¹. У перші півтора століття існування принципату в Польщі застосовувалися, як гадають, численні варіанти визначення принцепса аж до обрання. Коли погодитися з думкою, що спершу (до «Тестаменту» Болеслава Кривоустого) принципат не обов'язково мав співпадати з сеньйоратом (старійшинством претендента серед династії), що, можливо, й не зовсім вірно навіть для Польщі, то треба визнати, що Русь являє де-що інший тип розвитку.

У літописних джерелах знаходимо лише один термін на позначення влади одного з братів — «старійшинство». Було б логічним, таким чином, припускати, що від початку родового сюзеренітету на Русі (друга половина X ст.) тут існував принципат, з'єднаний з сеньйоратом. Однак останнім часом була висловлена думка, свого часу популярна у російській історіографії, згідно з якою до смерті Ярослава Мудрого Східна Європа не знала такої інституції і кожен поділ на уділи означав остаточну втрату єдності державного організму. Ця теза передбачає, що лише «рядом» Ярослава 1054 р. були запроваджені засади сеньйорату і, таким чином, встановлена загальна влада старшого з

братів²². Цілком очевидно, що така думка пояснюється, з одного боку, станом джерел, що сповіщають про перші два поділи (по смерті Святослава в 972 р. та Володимира в 1015 р.), а з іншого — гіперкритичним ставленням до пізніших документів, які трактують події після смерті Володимира: маємо на увазі пам'ятки борисо-глібського циклу. Щодо Святославового поділу, то фрагментарність літописних свідчень не дозволяє робити далекосяжні висновки, крім тієї констатації, що Київ дістався старшому з синів — Ярополку. Щодо другого випадку, то тут, справді, треба відзначити тенденційну спрямованість трактування, а подекуди, очевидно, й пряму фальсифікацію подій у джерелах. Вони настільки заплутують справу, що для того, аби залишатися на твердому ґрунті фактів, а не гіпотез, які в даному випадку охоче роблять дослідники²³, слід відзначити ту ж таки рису: Київ опинився у володінні Святополка, який на той час лишався старшим у родині. Цей факт не можна спростувати, навіть коли взяти до уваги, що прямі посилення джерел на його старійшинство — продукт домислів й ідея пізнішого часу. Врешті, сумна історія Ярославових синів, які діяли в межах «ряду» 1054 р., що начебто мав змінити становище, до подробиць повторила сценарії стосунків двох попередніх поколінь Рюриковичів і мусить свідчити на користь висновку про однотипність засад, якими керувалися князі.

Таким чином, можна зробити висновок, що заповіт Ярослава не винайшов якогось нового порядку у володінні Руською землею і не встановив старійшинства у династії, знайомій з ним і раніше, а був лише першим актом «юридичного» оформлення сеньйорату.

Для ранньої стадії родового сюзеренітету необхідно відзначити цікаву особливість — відсутність державної столиці. Це питання, наскільки нам відомо, досі не ставилося в нашій літературі. Тим часом вказане явище є одним із суттєвих феноменів державного поступу і його вивчення дасть змогу пояснити важливі питання навіть суто політичної історії Русі. Воно може бути досліджене у історико-порівняльному аспекті, у тому числі на польському матеріалі.

Для патримоніальної держави раннього середньовіччя характерні персоніфікація держави в особі володаря, майже ототожнення цих двох понять. Формальні інститути влади виростають поступово і здійснення влади санкціонується не ними, а персоною князя. Поняття столиці як центру держави, володіння якою означає володіння державою, — явище досить пізніє. Столиця там, де резидує володар, він — джерело й кінцева мета влади. До певного часу ми маємо справу, власне, із «ставками» правителів і, очевидно, саме в такому плані треба розглядати, скажімо, Ингельгейм часів Людовіка Побожного. Лише про такі «ставки» може йти мова, наприклад, для Скандинавії. Те саме маємо й у Польщі, де Краків остаточно набув статусу конституційованої столиці чи не в часи Болеслава Кривоустого. Столиця з резиденції володаря виростає до рівня одного з головних державних інститутів, а з занепадом принципату вже сама, як показує пізніший польський та й

руський досвід, підтримує авторитет великого князя, який неухильно падає.

Аналогічну ситуацію спостерігасмо й на Русі, щоправда, тут Київ мав більш стійку традицію центру держави, яка, проте, може виявитися враженням, що складається в результаті прагматичного характеру Несторової «Повісті временних літ», складеної на початку XII ст.: «Откуда евоѣ пошла Руская земля, кто въ Киевѣ начи первѣ княжи-ти...»²⁴

Саме з часів формування патримоніального ставлення династії до держави на Русі походить перше свідчення відсутності інституту столиці, принаймні Святослав ще не пов'язує верховну владу з неодмінним володінням Києвом. Звідси походить його на перший погляд дивне рішення переносу своєї резиденції до Переяславця на Дунаї: «Не любо ми есть в Киевѣ быти, хочю жити в Переяславци на Дунаи, яко то есть середа земли моеѣ»²⁵. Очевидно, на тому етапі державного розвитку, яке представлене правлінням Святослава, політичне верховенство у повній відповідності з соціологічними закономірностями родового сюзеренітету ще не цілком асоціюється з Києвом. Становлення концепції столичного міста — справа усього XI ст., й у розвиненому вигляді знаходимо її тільки у свідомості покоління Ярославових онуків — наприклад, Володимира Мономаха. Значну роль, очевидно, тут відіграло копіювання у 40—50-х роках XI ст. візантійського взірця ставлення до столичного міста, яке недвозначно засвідчено у такій авторитетній пам'ятці, як «Слово про закон і благодать» Іларіона, де Києву відводиться роль мало не стрижня, на який нанизується історія Русі. Вибираючи місце для князівського з'їзду (майбутнього Любецького), Мономах та Святополк обрали Київ, аргументуючи свій вибір тим, що Київ «столь отець наших и дѣдѣ наших, яко то есть старѣйшей градъ в земли во всей, Киевѣ»²⁶. Як цілком усвідомлена концепція, що набуває історіософського характеру, ідея столичності Києва виступає у літописця того ж таки покоління князів — у Нестора, на рахунок якого, очевидно, треба віднести вставку репліки Олега: «Се (Київ. — *Авт.*) буди мати градомъ русьскимъ»²⁷. Цікаво відзначити, що навіть у цей час ще не було вироблено технічного терміна на позначення столиці, і неузгодження роду у фразі Олега («матір» прикладено до іменника чоловічого роду «Київ»), як дотепно зауважив ще О. І. Соболевський, є наслідком давньоруської кальки з грецького «метрополіс» — столиця. Очевидно, й вислови з двох попередніх місць літопису — «середа земли», що, без сумніву, треба розуміти не в географічному плані, та «старѣйшей градъ» — є різночасовими спробами знайти відповідний термін для фіксації концепції столичного міста, яка кристалізувалася. Возвеличенню Києва на Русі за панування родового сюзеренітету спричинилася майже столітня (на кінець XI ст.) традиція його як «старійшого», принцепського уділу, що законодавчо було закріплено у заповіті Ярослава Мудрого 1054 р.

«Ряд» Ярослава як документ, який регулює князівські відносини Рюриковичів, в один ряд з відповідною установою Пястів («Тестамент» Болеслава Кривоустого 1138 р.) у російській історіографії вперше був поставлений О. Є. Пресняковим²⁸. Зміст цих двох документів, які можна вважати класичними для родового сюзеренітету, майже тотожний. «Тестаментом» Кривоустого закріплювалося поєднання принципату з сеньйоратом, тобто процедура заняття великокнязівського столу старшим у династії князя²⁹. Схожість цих документів така, що інколи навіть викликає думку про пряме запозичення із давньоруського взірця³⁰. Крім Малопольщі з столичним Краковом, принцепсу, яким став старший з синів — Владислав II, належав Шльонськ, Мешку Старому — Великопольща, Болеславу Кучерявову — Мазовія з Куявами. Вдова померлого князя Саломія з двома неповнолітніми синами мала Ленчицький уділ. Розподіл володінь між синами Ярослава добре відомий і не раз ставав предметом спеціального дослідження³¹. Хотілося б відзначити, що ці документи мають спільне завдання: поєднати необхідність роздроблення з утримуванням єдності держави, а також спробою шляхом врегулювання процедури наслідування верховної влади запобігти міжкнязівським усобицям. Аналогічні розпорядження були видані й іншими європейськими монархами: закон про сеньйорат Бржетіслава I 1055 р. у Чехії, «*Ordinatio imperii*» Людовіка Побожного 817 р.³²

Втім, ні в Польщі, ні на Русі ці заходи не досягли бажаної мети. «Тріумвірат» Ярославичів досить швидко втратив єдність, Ізяслав Ярославич був вигнаний з Києва двічі, і перша половина 70-х років XI ст. стала часом постійних війн між братами. Так само трапилося й у Польщі, де після вигнання Владислава II з 1146 р. по черзі князували Болеслав та Мешко. На Русі необхідність нових засад державного порядку стала зрозумілою вже синам «тріумвірів». Нові ідеї династичного владарювання, що були викликані до життя індивідуальним князівським землеволодінням умовного характеру, зростанням впливу отчини, а також суто політичною необхідністю, знайшли відбиття у постановах Любецького князівського з'їзду 1097 р.

Щодо постанов цього з'їзду, одного з перших князівських на Русі, необхідні деякі роз'яснення, оскільки історіографічна традиція багато в чому заплутала питання. Звичайно головним результатом з'їзду вважається встановлення отчин трьох князівських ліній — Ізяславичів, Святославичів та Всеволодовичів. Проте ці отчини визначилися в основних рисах раніше, і, хоч узгодження їх меж ускладнилися непротими стосунками Ярославичів, вони були відомі. Ключ до розуміння значення Любецького з'їзду, як вважаємо, дав О. Є. Пресняков, встановивши зміст поняття «отчини». Під останнім у XI ст. розуміли територіальне володіння, право на яке обмежується представниками якоїсь особної князівської лінії зі збереженням всередині неї сеньйорату³³.

У Любечі мова йшла головним чином про Київ. Становлення отчинності столиці держави і є принципово новим явищем у політичному

житті Русі. Як зазначалося, вже напередодні з'їзду вималювалася думка про залежність між володінням столицею і здійсненням верховної влади в країні. Закріплення за Києвом статусу отчини Ізяславичів означало не тільки повернення столиці Святополку Ізяславичу, а й довічне право його нащадків на пов'язане з Києвом старійшинство. Усі інші князівські лінії усувалися від можливості посідати великокнязівський стіл і обіймати центральну владу.

Постанови Любецького з'їзду не були неухильно витримані: до середини XII ст. тричі Київ міняв династію. Після повстання 1113 р. у ньому утвердився Володимир Мономах, а з 1139 р. — Всеволод Ольгович. І хоча кожна нова династія діяла у дусі любецьких постанов, намагаючись закріпити володіння Києвом за собою, ця нова епоха еволюції центральної влади так і не змогла остаточно переконати суспільство у своїй необхідності³⁴. Восьмирічна війна Ізяслава Мстиславича з Юрієм Долгоруким майже зруйнувала нову політичну будову Русі, яку проектував Мономах, і в той же час засвідчила паритетність двох концепцій державного устрою країни: однієї — висловленої у заповіті Ярослава Мудрого, іншої — у дусі постанов Любецького з'їзду. Ці концепції підтримували супротивні коаліції князів у боротьбі за Київ і практично на усе XII ст. визначили політичний розвиток держави³⁵. Коли вірити відомостям В. М. Татищева, досить сумнівним попри загальне до них довір'я дослідників, нові ідеї з'явилися тільки з початком XIII ст. і були висловлені Романом Мстиславичем³⁶.

Дивно, але на відміну від заповітів Ярослава Володимировича та Болеслава Кривоустого, які часто, особливо у польській історіографії, розглядалися як однорядні документи, постанови Любецького з'їзду ніколи не порівнювалися з відповідними ухвалами Ленчицького князівського з'їзду у Польщі. Цей з'їзд відбувся 1180 р. і встановив такий порядок наслідування краківського столу, за якого принципат на підставі примогенітури заповідався синові Казимира Справедливого і мав залишатися набуток його лінії³⁷. Незважаючи на скептицизм Я. Адамуса щодо історичності подібної ухвали з'їзду у Ленчиці³⁸, давньоруська паралель переконує у тому, що встановлення отчинності принципату (у Польщі) або, що те саме, старійшинства (на Русі), є наступним, цілком закономірним кроком у розвитку родового сюзеренітету, але разом з тим демонстрацією межі можливостей патримональної концепції держави у конструюванні нових засад влади центру.

Результати Любецького й Ленчицького з'їздів виявилися прямо протилежними очікуваням. Замість зміцнення й стабілізації центральної влади вони призвели до втрати нею авторитету й занепаду. Заради справедливості треба зазначити, що у цьому ж напрямку діяли й інші суспільні процеси. Але факт лишається фактом: за панування родового сюзеренітету центральна влада підтримується солідарністю усієї династії, але лише настільки, наскільки право на заняття великокнязівського столу, хоча б теоретично, можливе для кожного її члена.

Із спробою встановлення отчинності верховної влади усі, крім однієї, лінії усуваються від такої можливості. Патримоніальні зв'язки рвуться, суто публічно-правових суспільство ще не виробило, й таким чином, підринається сама основа здійснення династичного панування. Статус спадковості великокнязівського (принцепського) уділу неухильно призводить до його зрівняння з іншими князівськими уділами, а в арсеналі верховного володаря не залишається інших засобів ствердження своєї влади, крім сили, коли вона є, та традиції володіння столицею.

На Русі київський князь частіше за все мав і те і інше завдяки потужним ресурсам Київської землі (людським й економічним) та традиції київського старійшинства, яку так і не змогли подолати ніякі князівські особи чи та емансипація центрів інших земель. Більш стрімко процес дроблення наростав у Польщі, остаточно запанувавши за правління Лешека Бялого (помер 1227 р.)³⁹. Цікаво, що давньоруська концепція київського старійшинства асоціювалася у свідомості літописця із старійшинством краківським, через що навіть у другій половині XIII ст., тоді, коли краківський князь перестав бути навіть «першим серед рівних», у запису про смерть Лешека Чорного іменує його «великим князем»⁴⁰.

Отже, у XII ст., на Русі раніше, у Польщі пізніше спостерігається вичерпання потенцій патримоніальної держави. Подальший розвиток центральної влади міг відбуватися лише за умови публічно-правових засад владарювання. Однак було б певним спрощенням вважати, що впродовж усього періоду, що розглядається, держава лишалася «чистою патримонією», а якихось ознак публічності влади, бодай у початкових формах, не помітно. Навпаки, вони досить рано з'явилися, хоч і не досягли безумовно панівного становища. Маємо на увазі знову ж таки спільні для Русі і Польщі інститути князівських з'їздів і, можливо, навіть більшою мірою так зване право елекції князя. У польській історіографії мова здебільшого йде саме про «право» виборності. Можливо, на берегах Вісли виборність досягла більшої інституціоналізації, ніж на Русі, де спостерігаємо лише фактичне становище, за якого починаючи з XII ст. ставала можливою участь зовнішніх щодо династії сил у виборі князя. Питання про співвідношення патримоніального права наслідування й виборності щодо Русі, очевидно, ще потребуватиме поглибленого вивчення. Однак показово, що в обох країнах виборність наростає в міру політичного дроблення та посилення ролі феодалів не князівського походження, які разом з міським патриціатом, власне, й вирішували результат віча (всупереч популярному останнім часом погляду про «демократичність» народних зібрань)⁴¹.

У прямому зв'язку з правом елекції князя знаходиться проблема розробки того явища, яке в польській історичній літературі отримало назву «право опору», тобто можливість для феодалів з тих або інших причин не підкорятися князю аж до його вигнання силою в разі, коли він, на думку можновладців, поведив себе не належним чином⁴². У

Польщі право опору стало досить впливовим чинником суспільного розвитку і було законодавчо сформульоване у 80-х роках XIII ст. На Русі ж ми не маємо подібної кристалізації можливості опозиції феодалів князівській владі, але фактичне становище подібне: неупереджений погляд засвідчує достатню кількість випадків усвідомлення руським боярством законності подібних домагань (найкращий приклад являє в цьому відношенні Галицька земля).

Симптоматичне й соціологічно зумовлене і таке спільне для обох країн явище, як князівські з'їзди. За родового сюзеренітету з його ідеологією «рівноправності» князів, «братства», «родинності» влада великого князя збирається в шати родинних термінів та понять. Самой цієї влади не цілком достатньо для здійснення загальнодержавних заходів, великий князь мусить спиратися на всю династію. Необхідність погодження різноманітних інтересів членів пануючого дому зумовлює скликання князівських з'їздів. Дієвість цього інституту в системі владарювання, щоправда, мало досліджувалася, принаймні на давньоруському матеріалі. Очевидно, вона була невисокою, і з'їзди не змогли протистояти об'єктивним процесам та стабілізувати центральну владу надовго. Але у цілому ряді питань, в основному щодо регуляції внутрішньодинастичних конфліктів, значення таких з'їздів неможливо переоцінити.

Нарешті, є ще одне явище, що ріднить Польщу і Русь. Маємо на увазі спроби коронації польських князів у XI ст. та спорадичні спроби титулування київських князів «царями». Схожість цих двох феноменів при ближчому розгляді може виявитися тільки зовнішньою, але, як і у багатьох інших випадках, зовнішня подібність явищ, які продукують Русь і Польща, відбиває, як правило, суттєву однотипність.

Свого часу Г. Ловмянський висунув думку про існування двох політичних течій у Польщі XI ст. — патримоніальної, яка відбивала інтереси удільних князів і віддавала перевагу, згідно зі звичаєвим правом, плюралізові державної влади, та єдиновладної, пов'язаної з центральною владою⁴³. Саме у протистові цих двох «нуртів» і вбачав учений витоки коронації. Патримоніальному погляду на державу ідея помазання на владу чужа в принципі, бо князь вважається потенційним носієм влади від народження. Тому коронація Болеслава I, Мешка II, Болеслава III мала на меті підкріплення інституціоналізації єдиновладдя, оскільки виводила князя за межі звичаєвого права. Й ідеології «рівності» членів династії. Причина невдач цих заходів, зумовлених, безсумнівно, внутрішніми потребами, полягала у невідповідності суспільства до сприйняття ідеї єдиновладдя, санкціонованого якоюсь силою, що знаходилася поза межами династії⁴⁴.

Хоча й щодо Русі в літературі мова часто йде про дві тенденції політичного розвитку — єдиновладдя й роздроблення, — у суспільній думці домонгольського часу, треба гадати, такої дихотомії не існувало: вона без застережень віддавала перевагу принципу колективної ре-

алізації влади⁴⁵. Досі «царська» титулатура руських князів не розглядалася у запропонованому Х. Ловмянським ключі. Не заперечуючи слушності спроб пояснити царські титули, зроблених раніше, хотілося б відзначити, що погляд на цей феномен з урахуванням польського досвіду може розширити наше розуміння якщо не причин, то найімовірніших наслідків руської аналогії.

Завершуючи наші, з необхідності побіжні, зауваження щодо паралелей у розвитку центральної влади на Русі й у Польщі, хотілося б наголосити на тому, що детальна розробка проблеми — справа майбутнього. Але уже зараз очевидно, що дві країни розвивалися у вказаному відношенні за однією моделлю, продукуючи однакові феномени, з тією лише різницею, що процеси мали розбіжність у часі: Польща йшла шляхом Русі з майже столітнім запізненням.

¹ Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. — Киев, 1989. — 286 с.

² Маємо на увазі дискусію, яка точиться на сторінках журналу «Народы Азии и Африки» останніми роками.

³ Соловьев С. М. История отношений между русскими князьями Рюрикава дома. — М., 1847; Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1959. — Кн. 1.

⁴ Її невідповідність у багатьох випадках реальності з'ясували історики права, наприклад В. Сергієвич, М. Дьяконов.

⁵ Balzer O. O następiwstwie tronu w Polsce: Studia historyczno-prawne // Rozprawy Akademii umiędzynarodowej: Wydział historyczno-filozoficzny. Ser. II. — Kraków, 1897. — Т. 11 (36). — S. 298 — 431; Balzer O. Z powodu nowego zarysu historii ustroju Polski // Kwartalnik historyczny. — 1906. — R. XX, z. 1/2. — S. 1 — 57; R. XX, z. 3. — S. 397 — 441; Balzer O. Stolica Polski, 963 — 1138. — Lwów, 1917.

⁶ Adamus J. O teorii rodowej państwa Piastów // Czasopismo prawno-historyczne. — Poznań, 1952. — Т. 4. — S. 94 — 124; Tenze. Polska teoria rodowa. — Łódź, 1958. — (Łódzkie towarzystwo naukowe. Prazi; Wyd. 11, N 23); Bardach J. Uwagi o «rodowym» ustroju społeczeństwa i prawie bliźczości w Polsce średnio-wiecznej // Czasopismo prawno-historyczne. — Т. 4. — S. 407 — 458.

⁷ Labuda G. Testament Bolesława Krzywoustego // Opuscula Casimiro Tymieniecki septusgenario dedicata. — Poznań, 1959. — S. 171 — 194; Bardach J. Polskie państwo wczesnopiastowskie (Dorobek i perspektywy badań) // Kwartalnik historyczny. — Warszawa, 1960. — R. 67, N 1. — S. 971 — 1006; Grudziński T. Zagadnienie podziałów dynastycznych w Polsce do schyłku XI w. // Ibid. — 1971. — R. 27, N 1. — S. 1 — 27; Łowmiański H. Król Bolesław II i biskup krakowski Stanisław: Dwie tendencje ustrojowe: Jedynowładca i państwo pańskie // Studia historyczne. — 1979. — R. 22, z. 2(85). — S. 165 — 197; Tenze. Początki Polski: Polityczne i społeczne procesy kształtowania się narodu do początków wieku XIV. — 1985. — Т. 6, z. 1.

⁸ Adamus J. Polska teoria rodowa. — S. 127—130.

⁹ Немає рації наводити конкретні приклади — у цей список потрапили б чи не усі європейські держави. Цікаво відзначити, однак, що такий «архаїчний» порядок надто довго зберігався, наприклад, у Німеччині, де спостерігається досить пізня історія примогенітури (XVI ст.). Див.: Adamus J. Polska teoria rodowa. — S. 289 et pas.

¹⁰ Назаренко А. В. Родовой союзеренитет Рюриковичей над Русью (X — XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исслед., 1985. — М., 1986. — С. 149 — 157.

¹¹ Adamus J. Polska teoria rodowa. — S. 289; Bardach J. Polskie państwo wczesnopiastowskie. — S. 989.

¹² Adamus J. Polska teoria rodowa. — S. 279.

¹³ Ibid. — S. 303 — 307.

¹⁴ Łowmiański H. Król Bolesław... — S. 166; Толочко А. П. Структура княжеской

власти в Южній Русі в середині IX — середині XIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Київ, 1989. — С. 16.

15 Навряд чи правий О. В. Назаренко, вважаючи, що феодальна роздробленість Русі базувалася на «вычленении вотчины из общины», а міжкнязівські поділи епохи родового союзерентету ніяк не пов'язані з визріванням передумов феодальної роздробленості (Назаренко А. В. Указ. соч. — С. 155). Навпаки, такі поділи і є передумовою й фундаментом феодального роздроблення.

16 Назаренко А. В. Указ. соч. — С. 152 — 153.

17 Adamus J. Polska teoria rodowa. — S. 303.

18 Назаренко А. В. Указ. соч. — С. 153.

19 Adamus J. Polska teoria rodowa. — S. 305.

20 Як вважав Я. Адамус, цей термін О. Бальцер, очевидно, запозичив із пізнішої Саксонської практики. Шоправда, цей же термін вживає й Кадлубек стосовно Польщі.

21 Bardach J. Historia państwa i prawa Polski. — Warszawa, 1973. — Т. 1. — С. 167 — 169.

22 Назаренко А. В. Указ. соч. — С. 154.

23 Серед таких домислів вважаємо дивну традицію, що тягнеться з часів С. М. Соловйова, не підкріплену ані джерелами, ані якимись іншими доказами, але раз по раз підтримувану цілком компетентними дослідниками (О. Є. Пресняков), що нібито Володимир заповідав свій стіл Борису. Ця гіпотеза продовжує жити й у наш час (Назаренко А. В. Указ. соч. — С. 153).

24 Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 10. (Далі — ПВЛ.)

25 Там же. — С. 48.

26 Там же. — С. 150. М. С. Грушевський не без підстав вважав, що цей з'їзд таки відбувся поблизу Києва, а не у Любечі на Дніпрі. Під Києвом існувало одноіменне урочище. Див.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — К., 1913. — Т. 2. — С. 90.

27 ПВЛ. — Ч. 1. — С. 20.

28 Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси: Очерки по истории X — XII вв. — Спб., 1909. — С. 38 — 39.

29 Серед численної літератури, присвяченої заповіту Болеслава Кривоустого, однією з останніх і багато в чому підсумковою є праця Г. Ловмянського: *Łowmiański H. Rozzajki Polski*. — S. 149.

30 Labuda G. Zagadnienie suwerenności Polski wczesnofeudalnej XI — XII w. // *Kwartalnik historyczny*. — 1960. — R. 67, N 4. — S. 1047.

31 Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 40 — 42.

32 Цікаво, що з останнім заповіт Ярослава збігається навіть у фразеології. Засадою, що має утримати нащадків від розбрату, виступає братня любов: «Им-йте в собѣ любовь, понеже вы есте братья...» (ПВЛ. — Ч. 1. — С. 108); у Людовіка влада старшого мала бути керована *mutuo frater amore* (спільною братською любов'ю) (Adamus J. Polska teoria rodowa. — S. 303).

33 Пресняков А. Е. Указ. соч. — С. 7.

34 Толочко А. П. Указ. соч. — С. 10.

35 Там же. — С. 11.

36 Татищев В. Н. История российская. — М.; Л., 1964. — Т. 3. — С. 169 — 170. Вірогідність Татищевих повідомлень про «новый порядок», запропонований Романом, обстоюють Б. О. Рибаків, П. П. Толочко, М. Ф. Котляр.

37 Balzer O. O następiwstwie tronu... — S. 337; Bardach J. Historia państwa... — S. 244.

38 Adamus J. O mniemanej Łeczyckiej ustawie sukcesyjnej roku 1180 // *Collectanea Theologica*. — 1936. — Т. 17. — N 2. — S. 183 — 205.

39 Bardach J. Historia państwa... — S. 244.

40 *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей*. — Спб., 1908. — Т. 2; Bardach J. Historia państwa... — S. 244.

41 Маємо на увазі той напрям нашої історіографії, що репрезентований І. Я. Фрояновим та його послідовниками (див.: Фроянов І. Я. Киевская Русь: Очерки соц.-полит. истории. — Л., 1980).

42 Bardach J. Historia państwa... — S. 248.

43 Zowmiański H. Król Bolesław... — S. 166.

44 *Ibidem*.

45 Толочко А. П. Указ. соч. — С. 12 — 13.

Одержано 29.09.89 р.

В статье рассматриваются некоторые параллели эволюции структур государственной власти на Руси и в Польше в эпоху раннего средневековья. Автор доказывает, что в указанном отношении оба государства развивались в рамках одной модели.

О. Б. Головко

БАЛТІЙСЬКІ ПЛЕМЕНА В ПОЛІТИЧНИХ ВЗАЄМВІДНОСИНАХ ДАВНЬОРУСЬКОЇ І ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВ (X — ПЕРША ТРЕТИНА XIII СТ.)

Визначається місце балтійських племен у відносинах між Давньоруською та Польською державами. Пруські та литовські племена протягом довгого часу були об'єктом зовнішньополітичних планів та дій слов'янських володарів, проте феодална роздробленість Русі й Польщі та формування у прибалтів ранньокласової державності поставили перед першими проблему захисту своїх земель від нападів пруських та литовських дружин.

Міжнародне життя європейських країн доби феодалізму являло собою систему політичних, економічних, культурних та релігійно-церковних відносин між усією сукупністю держав та народів, що проживали на континенті. Тому розгляд взаємин двох якихось держав неможливий без врахування впливу оточуючого світу. Так, на політичні зв'язки Київської Русі і Польщі істотний вплив мали зовнішні дії Германської імперії, Угорщини і Чехії. Дуже важливим при розгляді цього аспекту взаємин двох найкрупніших слов'янських країн є вивчення місця в них балтійських племен. Мова йде насамперед про власне пруськї й етнічно близькі їм ятвязькї племена. Перші мешкали в басейні р. Преголь та нижньої Вісли, а другі — в Бузько-Наревському та Німансько-Наревському межиріччях. В меншій мірі це стосується іншої групи балтійських племен — литовців, котрі займали басейн р. Німан. Початковим етапом політичної взаємодії двох слов'янських держав щодо прусько-ятвязьких племен слід вважати другу половину X ст., тобто час, коли у східних і північній частини західних («польських») слов'ян завершується в основному процес державно-територіального оформлення. В 966 р. арабський мандрівник Ібрахім ібн-Якуб згадував про Польську державу Мешка I (близько 960 — 992 рр.), що з нею «на сході межує Русь, а на півночі — Бурус (тобто прусси. — Авт.)»¹.

В. Д. Королюк та В. Т. Пашуто зробили з цього повідомлення слушний висновок, що на початку 60-х років X ст. до складу Давньоруської

© О. Б. Головко, 1991

держави входила земля дреговичів, а Польщі належала територія мазовецького союзу племен, тому між обома країнами утворився спільний кордон². Повідомлення арабського мандрівника дає підстави зробити припущення і про перебування Пруссії в сфері певних політичних інтересів Польського князівства. На користь такої думки свідчить і активізація діяльності гнезненської адміністрації в 60 — 70-х роках X ст. у Помор'ї³. Грамота «Дагоме юдекс» (992), котра зафіксувала територіальний склад і кордони держави Мешка I, вказує на Пруссію як безпосереднього сусіда⁴, що підтверджує факт існування польсько-пруського кордону⁵. Поряд з цим необхідно зазначити, що Польща за правління Мешка I робила лише перші кроки на шляху до зміцнення своїх позицій в Прибалтиці, де почала підкоряти помор'ян⁶, і прусський регіон ще не входив у сферу політичних інтересів гнезненської адміністрації.

Перша спроба Русі взяти під свій контроль пруссько-ятвязькі племена припадає на середину X ст., що насамперед було пов'язане зі споконвічними торговельними контактами населення Середнього Подніпров'я і Прибалтики⁶. Згідно з текстом русько-візантійської угоди 944 р. до складу посольства Ігоря входив якийсь «Явтяг», що дає підстави припустити наявність певних взаємовідносин Київської держави і частини ятвязьких племен⁷. Ймовірно, ятвязькі дружини були союзниками київського князя в його поході на Константинополь.

На початку правління Володимира Київська Русь не тільки підкоряє західноруські племена полочан та дреговичів, а й здійснює похід проти ятвягів. «Иде Володимер, — повідомляє «Повість временних літ» під 983 р., — на ятвягы, и победи ятвягы, и взя землю их»⁸. Зміст літописного свідчення дозволяє стверджувати підкорення Ятвгії Давньоруською державою. На користь цього свідчать і деякі германські джерела початку XI ст., які розглянемо нижче.

Зміцнення в останньому десятиріччі X ст. Польської держави призводить до активізації її зовнішньополітичних зусиль: війни на початку князювання сина Мешка I Болеслава Хороброго (992 — 1025) із Чехією за приєднання Малої Польщі та Сілезії, а пізніше (1003 — 1018) — жорстока війна з Германською імперією. Конфлікт Польщі з наймогутнішою на той час державою Західної Європи вирішувався не тільки на полях битв, а й в ідеологічній сфері: польські політики прагнули до зміцнення міжнародного суверенітету Польщі в ідео-

* У зв'язку з використанням терміна «кордон» слід зазначити, що це поняття в той час здебільшого мало умовний характер. Більш вірною дефініцією міждержавних або міжплемінних меж може бути визначення «прикордонна зона», тобто ареал, що відокремлював держави (етносціальні спільності) і створювався природними перепонами: ріками, болотами, озерами, пущами та ін. (див.: *Исаевич Я. Д.* «Грады Червенские» и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами // *Исследования по истории славянских и балканских народов.* — М., 1972. — С. 115 — 116; *Dowiat J. Polska — państwo średniowiecznej Europy.* — Warszawa, 1968. — S. 61).

логічно-дипломатичному плані. Діяльність гнезненського політичного центру та польських церковників відбувалась у душі традиційних для того часу християнських політичних доктрин. Так, вже в згаданій вище грамоті «Дагоме юдекс» Мешка I, щоб відхилити імперські зазіхання германського монарха на незалежність Польщі, проголошувалося підкорення останньої престолу св. Петра. Болеслав Хоробрий, прагнучи до зміцнення суверенітету Польщі, розпочав боротьбу за одержання авторитетного в західнохристиянському світі титулу короля, котрий за ієрархічним статусом вважався незалежним монархом-сувереном.

Щоб схилити на свій бік католицьку церкву, польський князь підтримував латинських місіонерів, які саме в цей час прагнули здійснити широку програму навернення до християнства невірних, перш за все народів Помор'я та Прибалтики⁹. Цим самим Болеслав намагався здійснити свої плани проникнення на сусідні з Польщею землі, які польські феодали через різні причини не могли захопити у ході прямих воєнних акцій.

В середині 90-х років X ст. у Гнезно знайшов притулок колишній празький архієпископ Войтех (Адальберт), котрий навесні 997 р. здійснив місію в землю пруссів. Аналіз життєпису Войтеха дає підстави стверджувати, що його загибель 27 квітня 997 р. від рук язичників сталася не через релігійну нетерпимість пруссів, а в зв'язку з тим, що Войтех прийшов із місією з сусідньої Польщі¹⁰.

Смерть Войтеха була використана польським двором для зміцнення міжнародного авторитету Польської держави в християнському світі. Перш за все, цьому сприяло створення культу місіонера, написання декількох його житій. Епізоди подорожі Войтеха до країни пруссів пізніше знайшли яскраве відбиття в барельєфах славнозвісних Гнезненських воріт (70-ті роки XII ст.). В 1000 р. під гаслом поклоніння останкам Войтеха в Польщу здійснив мандрівку германський імператор Оттон III, який уклав із Болеславом дуже важливі для Польщі угоди, в яких у першу чергу гарантувалась незалежність західнослов'янської держави, а її володареві була обіцяна королівська корона.

Згодом католицькі місіонери — послідовники Войтеха — не тільки здійснювали активну місіонерську діяльність, а й широко пропагували внесок Болеслава Хороброго в поширення християнства серед язичників, у тому числі пруссів. Ця ідея є стрижневою в посланні місійного архієпископа Бруно Кверфуртського, котрий писав германському королю Генріху II про свою подорож на Русь та до печенігів. Зміст цього листа в порівнянні з інформацією про подорож Бруно до Пруссії, де він загинув наприкінці зими 1009 р., дає підстави стверджувати, що і тут за широко розрекламованою програмою навернення до християнства язичників стояли далекосяжні політичні плани. Відомо, що під час поїздки до кочовиків, яку Бруно вважав успішною, йому вдалося охрестити лише тридцять чоловік і паралельно здійснити зондаж

політичної обстановки в Східній Європі, що спонукало до створення в 1013 — 1018 рр. польсько-печенізького союзу проти Русі¹¹.

Джерела зберегли низку важливих свідочств про місце загибелі Бруно Кверфуртського, які свідчать, що католицьким місіонерам вдалося в 1009 р. пройти майже всю територію Пруссії. Саксонський єпископ Тітмар Мерзбургський розповідав, що Бруно загинув на кордоні Пруссії і Русі, а автор Кведлінбурзьких анналів вважає, що смерть трапилась поблизу кордону Пруссії з Литвою та Руссю¹². Порівняння обставин подорожей Адальберта і Бруно дозволяє говорити про зростання масштабів діяльності місіонерів у Пруссії, що була інспірована польським двором. Тривалість перебування тут католицьких духівників наводить на думку, що не релігійна пропаганда призвела католицького місіонера до трагічного кінця. Можна згадати, що і печеніги досить вороже поставились до появи Бруно, вважаючи його шпигуном із Русі, і лише переговори архієпископа з верхівкою кочівників призвели до налагодження нормальних відносин між степовиками і місіонерами. На основі змісту вищезгаданих джерел створюється уявлення, що і під час подорожі в Пруссію остаточною метою місіонера було політичне завдання, а саме проникнення в Ятвягію, що підлягала Русі.

Пізні пам'ятки розповідають про загибель Бруно не в Пруссії, а на Русі. Деякі дослідники вважають, що цим свідочствам не можна довіряти¹³, проте О. М. Рапов висловив припущення, що зміна в них географічних найменувань не є випадковою, а відбиває справжні плани архієпископа щодо належної Русі Ятвягії. Тут можна додати, що ця зміна найменувань, вірогідно, в більш пізніх джерелах середини XI ст. була пов'язана зі зміною статусу залежності ятвязьких племен, котрі спочатку знаходились лише під контролем Русі, а пізніше втратили будь-яку автономію. Визнаючи плідність вказаного погляду О. М. Рапова, не можемо погодитись з іншою думкою московського історика, який вбачає в діяльності Бруно в Пруссії прояв далекосяжних планів Риму щодо Русі¹⁴.

Таким чином, якщо Давня Русь на межі X — XI ст. підкорила ятвязькі племена, то Польща лише обмежилася підтримкою місіонерів, діяльність яких не мала значних наслідків ні в плані навернення до християнства язичників, ні в плані підкорення останніх західнослов'янській державі. Припущення польського вченого К. Вліньського про якийсь вплив Польщі в Пруссії не підкріплюється джерелами¹⁵. Більше того, Польська держава на початку XI ст. не втримала під своєю владою і Помор'я, володар якого Дітріх у 30-х роках XI ст. знаходився лише у династичній залежності від спадкоємця Болеслава на польському престолі¹⁶. Все це не дозволяє погодитися з думкою про якусь взаємодію двох слов'янських держав у прусько-ятвязькому регіоні, про що пише Б. Влодарський¹⁷.

З другої половини 30-х років XI ст. знову підвищилась увага Русі і Польщі до Прибалтики, яка стала незабаром одним з найважливіших

об'єктів їх зовнішньополітичної діяльності. Характеризуючи становище, в якому відбувалися міжнародні акції Русі та Польщі, треба зазначити, що перша після усобиць 10 — 20-х років прагнула розширити територію свого впливу, про що свідчать приєднання Поросся, повернення «Червенських градів», а друга — навпаки, знаходилася в стані кризи, що призвело її фактично до територіального розпаду. Якщо наприкінці X — на початку XI ст. пруські та інші балтійські племена не проявляли значної активності щодо польських земель, то тепер, скориставшись виходом із складу Польщі Мазовецького князівства, організували напади на польські землі. Механізм цих нападів багато в чому пояснюється тією обставиною, що пруські племена ще знаходилися на стадії поступового формування державності в умовах, коли все чоловіче населення, а не лише загопи знаті, брали участь у війнах¹⁸. Ця обставина зменшувала різницю між воєнним потенціалом Польщі та її язичницькими сусідами, а щодо перспектив феодальної роздробленості створювала значні труднощі в обороні північно-східних регіонів західнослов'янської країни.

Б. Влодарський висунув гіпотезу про те, що Мазовецьке князівство, а також Помор'я наприкінці 30-х років утворили воєнно-політичний блок із Пруссією та Литвою¹⁹. Поморсько-мазовецько-балтійський союз становив серйозну загрозу для Польщі (Великопольсько-Малопольського об'єднання), а також став на заваді балтійській політиці Ярослава Володимировича, що і призвело до польсько-руського союзу восени 1038 р.²⁰ Його оформленню, ймовірно, передував похід давньоруських феодалів проти ятвягів, які на той час уже вийшли з-під контролю Русі. Описуючи цей похід, «Повість временних літ» нічого не говорить про його результати, що дало підстави дослідникам допустити думку про невдалий для Русі підсумок цієї війни з балтійцями²¹. На користь такої думки свідчить й інформація більш пізнього літопису: «Ходи Ярослав на Ятвягы не може их взяти»²². Незалежність Ятвягії від Русі підтверджують і факти боротьби з нею давньоруських феодалів на початку XII ст.

Через два роки після походу на ятвягів дружина київського князя здійснила напад на литовські землі: «Ярослав иде на Литву»²³. Похід проти литовців, як можна припустити, завершився перемогою Ярослава, оскільки наступного року Русь розпочала війну проти Мазовецького князівства. Про підкорення Литви контролю київської адміністрації в більш пізній час свідчить і зміст вступу до «Повісті временних літ»²⁴. Враховуючи ту обставину, що давньоруські князі до початку XII ст. вже не організовували якихось акцій проти Литви, можна вважати, що цей прибалтійський район Русь підкорила саме 1040 р.

Пруські племена, навпаки, протягом другої половини XI ст. не відчували особливого натиску з боку їх більш могутніх сусідів. Лише за 1058 р. у літопису міститься коротке повідомлення про похід київського князя Ізяслава Ярославича на пруський союз племен голядь: «Победи Изяслав голяди»²⁵. Ця звістка не знайшла однозначної

оцінки в літературі. Д. С. Лихачов та Б. Влодарський висловили думку, що ця воєнна акція не мала відношення до Прибалтики, а стосувалася балтського населення Смоленської землі²⁶. Г. Ловмянський, навпаки, не тільки вважає, що це був похід до Прибалтики, але й здійснений на прохання польських союзників Ізяслава, оскільки Русь з прибалтійською голяддю не межувала²⁷. Нарешті, О. В. Творогов коротко зазначає, що характер літописної статті не дає підстав для з'ясування, про який народ йде у ньому мова²⁸.

Чергове відновлення взаємного інтересу Русі та Польщі до Прибалтики відноситься до перших десятиліть XII ст., тобто до часу, коли в цих країнах за правління Святополка Ізяславича і Болеслава Кривоустого значно посилилася централізована влада. В цей же час слов'янські держави укладають воєнно-політичний союз, який, зокрема, мав відношення і до Прибалтики, про що свідчать давньоруські і польські джерела. В 1112 р. згідно з літописом «Ярослав ходи на Ятвязи, сын Святополк, и победи». В другому повідомленні відзначається: «В лето 6621 (1113 р. — Авт.). Ходи Ярослав, сын Святополчъ, на Ятьвягы второе, и победи я»²⁹. Польський хроніст Галл Анонім також повідомляє про два походи Болеслава Кривоустого проти пруссів³⁰. Ні в давньоруських, ні в польських джерелах нема свідчень про якусь взаємодію русинів та поляків у походах. Проте ця обставина не повинна нас бентежити, оскільки літописи взагалі дуже коротко висвітлюють ці події, а для Галла Аноніма характерна значна тенденційність щодо Русі. Тому зрозуміло замовчування спільних дій поляків і східних слов'ян. В. Т. Пашуто висловлює припущення про можливу узгодженість дій польських та давньоруських феодалів у Прибалтиці, але не розглядає хронологію походів, котрі згадує Галл Анонім, посилаючись на складність її з'ясування.

Перший похід Болеслава Кривоустого, гадаємо, відбувся в другій половині 1107-го — першій половині 1108 р., зразу після укладання перемир'я польського князя з братом Збігневом. Другий похід Болеслава Кривоустого Л. М. Попова датує зимою 1110 / 11 р.³¹, а К. Вілінський — зимою 1111 / 12 р.³² Інформація польського хроніста доповнюється записом Свентокжицьких анналів, де під 1115 р. повідомляється про третій похід: «Болеслав третій Пруссию розорив»³³. К. Малечинський на основі цього повідомлення робить припущення, що похід було здійснено 1114 р.³⁴ Хронологічна близькість другого і третього походів Болеслава III з нападами Ярослава Святополковича, головного руського союзника польських феодалів, фрагментарність свідчень джерел про воєнні дії Русі та Польщі в Пруссії дають підстави вважати цілком слушним згадане припущення В. Т. Пашуто про русько-польську взаємодію в Прибалтиці. Ця взаємодія відповідала політичним планам двох слов'янських держав. Польща в той час вела масштабний наступ з метою підкорення південного узбережжя Балтійського моря, а руські князі прагнули зміцнити свої позиції в регіоні, котрий відтепер входив не тільки в сферу економіко-

політичних інтересів Київського князівства, а й, вірогідно, Волинського.

У середині XII ст. знову зростає активність володарів Південної Русі щодо прусько-ятвязького регіону. Це був час, коли феодална роздробленість Русі й Польщі стала важливим чинником їх внутрішньополітичного життя і міжнародної діяльності. Оцінюючи цей період взаємин слов'янських країн з прибалтійськими племенами, слід зазначити, що можливості давньоруських та польських князівств щодо здійснення зовнішньополітичних акцій тепер стають більш обмеженими, ніж у попередній період, а соціально-економічний рівень розвитку пруських і литовських племен відповідає етапу поступового складання у них ранньофеодальної державності, для якої була характерною підвищена воєнна активність. Почастішали напади прибалтійських дружин на сусідні слов'янські землі, що ставило перед населенням прикордонних районів Русі і Польщі складні завдання оборони своєї території. Однак питання про встановлення контролю над пруськими і литовськими племенами залишалося в планах політичної діяльності правлячих верхівок обох країн.

Висвітлюючи історію походу давньоруських князів у Польщу в 1145 р., давньоруський літописець наголошує на тому, що після його завершення Русі було передано західноруське місто Візна³⁵. Приєднання Візни — важливого стратегічного пункту поблизу пруської території — свідчить про прагнення київської знаті контролювати ситуацію поблизу прибалтійського регіону³⁶. Ці прагнення ще в більшій мірі виявилися 1147 р., коли давньоруські князі взяли участь у другому хрестовому поході проти язичників³⁷.

Говорячи про обставини походу 1147 р., необхідно відзначити, що в 40-х роках відносини між Польщею і пруськими племенами загострилися в основному через постійні напади пруссів на польські землі. Тому військові акції польських феодалів проти пруссів досить часто носили не експансіоністський, а оборонний характер.

Магдебурзькі аннали, що розповідають про похід нового краківського князя Болеслава Кучерявого в Пруссію, відзначають, що польський князь «незліченим військом проти Пруссів, безжалісних варварів, виступив», причому в цьому йому допомогли «руси з численними загонами». За три місяці, як далі повідомляє джерело, пруські дружини були повністю розбиті польсько-руським військом. Ті ж аннали містять цінну інформацію щодо релігійного аспекту русько-польських відносин у контексті тодішньої католицької пропаганди хрестового руху: германський хроніст наголошує на тому, що руси, «хоч і в меншій мірі, ніж католики, але відзначені іменем християн»³⁸.

Похід 1147 р. не призвів до стабілізації ситуації на кордоні з Пруссією. Більше того, тиск пруських племен на північно-східну частину Польщі продовжував зростати в наступні роки, що справило безпосередній вплив на русько-польські відносини. Так, 1149 р., коли київський князь Ізяслав звернувся за підтримкою до польських союз-

ників, Болеслав Кучерявий та його брат Генріх прийшли до нього з військом, а Мешка «остависта стеречи земли своая от Прус»³⁹. Через деякий час, коли польські князі дізнались про напад значних прусських сил на Польщу, вони відмовилися допомагати Ізяславу в його усобиці з суздальським князем Юрієм і повернулися на батьківщину⁴⁰. Значна увага в літопису до цього епізоду, гадаємо, створює небезпеку перебільшення масштабів реальної загрози Польщі з боку балтійських племен. Розгляд обставин перебування польських військ на Русі, а саме їх небажання з самого початку вступати в війну з Юрієм, наступну після 1149 р., відмова польських володарів втручатися в усобиці на Русі, відсутність у польських джерелах 40 — 50-х років свідчень про небезпеку з боку пруссів, дає підстави для пошуку альтернативного варіанта причин залишення польськими військами Русі. Можливо, польські князі скористалися повідомленням про напад пруссів як приводом, щоб відмовитись допомагати своєму союзнику Ізяславу.

Історичні джерела наступних десятиліть аж до кінця XII ст. дають дуже мало свідчень про розвиток русько-польсько-балтійських взаємовідносин. Єдиним епізодом, що заслуговує на увагу в цьому відношенні, є свідчення про війну Польщі з Германією в 1157 р. Описуючи воєнні дії в Польщі, германський імператор Фрідріх I Барбаросса у листі до свого підданого Вібальда підкреслює важливість допомоги, яку отримали поляки «від народів Руських, Партов, Прусів, Поморців, котрі зібрали великі загони»⁴¹. В літературі вже висловлювалася думка про те, що руськими союзниками польських князів були, ймовірно, галичани на чолі з князем Ярославом Осмомислом, котрий підтримував певні союзницькі контакти з польським правлячим домом⁴². Лист Фрідріха I до Вібальда дає підстави зробити висновок і про зміну в відносинах Польщі з північними сусідами.

Активізація русько-польських відносин у 80 — 90-х роках XII ст. значною мірою була наслідком поступового подолання феодальної роздробленості Польщі та Русі. Історичні пам'ятки свідчать про існування й у цей час прибалтійської проблеми, що відіграла певну роль у розвитку безпосередніх відносин обох слов'янських країн, зокрема в оформленні воєнно-політичного союзу волинського князя Романа Мстиславича і краківського володаря Казимира II Справедливого.

1193 р. князь Казимир здійснив похід у Прибалтику, докладно описаний краківським хроністом Вінцентієм Кадлубеком. Під час цієї воєнної акції польське військо розгромило пруські племена і вдерлося на землі ятвягів⁴³. Це перша, відома з джерел сутичка польських феодалів з ятвязькими племенами, що свідчила про розширення сфери політичних дій Польщі в південно-східній Прибалтиці. Слід зазначити, що поява війська Казимира в Ятвягії не могла не торкнутися інтересів руських феодалів. Саме цим можна пояснити факт підтримки ятвягів князем м. Дорогичина (ім'я його не відоме)⁴⁴. Дізнавшись про дії руського князя, Казимир здійснив напад і підкорив давньоруське місто.

Підкорення ятвягів і захоплення Дорогичина не пройшло повз увагу більш могутніх південноруських князів. Київський літопис повідомляє, що саме 1193 р. київський князь Рюрик Ростиславич збирався в похід проти сусідньої з Ятвягією Литви. На нашу думку, цей похід слід розглядати як прагнення князя протистояти посиленню польського впливу в Прибалтиці⁴⁵. Згадка про Литву як об'єкт походу, що готував Рюрик, дає підстави говорити про можливу загрозу польських військ цій країні. К. Вілінський, навпаки, вважає, що похід Рюрика повинен був допомогти Казимирові в боротьбі з ятвягами, але така думка не знаходить підтвердження в джерелах⁴⁶. Зокрема, В. М. Татищев відзначає, що Рюрик під час переговорів з чернігівським князем Святославом Ольговичем наголошував: «...мне нужно идти на Литву по прозьбе шурьев моих и полоцких»⁴⁷. Похід Рюрика до Прибалтики не відбувся через загострення відносин Південної Русі з половцями.

Ймовірно, вторгнення польських військ на землі, що входили у коло споконвічних економічних та політичних інтересів південно-руських князівств, не пройшло і повз увагу волинського князя Романа. Проте через союзницькі відносини з Краковом він не зміг вдатися до якихось антипольських дій у ятвязько-побузькому регіоні. Однак після смерті Казимира (1194) і внаслідок зміцнення впливу Волині в Малій Польщі після битви на р. Мозгаві (вересень 1195 р.) князь Роман майже зразу реалізував плани щодо поширення впливу свого князівства в Наревсько-Німанському межиріччі. В 1196 р. згідно з повідомленням київського літопису волинський князь здійснив успішний похід до Ятвягії⁴⁸. Очевидно, в ході цієї воєнної акції Волинь поширила свій вплив у Дорогичинському князівстві. На користь останнього свідчать слова галицького князя Данила Романовича про спадкоємність його володіння цим містом, які він сказав навесні 1238 р. після розгрому хрестоносців-добжинців: «Не лепо есть держати наше отчины крижевником...»⁴⁹. В зв'язку з цим навряд чи можна погодитися в думкою Б. Влодарського про володіння Польщі Дорогичином з кінця XII до кінця 30-х років XIII ст.⁵⁰

На початку XIII ст. феодалні уособиці на південно-західній Русі, вторгнення угорських та польських військ на її територію створюють сприятливі умови для нападу литовських та ятвязьких дружин на Волинь. «Беда бо бе в земле Володимерьстей от воевань литовского и ятвяжского», — з сумом писав галицький літописець⁵¹. Пізніше (1219) князь Данило Романович та його сподвижники уклали мирну угоду з литовськими князями, домовившись про узгоджені дії проти Польщі⁵². З ятвягами аналогічної угоди не було укладено, але зміна ситуації призвела до того, що їх походи на Русь фактично припинились після 1219 р.

Литовсько-волинська угода мала велике значення у боротьбі Південно-Західної Русі з експансією польських феодалів, бо напади литовців часто-густо змушували польських князів відмовлятися від

антируських воєнних акцій. Так, у 1220 — 1221 рр. литовські дружини здійснили спустошливі напади на Польщу, про які згадують не тільки руські, а й західнослов'янські джерела. У польських анналах під 1220 р. відзначається: «Поляки понесли поразку від Пруссів і зброєю жорстоких Русів були знищені»⁵³. Як показують новітні дослідження кийвського археолога В. М. Зоценка, згадка про руську зброю відображала реальний імпорт зброї з південноруських князівств у Прибалтику⁵⁴.

Спустошливі вторгнення балтійських племен у Польщу швидко позначилися на становіщі країни. Вже 1221 р. папа Гонорій III звільнив польських князів від участі в п'ятому хрестовому поході⁵⁵. Одночасно мазовецький князь Конрад, землі якого найбільше страждали від нападів, відмовився підтримувати агресивні акції проти Русі свого брата, малопольського володаря Лешка Бялого⁵⁶. У згоді з волинським двором литовські князі здійснювали напади на польські землі й у другій половині XIII ст.

Роздробленість Польщі, вузькокорисні зовнішньополітичні плани польських правлячих кіл значно ускладнили політичний розвиток західнослов'янської країни. Саме в цей час труднощі, що виникли у відносинах польських феодалів з Помор'ям та балтійськими племенами, примусили мазовецького князя Конрада вдатися до кроку, який у перспективі призвів до негативних наслідків у ряді країн Центральної та Східної Європи. Мова йде про появу і поступове зміцнення позицій у Прибалтиці хрестоносців. Зміна у 20 — 30-х роках політичної ситуації у цьому регіоні позначилася на подальшому розвитку міжнародних відносин у Центральній Європі.

Таким чином, наведений у статті матеріал свідчить про помітне місце Прибалтики в політичних відносинах Русі та Польщі. Прусько-ятвязький і литовський регіони не тільки були об'єктом політичних дій двох слов'янських країн, але й самі впливали на взаємини Польщі і Русі.

¹ Kowalski T. Pelacja Ibrahima ibn-Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekriego — Kraków, 1946. — S. 50.

² Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь в X — XI вв. — М., 1964. — С. 76; Паулюто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — М., 1968. — С. 31.

³ Historia Polski. — Warszawa, 1957. — Т. 1, cz. 1. — S. 165 — 166.

⁴ Kurbisówna B. Dagome iudex: Studium krytyczne // Początki państwa Polskiego. — Poznań, 1962. — Т. 1. — S. 394 — 396.

⁵ Лециевич Л. Летописные поморяне // Древности славян и Руси. — М., 1988. — С. 135.

⁶ Зоценка В. Н. Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой: Дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1984. — С. 23.

⁷ Повесть временных лет. — М., 1950. — Ч. 1. — С. 34 (Далі — ПВЛ).

⁸ Там же. — С. 58.

⁹ Wojciechowski T. Szkice historyczne XI wieku. — Warszawa, 1970. — S. 39 — 83.

¹⁰ Pismiennictwo czasów Bolesława Chrobrego. — Warszawa, 1960. — S. 139.

¹¹ Epistola Brunonis ad Henricum II regem // Monumenta Poloniae Historica. — Lwów,

1864. — Т. 1. — Р. 225 — 228 (Далі — МРН); *Головко А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII в. — Киев, 1988. — С. 17 — 26.
- 12 *Annales Quedlinburgenses // Monumenta Germaniae Historica, Scriptores.* — Hannoverae, 1839. — Т. 3. — Р. 80. (Далі — MGH SS); *Thietmari Chronicon.* — L. 6, 91. Цит. за: *Kronika Thietmara.* — Poznań, 1953.
- 13 *Рамм Б. Я.* Папство и Русь в X — XV вв. — М., 1957. — С. 51 — 52; *Алпатов М. А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII — XVII вв. — М., 1973. — С. 74 — 78.
- 14 *Рапов О. М.* Русская церковь в IX — первой трети XII вв.: Принятие христианства. — М., 1988. — С. 389.
- 15 *Wiliński K.* Walki polsko-pruskie w X — XIII w. — Łódź, 1984. — S. 129 — 130.
- 16 *Annales Hildesheimenses // MGH SS.* — Т. 3. — Р. 98.
- 17 *Влодарский Б.* Ятвяжская проблема в польско-русских связях X — XIII вв. // Международные связи России до XVII в. — М., 1961. — С. 120.
- 18 *Łowmiański H.* Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów // *Przegląd historyczny.* — 1950. — Т. 41. — № 3. — S. 159 — 161.
- 19 *Влодарский Б.* Ятвяжская проблема в польско-русских связях X — XIII вв. — С. 122.
- 20 *Головко А. Б.* Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети XIII в. — С. 42 — 43.
- 21 *ПВЛ.* — Ч. 1. — С. 103; *Королюк В. Д.* Западные славяне и Киевская Русь... — С. 302; *Паушто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. — С. 39; и др.
- 22 *Полное собрание русских летописей.* — М.; Л., 1949. — Т. 15. (Далі — ПСРЛ).
- 23 *ПВЛ.* — Ч. 1. — С. 103.
- 24 *Там же.* — С. 13.
- 25 *Там же.* — С. 179.
- 26 *Лихачев Д. С.* Комментарии // *ПВЛ.* — Ч. 2. — С. 391; *Влодарский Б.* Ятвяжская проблема в политических взаимоотношениях X — XIII вв. — С. 122 — 125.
- 27 *Łowmiański H.* Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów. — S. 163.
- 28 *Творогов О. В.* Комментарии // Памятники литературы Древней Руси: Начало рус. лит. XI — нач. XII в. — М., 1978. — С. 440.
- 29 *ПВЛ.* — Ч. 1. — С. 135; *ПСРЛ.* — Л., 1926 — 1928. — Т. 1, вып. 1 — 3. — Стб. 290.
- 30 *Galli Chronicon.* L. II, 42; III, 24; Наводимо за вид.: *Галл Аноним.* Хроника или деяния князей или правителей польских. — М., 1961. — С. 160.
- 31 *Попова Л. М.* Комментарии // Там же. — С. 163.
- 32 *Wiliński K.* Walki polsko-pruskie w X — XIII w. — S. 130.
- 33 *Rocznik świętokrzyski dawny // МРН.* — Т. 2. — Р. 774.
- 34 *Małeczynski K.* Bolesław III Krzywousty. — Warszawa, 1974. — S. 141.
- 35 *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 318.
- 36 *Kaminski A.* Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jacwińskiego // *Rocznik Biafostocki.* — Biafostok, 1981. — Т. 1. — S. 22 — 25.
- 37 *Паушто В. Т.* Итоги и задачи изучения внешней политики Русского государства с древнейших времен до начала XII в. // Итоги и задачи внешней политики России. — М., 1981. — С. 32; *Powierski J.* Stosunki polsko-pruskie do 1230 r.: za szczególnim uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. — Toruń, 1968. — S. 115.
- 38 *Annales Magdeburgenses // MGH SS.* — 1859. — Т. 16. — Р. 188.
- 39 *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 384 — 385.
- 40 *Там же.* — Стб. 387.
- 41 *МРН.* — Т. 2. — Р. 22.
- 42 *Kuczyński S.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X — XVII w. — Warszawa, 1965. — S. 27.
- 43 *Mistrza Wincentego Kronika Polska.* — Warszawa, 1974. — S. 209.
- 44 *Kürbisowna B.* Komentarz // *Ibidem.* — S. 209.
- 45 *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 702.
- 46 *Wiliński K.* Walki polsko-pruskie w X — XIII w. — S. 155.

- 47 *Татищев В. Н.* История российская. — М., 1963. — Т. 3. — С. 153.
 48 *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 702.
 49 *Там же.* — Стб. 776.
 50 *Włodarski B.* Sąsiedstwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego // *Kwartalnik historyczny.* — 1969. — N 1. — S. 13.
 51 *ПСРЛ.* — Стб. 721.
 52 *Там же.* — Стб. 735.
 53 *Rocznik Krasieński* // *МРН.* — Lwów, 1878. — Т. 3. — Р. 132.
 54 *Зоценко В. М.* Экспорт зброї з Києва в Південно-Східну Прибалтику // *Археологія.* — 1983. — Вип. 44. — С. 47 — 61.
 55 *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae.* — Romae, 1860. — Т. I. — Р. 12 — 13.
 56 *ПСРЛ.* — Т. 2. — Стб. 736 — 737.

Одержано 29.09.89 р.

Определяется место балтийских племен в отношениях между Древнерусским и Польским государствами. Прусские и литовские племена на протяжении длительного времени были объектом внешнеполитических планов и действий славянских государей, однако феодальная раздробленность Руси и Польши и формирование у прибалтов раннеклассовой государственности поставили перед первыми проблему защиты своих земель от нападений прусских и литовских дружин.

П. М. Сас

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ В ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА XVI СТ. СТ. ОРИХОВСЬКОГО

Висвітлюються погляди українського латиномовного письменника XVI ст. Станіслава Ориховського на людину та її призначення у світі. Визначаються характерні для творчості письменника морально-етичні засади ренесансного ідеалу людини, а також його взаємозв'язок з ідеологією панівного класу.

В останні роки помітно зріс науковий інтерес до історико-культурних проблем Відродження на східнослов'янських землях, у тому числі й на Україні. Завдячуючи насамперед розвідкам літературознавців та філософів, зроблено певний внесок у вивчення багатьох питань цієї проблематики¹. Разом з тим у дослідників попереду ще багато роботи, в першу чергу по з'ясуванню сутності понять «середньовіччя» і «Відродження» на Україні, визначенню співвідношення та міри впливу на менталітет феодального суспільства ренесансного гуманістичного світогляду, реформаційних ідей і традиційних середньовічних поглядів. В такому контексті непересічний інтерес становить творчість українського латиномовного письменника XVI ст. Станіслава Ориховського.

Характерні для ренесансного гуманізму світоглядні засади і погляди на людину та її призначення у світі, в центрі яких був інтерес до зем-

© П. М. Сас, 1991

них цінностей, творчого начала в людині й засобів досягнення нею індивідуальної слави, що робила безсмертною особистість, вперше стають більш-менш помітною реалією духовного життя України в другій половині XV — на початку XVI ст. Йдеться про творчий доробок поетів Юрія Дрогобича (бл. 1450 — 1494) та Павла Русина із Кросна (бл. 1470 — 1517), які, опираючись на ґрунт української і польської культур, репрезентували новолатинську поезію.

Зокрема, в ідейній канві «Елегії на честь Йоанна Вислоцького, шанувальника муз, гідного хвали учня», що належала перу Павла Русина, помітні ренесансний антропоцентризм й тенденція до індивідуалізації етики. Увага автора прикута до людини й можливостей досягнення нею особистої слави. Полеми для здобуття цієї слави були, на його думку, не традиційні лицарські заняття, а поезія, що дозволяла митцю завоювати всезагальне визнання й гордо піднятися над «натовпом». Спираючись на античну спадщину як на зразок неперевершеної майстерності, Павло Русин писав:

«Сам Аполлон флектровладний дає тобі ліру коштовну
Сам же він в руку твою флектр укладає грімкий...
Тож розвивай свій почин, озивайся на поклик священний,
Всім пориванням святим віжки вільніш попусти —
Й ставши на взір'ї крутім, зневажатимеш люд, що в низинах
Бесіди вбогі снує все про марниці свої.
Бо ж глибиною чуття природа тебе наділила
Й мову добірну твою з медом пахучим ріднить»².

Новолатинську літературу України і Польщі не можна уявити без постаті Станіслава Роксолана-Оріховського (1513 — 1566). За глибиною ренесансного осмислення проблем людини і суспільства, жанровим розмаїттям й художньою досконалістю його твори є блискучим зразком гуманістичної думки XVI ст. Він зажив слави ще за життя. Його сучасник Якуб Горський, який писав передмову до «Химери» Оріховського (1562), порівнював автора з Цицероном і Демосфеном³. Високо цінував Оріховського як письменника і мислителя відомий польський історик Мартин Кромер. В одному з листів до Оріховського він писав про його європейське визнання. Кромер підкреслював, що освічений читач Італії, Іспанії, Франції та Німеччини «підносить до неба» властиві Оріховському «дотепність, красномовство та вченість»⁴. Народився Оріховський в с. Оріховці, яке належало до Перемишлянської єпархії Руського воєводства, в сім'ї окатоличеного українського шляхтича Станіслава Оріховського. Його матір'ю була шляхтянка Ядвіга Баранецька, дочка православною священника. Як згадував Оріховський (у листі до Яна Франциска Коммендоні від 10 грудня 1564 р.), навчався він почав у школі нижчого ступеня в Перемишлі, де здобував «початки письма і всіляких наук, відповідних хлоп'ячим літам», вже тоді відзначаючись «швидким розумом і доброю пам'яттю»⁵.

1526 р. Оріховський продовжив освіту, навчаючись певний час у

Краківському університеті, потім у Відні у відомого гуманіста О. Брассікана. 1526 р., перебуваючи у Віттенберзі, він потрапив під вплив основоположника однієї з течій протестантизму Мартіна Лютера та його соратника Філіппа Меланхтона. Згодом він відбув до Італії, де навчався в Болонському й Падуанському університетах. Мешкаючи кілька років у Римі, Оріховський спілкувався з кардиналами Фарнезе, Контаріні і Гуніччі, котрі чимало робили для «ліпшого спрямування» його думок, добиваючись щоб їх підопічний «зрікся шаленства Лютера»⁶.

1543 р. Оріховський вже назавжди повернувся на батьківщину й оселився в своєму родовому маєтку. Під тиском обставин, супроти власної волі він змушений був прийняти сан священика, заявивши, однак, при цьому, що «прийде час і оце моє капланство, до якого тягнуть силою, принесе шкоду не тільки мені і родичам, але навіть королівству, бо, як свідчить найбільший філософ, нічого не може бути тривалим, що ґрунтується на примусі»⁷.

Оріховський глибоко усвідомлював свої історичні корені. Його духовний світ був збагачений західноєвропейською гуманістичною освітою та польською культурою, його світогляд формувался під впливом реформаційних вчень і традиційного католицизму. Разом з тим ідейний, конфесійний і культурний впливи на Оріховського як мислителя не означали, що в одному випадку він виступав виключно як гуманіст, у другому — як лютеранин, а ще в іншому — як католик. На всіх етапах формування творчої особистості Оріховському були властиві цілісність натури й усвідомлення себе українцем (русином). Як зауважував І. М. Голеніщев-Кутузов, конфесійний принцип підходу до вивчення культури східних слов'ян довів свою неспроможність, оскільки при ньому ігнорується самосвідомість українських і білоруських письменників XVI ст., що писали латинською мовою. Мірилом визначення етнічної належності людини, вважав він, є не віросповідання, яке в ті часи змінювали іноді по кілька разів (наприклад, Мелетій Смотрицький та Іпатій Потій), а самосвідомість⁸.

Слушною видається також думка Д. С. Наливайка про те, що належність до культури України латиномовного письменника Оріховського засвідчують зміст і загальна спрямованість його творів, у яких він виступає на захист України, виявляє інтерес до її історії та симпатизує православній релігії. Недарма твори Оріховського цитували у своїх працях українські письменники-полемісти Христофор Філалет і Захарія Копистенський. Суттєвим є і те, що Оріховський здобув блискучу освіту в університетах Німеччини та Італії, а отже, як мислитель формувался під впливом західноєвропейського гуманізму. Тому некоректно вважати його виключно польським письменником, як роблять це деякі польські дослідники⁹.

Однак не слід забувати, що Оріховський усвідомлював себе також підданим польського короля. Його політичним ідеалом було Польське королівство, або так звана Польська політія, в якій письменник вбачав

найбільш довершену форму політичного і державного устрою. Як складову частину цієї «політії» письменник розглядав і населення українських земель Польщі (культурно-історична самобутність українців (русинів) як окремого народу в нього не викликала сумніву). «Але воістину вся Русь, — де живе стільки різних людей, що дуже між собою різняться звичаями і обрядами, — стала одним цілим завдяки предивному правлінню короля польського», — писав він у листі до Яна Коммендоні від 10 грудня 1564 р.¹⁰ Вхідження цього населення до Польського королівства для Оріховського означало не втрату ним етнічного обличчя, а прилучення його до «доброго життя» (суб'єктом Польської політії він вважав лише представників панівного класу). В руслі цієї концепції були також його думки про необхідність унії Польщі й Великого князівства Литовського, що, на його погляд, принесло б справжню свободу останньому¹¹.

Залишаючись українцем за етнічною самосвідомістю, маючи ґрунтовну гуманістичну освіту й сповідуючи ідеал шляхетської республіки, Оріховський обстоював погляди, які були близькими як українському, так і польському шляхетству. У своїх творах він осмислював конкретні реалії суспільного буття на Україні й у Польщі, що зумовлювались різними чинниками, в тому числі елементами рецепції ренесансного світогляду на місцевому ґрунті. Тобто існують підстави для того, щоб вбачати у творчості Оріховського спільне надбання української і польської літератури та суспільної думки XVI ст.

За ідейною спрямованістю творчість Оріховського умовно можна поділити на два періоди. Перший з них припадає на 40 — 50-ті роки, коли вийшли у світ такі його твори, як «Відступництво Риму», «Про целібат», «Напучення королю польському Сигізмунду-Августу», «Про турецьку загрозу», «Хрещення у русинів», «Розрив з Римом» та ін. У творах цих років Оріховський досить послідовно виступав проти папського абсолютизму й підкорення світської влади духовній. Він одним із перших у європейській філософській думці почав заперечувати божественне походження влади і держави¹².

Різно виступаючи проти догмата безшлюбності католицького духовенства і в усних проповідях, і в друкованих працях, Оріховський, за власним свідченням, «прилюдно вихваляв міркування Лютера супроти римського целібату й оголошував вищість шлюбу священників грецького обряду. Крім того, видав латиною промову, спрямовану проти целібату («Про целібат», 1547. — *Авт.*), де рекомендував капланам шлюби»¹³. Відстоюючи свої переконання, він не зупинився перед тим, щоб кинути виклик самому папі римському. В його листі (1551) до папи Юлія III є такі рядки: «Ти мене засудиш, але король не приведе до виконання вирок, тому що це забороняють закони. Шляхта стала за мене на петриковському сеймі, вона й нині мене захистить. Не думай, що ти маєш справу з італійцем, твоїм підданим: я — русин, шляхтич польський»¹⁴.

Гострій критиці Оріховський піддавав польське духовенство, яке

дбало не про дотримання норм християнської моралі, а «про свої сімейні справи, про панування, сіяння чварів і неробство». Такі люди, які пробралися на церковні посади, за його словами, «є вовками найжадібнішими»¹⁵. Оріховський цілком однозначно обстоював примат світської влади над духовною. Він ставив у залежність від волі короля наявність у Польщі «добрих» примасів, яких би любили і з яких брали приклад прихожани. Королю, вважав він, належало з шанобою ставитися до єпископів, однак пильно слідкувати за тим, «щоб маєстат єпископів ні в якому разі не дорівнював... королівській гідності»¹⁶.

Другий період творчості Оріховського визначають трактати, написані ним у 60-ті роки: «Діалог, або розмова щодо екзекуції Польської Корони», «Химера», «Квінкункс, тобто зразок Польської Корони», «Політія Королівства Польського». З одного боку, ці твори засвідчили переорієнтацію політичних поглядів автора (визнання ним верховенства папи римського й вищості духовної влади над світською), а з другого — показали сталість і силу його гуманістичних переконань. Це слід мати на увазі при розгляді в подальшому уявлень Оріховського про сутність і призначення людини.

Оріховський поділяв гуманістичні погляди на природу людини, що стверджували цінність індивідуальності, реабілітували особисту гідність й возвеличували призначення людської істоти в світі. З позицій релігійного гуманізму він акцентував увагу на божественній природі людини, наділеної розумом і свободою волі. Ця родова, субстанційна ознака людини як вершини творіння проявляється, на його думку, у кожній особистості, котра має створену за подобою творця «пам'ятливу, вільну і розумну» вічну душу. Відповідно до цього головне призначення людини полягає в тому, щоб, спираючись на божественні задатки, досягти пізнання бога («аби з богом у трійці єдиним бути заодно») та вічного життя¹⁷. В такому контексті світогляд Оріховського був близьким до світогляду одного з гуманістів і найбільш крупної фігури суспільної думки Німеччини кінця XV — початку XVI ст. — Еразма Роттердамського, для якого одним із основних було питання про свободу волі. Еразм розглядав значення і роль свободи волі й активності людини не тільки в плані її індивідуального релігійного порятунку та морального удосконалення і розвитку, але й як реалізацію християнської ідеї в її універсалістському гуманістичному розумінні¹⁸.

Оріховський не заперечував значення земного блага, вважаючи, що кожен індивід спроможний досягнути «досконалого і достатнього» життя й забезпечити собі «щасливе і добре» існування в рамках наявного політичного устрою Польської держави — «політії». Він скептично відносився лише до людської діяльності (навіть спрямованої на добродієність), якщо вона не мала на меті християнську ідею порятунку душі. Без віри для нього безплідними були моральні цноти й «тверезе, справедливе і законне» життя, втрачало сенс пізнання особою навколишнього світу і самопізнання. Адже, не пізнавши творця, людина

могла розраховувати лише на тимчасові, тлінні здобутки. Це все одно, що означало сьогодні «бути добрим та цнотливим і знати всі науки, і завдяки цьому зрозуміти всі земні і небесні речі, як відомі, так і приховані, і самого себе пізнати», а завтра померти і все чисто втратити¹⁹.

В освітленому вірою розумі Оріховський вбачав активне, творче начало. Завдяки розуму, доводив він, відбувався саморозвиток людини як духовної істоти, а також суспільства, що контрастувало з незмінним станом навколишньої природи. Кожен мислячий представник людського роду діставав можливість усвідомити вищий сенс свого буття й піднятися над «німими тваринами». Сила розуму людини, яка зміцнювалась освітою і доброчесністю, дозволяла їй набути справді людських рис й позбутися «злості й тваринної грубості». Отже, у духовній сфері для індивіда існував вибір, скориставшись яким, він міг «моделювати» свою духовну сутність. Розглядаючи людський розум як інструмент у плані духовного порятунку, Оріховський надавав великого значення особистій доброчесності, що було виявом індивідуалізації етичних поглядів мислителя. Порівнюючи божий дар — розум — з вогником каганця, Оріховський писав, що він освітлює людині дорогу до щастя лише тоді, коли вона усвідомила своє вище призначення й обрала правильні етичні орієнтири. В протилежному разі розум стає безплідним. Так само, як каганець даремно освітлює стіни тоді, коли господар спить, так і зорієнтований на тлінне розум ніколи не дасть людині прозріти²⁰.

Гуманістичне світобачення Оріховського проявлялося у його схильності перед величчю наділеної розумом людини, яка пізнає свою божественну природу і навколишній світ. Для нього важливою і суттєвою була пізнавальна діяльність індивіда, що являла собою один із засобів його самовираження і утвердження особистої гідності. Жага пізнання штовхала людину на пошуки власної дороги до істини. Ця дорога, підкреслював Оріховський, на відміну від широкого шляху, второваного іншими, нагадує незнайому вузьку стежку. Щоб не заблукати на ній, недостатньо однієї віри. Потрібно ще заручитись надійним методом пізнання. Ним було, вважав Оріховський, вчення Арістотеля, яке «облагороджувало і гострило» розум. З огляду на це антична філософія могла добре прислужитися інтересам християнської церкви²¹.

З позицій християнської ортодоксії Оріховський писав, що всі помисли людини у земному житті мають спрямовуватись на досягнення «богомисленості» й найвищого благословенства. «Богомисленість» він трактував як трансцендентну сутність, яка є причиною власного буття і досконалості. Вона служить мірою всіх речей, поєднує внутрішню єдність і вічність, тобто є богом. Найвище благословенство для людини полягає у її сходженні до бога, що передбачає поєднання волі індивіда з волею ангельською і божою. Це означає не що інше, підкреслював Оріховський, як перебування в християнській єдності і спільності, головним носієм і вмістилищем яких є церква. Разом з тим письменник припускав можливість досягнення людиною вищого благословенства

на цьому світі. Найбільша вартість земного життя полягала для нього в тому, щоб кожен індивід в тій чи іншій мірі міг набути таких рис духовної досконалості, які його душа успадкує і після фізичної смерті. Отже, в земному бутті людині відкривалася перспектива пізнання вищого щастя. Такий погляд віддзеркалював фундаментальні засади ренесансного сприйняття земного життя як унікальної цінності, найвищого блага для людини. Це різко контрастувало з твердженням теологів про земний світ, якому відводилася роль «юдоли плачу». Щоправда, реабілітуючи реальну людину в навколишній природі, Оріховський не був до кінця послідовним. Він вважав, що земне благословенство індивіда поступалося мірою досконалості потойбічному так само, як поступається чистотою кольору біла тканина снігу²².

В душі традиційних для гуманізму Відродження протиставлення особистості «натовпу» й презирливих оцінок «черні»²³ Оріховський обстоював думку про те, що незнатні за походженням люди недостойні перебувати на державній службі. Це зумовлювалось причинами морального порядку. Адже «низьке» суспільне становище батьків свідчить, вважав він, про відсутність благородства у дітей. І навпаки, сини знаті дістають неоціненний скарб свободи — доблесть предків. Такі думки він обстоював у написаному 1548 р. творі «Напучення королю польському Сигізмунду-Августу», де, крім іншого, радив королю наближати до себе «мужів знатних і народжених славними батьками: почасти тому, що вони є ніби колонами якимись твоєї держави, почасти ж, що інші мешканці королівства з діда-прадіда вже звикли дослухатись авторитету таких родин»²⁴.

Разом з тим, розуміння Оріховським такої чесноти, як доблесть, не обмежувалось площиною ієрархічної підпорядкованості феодальних станів, через яку давалася оцінка моральної вартості індивіда. Доблесть як етична категорія в Оріховського була співзвучною поняттю особливої доброчесності — «віртус», яке існувало у європейській культурі доби Відродження і в якому сфокусувались морально-етичні засади ренесансного ідеалу людини. Автор «Напучення королю польському Сигізмунду-Августу» не абсолютизував суспільне значення знатності походження, хоча вона й була для нього своєрідним «знаком» доблесті. Він виходив з того, що доблесть проявлялася в першу чергу завдяки особистим якостям людини, її таланту і через конкретні вчинки. Саме практична діяльність індивіда утверджувала ті його риси, які гуманістична думка вкладала в поняття віртус, зокрема доблесть, особисту гідність, шляхетність натури. З другого боку, ниці вчинки відсвічували нешляхетність людини. Завдяки свободі вибору етичного ідеалу навіть та людина, яка не могла похвалитися знатним походженням, але дотримувалась правил доброчесного і гідного «життя та звичаїв», заслуговувала на суспільне шанування²⁵.

До тези про те, що особисті заслуги визначають доблесть людини, що вона сама кує свою долю, Оріховський повертався неодноразово. У більш пізній період його творчості в ідеалі віртус посилюється мотив

громадянського звучання, певною мірою долається станова обмеженість етики автора. В «Діалозі, або розмові щодо езекуції Польської Корони» Оріховський акцентує увагу на гідних наслідування вчинках в ім'я загального блага батьківщини. Гідними людьми є ті, вважає він, хто справами довів відданість інтересам Речі Посполитої. З цієї точки зору несуттєво, «чи хлоп, чи шляхтич, чи ремісник, чи королевич їй допоміг або доблесно чи з пожитком їй послужив». Суспільне визнання, на думку письменника, приходить до людини з достойним вчинком, а не через родовитість та герб²⁶. Підтвердження своїм поглядам Оріховський шукав в основному ідейному джерелі ренесансної думки — античній спадщині. Звертаючись до постаті відомого давньоримського оратора і письменника Ціцерона, він пояснював його гучну славу не походженням, а силою таланту. Власне завдяки розуму Ціцерон здобув історичне безсмертя. «Великий Рим загинув, а Ціцерон римський зостався, — писав Оріховський, — стоїть і стояти буде до кінця цього світу завдяки своїм здібностям»²⁷.

Оріховський бачив лише дві сфери суспільного життя, де людина могла обезсмертити себе славою. Насамперед, це інтелектуальна, духовна діяльність. Оратор, мислитель — «мудрий язик», — як правило, проявляли себе у мирний час. Ще одним поприщем для здобуття слави, вважав він, було традиційне для менталітету епохи поле військової доблесті²⁸. Як гуманіст Оріховський зосереджував велику увагу на інтелектуальній діяльності людини, яка, на його думку, являла вельми надійний шлях до особистої слави. Йому імпонували такі форми суспільно-політичного життя, в яких «панував розум». Подібний ідеал Оріховський вбачав у практиці роботи Тридентського собору. Для нього суть важливим було те, що там «не питають, якого ти роду або герба, але [питають] якого ти розуму?». Завдяки цьому навіть діти простих людей, які відзначалися світлим розумом, нітрохи не поступалися честю і гідністю присутнім там королівським синам. Гордість за свою країну в Оріховського викликав приклад єпископа і кардинала Станіслава Гозія, поляка за походженням, який, хоч і не народився в королівському палаці або хоромах вельможі, завдяки блискучим здібностям зажив світової слави. Наділена талантом оратора і письменника людина в найбільшій мірі репрезентує славу свого народу. Віддаючи належне Гозію (а в більш широкому розумінні — виголошуючи панегірик на честь людського розуму), Оріховський писав, що «йому нині королі і цезарі кланяються; на нього із захопленням дивиться увесь світ, слухаючи і читаючи листи високого розуму і наук його; звідси польський народ перед усім світом таку честь і славу має... Не дали нам німці, волохи, іспанці і французи, не дає Англія, Шотландія, Данія, Богемія, Греція другого чоловіка, рівного нашому поляку Гозію розумом, а до того ж особливим пером наділений»²⁹.

Як зазначалося, Оріховський виступав поборником шляхетської доблесті, що випливала з «природженої вольності» і проявлялася на полі битви. У його гуманістичному сприйнятті поняття військової до-

блесті гармонійно поєднувало облагороджений чеснотами розум вільної людини з силою й твердістю її духу. «Як неволя думку людини тлумить, зводить, гасить, що також мусить відбитися на людському обличчі, — писав він, — так ... вольність множить в людині думку, підносить серце, робить веселим лице, сміливим око, робить догідною зовнішність»³⁰.

Виявлення доблесті в бойовій обстановці означало, за його переконанням, і публічне засвідчення власної гідності, і ревність у сповідунні спільного для всіх ідеалу свободи, і вірність королю. В такому контексті на перший план виступало діяльне, активне начало в людині, а не її суспільне становище й місце у становій ієрархії. Симптоматично у цьому зв'язку, що Оріховський писав не тільки про доблесть польської шляхти, а й про військову звитягу українських козаків, яку вони засвідчили у боротьбі проти турецько-татарської агресії. Змальовуючи одну з таких битв, яка мала місце під Сокалем, він героїзував поведінку в бою шляхтича Фрідріха Гербурта, а також «мужніх козаків, котрі з ним були об'єдналися» й безстрашно стримували натиск татарського війська. В розробці цього сюжету помітно відобразились риси гуманістичної рецепції класичної спадщини, наявної у творчості Оріховського. Так, він порівнював подвиг Гербурта та козацького загону з подвигом спартанського царя Леоніда під Фермопілами, який зі жменькою воїнів заступив дорогу війську перського царя Ксеркса (480 р. до н. е.). Що ж до основних мотивів подвигу шляхтича-героя, то, на думку письменника, він виконував лицарський обов'язок, заплативши при цьому за «честь свого короля, свою поштивість і вольність Королівства Польського своєю кров'ю і смертю»³¹. Знову звертаючись до античності як взірця, гідного наслідування, Оріховський ставить риторичне питання: «Хіба не заслужив той Гербурт з Фулштина зі своєю дружиною надгробного надпису, подібного до того славетного, якого мав від спартанців Леонід з Лакедемон?

Dic hospes, Spartaе, nos te hic vidisse jacentes,

*Dum santis patriae legibus absequimur»*³²

(«Скажи, чужинцю, Спарті, що нас тут побачив полеглими, коли діяли за святими законами батьківщини»).

Елементи ренесансного осмислення феномена людини поєднувалися в Оріховського з тими засадами середньовічного світогляду, що впливали з традиційної екзегези Святого письма. Зокрема, свідченням цього є те, що він вдався до пророцтва як методу тлумачення історичних подій і суспільних явищ. Наприклад, в його оцінці певне утиснення прерогатив папи римського й гнзненського архієпископа по відношенню до польського короля означало переддень страшної божої кари, яка нависла над Польським королівством. У зв'язку з цим Оріховський віщував, що Польщу затопить хвиля розбійництва й насильства, безчестя жінок, грабунку костьолів, вбивств священиків, розгрому родинних вогнищ, внутрішніх

міжусобиць і злочинів, що призведе до загального спустошення країни. Апофеозом нещастя стане «корона польська, яка плаватиме у власній домовій крові»³³. Прямим свідченням занепаду, який «на королівство з усіх боків іде», був насамперед турецький султан — «вавілонський король», що виступав у ролі «божої мітли», занесеної над грішними людьми. Характерно, що при зображенні «знаків» божого гніву, який вже почав падати на Польське королівство, певною мірою проявилась етнічна свідомість Оріховського. Так, маючи військову звязку українських козаків за благо для Польської держави, він розцінював їх невдачі як прямий доказ невідворотності грізних випробувань для Польщі. На підтвердження цієї думки Оріховський звертався до факту загибелі відомого козацького ватажка Дмитра Вишневецького, смерть якого порівнював з подвигом святого мученика. «Минулої осені Дмитро Вишневецький з головними козаками з Волині у волохах загинув, — писав він, — його в Константинополі цар Сулейман дав постріляти, як св. Севастяна, підвісивши на крюці»³⁴.

Незважаючи на подібні ремінісценції традиційного середньовічного мислення, Оріховський, як і сучасні йому європейські гуманісти, був твердо переконаний в тому, що людській природі властиве активне, діяльне начало. Людина, вважав він, повинна використовувати природжений розум і кмітливість для утвердження власної доброчесності у суспільстві й одночасно сприяти зміцненню засад останнього³⁵. Закономірно, що серед цінностей ренесансного гуманізму Оріховський надавав перевагу особистій доблесті, що проявлялася під час виконання громадянського обов'язку. Кожна індивідуальність для письменника мала самодостатню цінність. Від неї, на його думку, залежало, чи стане вона людиною, гідною вищих моральних надбань суспільства, чи перетвориться на «обридливу й лиху тварину». Зауважимо, що подібних поглядів дотримувався Еразм Роттердамський, який стверджував, що право називатися людиною має лише той, хто внаслідок внутрішньої боротьби досяг якостей людяності, тобто панування морального начала і розуму над афектами й природними пристрастями³⁶.

Проблему людини, яка перебувала у центрі уваги європейської гуманістичної думки XV — XVI ст., Оріховський тісно пов'язував з проблемою свободи. Він дійшов висновку, що свобода, завдяки якій людина власне і може повністю реалізувати свою сутність, не стільки залежить від особистих якостей коронованих осіб, що володарюють підданими, скільки зумовлюється певними обставинами суспільно-політичного буття. Лише у тих країнах, де існує король, правління якого строго визначається нормами права, а сам він «не свого, а своїх підданих пожитку стереже», індивід стає «правдивою людиною». А за умов тиранічної влади всякий член суспільства перетворюється на «людську тіль»³⁷.

Оріховський не сумнівається у тому, що відзначені благородною печаткою свободи «правдиві люди» живуть у Польському королівстві.

Гарантом цього, на його думку, служать суспільний устрій Польщі та станові привілеї шляхти. Поляк-шляхтич носить «благородні шати» (символ рівної з королем вільності). Він має «священний золотий перстень» — шляхетство, завдяки якому у Польщі «найвищий рівний найнижчому», крім того, спільно з королем тримає «ситого вола» — посполите право, яке в однаковій мірі служить як королю, так і підданому. Все це гармонійно зливається у «веселу симфонію»: польський шляхтич «завжди веселий у своєму королівстві, вільно співає і танцює, не маючи для себе жодного не вільного обов'язку»³⁸. Звідси видно, що Оріховському був притаманний оптимістичний погляд на людське життя, сповнене гармонії і щастя. У цьому він явно був далеким від чернечого аскетизму й того, щоб сприймати земне існування людини виключно як кару за «першородний гріх». Через це він підносить людину, яка усвідомила себе вільною і для якої особиста свобода є нецінним скарбом.

Завдяки «ясній свободі Польського королівства» польський шляхтич, доводив письменник, займає найпочесніше в світі місце серед людей. Його особиста гідність утверджується освяченими традицією становими привілеями і духовними цінностями. До останніх належать і незаплямоване благородне походження, і стародавні корені шляхетства, яке потребує дотримання певних звичаїв, і глибока шана короля, вірність йому. Нарешті, це рівність, «котрею поляк всі інші королівства перевершив». Від християнської ідеї рівності всіх людей перед богом Оріховський прийшов до визнання рівності представників панівного класу перед законом. Не обмежуючись цим, він обгрунтував ідею суспільно-політичної рівності повноправних підданих (шляхти), які були суб'єктом спільних за класовою природою корпоративних прав. Принципи такого «громадянства» передбачали, що «немає у Польщі князів, графів, ні жодних княжат; те одне слово — шляхта — весь народ і коло польського рицарства включає»³⁹.

В плані політичної ідеології обгрунтування Оріховським шляхетських свобод мало на меті спонукати феодалів Великого князівства Литовського до унії з Польським королівством. Автор «Квінкункса» доводив, що внаслідок унії представники панівного класу інкорпорованих земель поміняють неволю на свободу, ганьбу на честь, дурість на мудрість, грубість на витончену натуру. Якщо ж цього не станеться, то навіть найзатніший і найперший литовський магнат буде, за словами письменника, нерівня найбільш дрібному польському шляхтичу⁴⁰. Прагнучи довести цю тезу, Оріховський посилається на те, що свобода особистості впливає з природного права, тієї вищої моральності, а також доцільності і розумності, котрі визначають сутність людини як вершини божого творіння. Тому природним станом «благородної людської натури», на його думку, виступає свобода. Звідси переконання Оріховського в тому, що «природним правом невільник ненавидить свого пана: а де природна ненависть, там немає віри»⁴¹.

Грунтуючись на такій логічній посилці, Оріховський прийшов

до висновку, що в тих країнах, де розтоптане природне право, тобто переважають тиранічні форми влади (саме до таких країн він відносив Велике князівство Литовське), всі без винятку люди приречені бути невольниками. Звертаючись до «невільних литвинів», він наголошує на перевагах суспільно-політичного устрою Польського королівства, який робить кожного шляхтича вільним і «благословенним». «О невольний литвине! — пише він, — слухай мене, вільного поляка. Тебе пан породив; мене не породив; маєш того пана, якого мусиш мати, я, поляк, маю того короля, якого хотів мати; не маєш ти жодного захисту від зверхності свого князя, а я маю захист від свого короля... у ярмі ти, литвине, природженому, як віл ходиш, або ніби зневолена батоном шкапа носиш на спині свого природженого пана; а я, поляк, як орел без пут на своїй природженій, під королем своїм, ширяю свободі»⁴².

Таким чином, у світогляді Оріховського поряд з традиційними середньовічними уявленнями наявний сильний струмінь гуманістичного бачення сутності людини та її призначення. Хоча в останній період творчості письменник обстоював ідею примату духовної влади над світською, він повністю не зрікся ідейного арсеналу ренесансного гуманізму. Зокрема, це проявилось в тенденції до реабілітації «земної» людини в навколишньому світі, підкреслюванні значення розуму як важливого інструменту утвердження доброчесності індивіда, що рельєфно виступає в творах письменника. При цьому слід наголосити на тому, що пошуки ренесансного ідеалу людини Оріховський пов'язував насамперед із шляхетським станом.

¹ *Алексеев М. П.* Явления гуманизма в литературе и публицистике Древней Руси (XVI — XVII вв.). — М., 1958; *Голенищев-Кутузов И. Н.* Гуманизм у восточных славян (Украина и Белоруссия). — М., 1963; *Наливайко Д.* Україна і європейське Відродження // Вітчизна. — 1972. — № 5. — С. 183 — 199; *Наливайко Д. С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження // Українська література XVI — XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — К., 1984. — С. 161 — 185; *Литвинов В. Д.* Проблема государства в трудах Ст. Ореховского // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Ист.-филос. очерк). — К., 1988. — С. 237 — 245; *Микитась В. Л.* Українська література XIV — XVI ст. // Українська література XIV — XVI ст. — К., 1988. — С. 5 — 28; *Стратий Я. М.* Ренессансно-гуманистические представления о сущности человека и смысле его жизни в духовной культуре Украины во второй половине XIV — первой половине XVII в. // Отечественная общественная мысль эпохи средневековья (Ист.-филос. очерк). — С. 289 — 300.

² *Українська література XIV — XVI ст.* — С. 449.

³ *Starnawski J.* Dzieje wiedzy o literaturze polskiej (do końca wieku XVIII). — Wrocław etc., 1984. — S. 30 — 31.

⁴ *Сумцов Н. Ф.* Станіслав Оріховський // Киев. старина. — 1888. — № 11. — С. 230.

⁵ *Українська література XIV — XVI ст.* — С. 156.

⁶ *Наливайко Д. С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження. — С. 168; *Оріховський С.* Лист до Яна Франціска Коммендоні 10 грудня 1564 р. // Українська література XIV — XVI ст. — С. 160 — 161.

⁷ *Оріховський С.* Вказ. праця. — С. 162.

⁸ *Голенищев-Кутузов И.* Славянские литературы: Ст. и исслед. — М., 1973. — С. 133 — 135.

- ⁹ *Наливайко Д. С.* Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження. — С. 169, 172 — 178, 184.
- ¹⁰ *Українська література XIV — XVI ст.* — С. 156.
- ¹¹ *Orzechowski St. Qvincunx, to jest: wzór Korony Polskiej.* (Далі — Qvincunx). — Kraków, 1858. — S. 73.
- ¹² *Литвинов В. Д.* Проблема государства в трудах Ст. Ориховского. — С. 238.
- ¹³ *Оріховський С.* Вказ. праця. — С. 163.
- ¹⁴ *Кареев Н.* Очерки истории реформационного движения и католической реакции в Польше. — М., 1886. — Ч. 2. — С. 96 — 97.
- ¹⁵ *Оріховський С.* Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // *Українська література XIV — XVI ст.* — С. 139.
- ¹⁶ *Там же.* — С. 140.
- ¹⁷ *Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego na kształt Arystotelisowych polityk* (Далі — *Policyja Królestwa Polskiego*). — Przemysł, 1984. — S. 57, 61.
- ¹⁸ *Смирин М. М.* Эразм Роттердамский и реформационное движение в Германии: Очерки из истории гуманист. и реформац. мысли. — М., 1978. — С. 39.
- ¹⁹ *Orzechowski St. Policyja Krolestwa Polskiego. ...* — S. 54, 57, 60
- ²⁰ *Ibid.* — S. 60.
- ²¹ *Ibid.* — S. 62, 65.
- ²² *Ibid.* — S. 69 — 71.
- ²³ *Андреев М. Л., Хлодовский Р. И.* Итальянская литература зрелого и позднего Возрождения. — М., 1988. — С. 94 — 95.
- ²⁴ *Українська література XIV — XVI ст.* — С. 126.
- ²⁵ *Там же.*
- ²⁶ *Orzechowski St. Dyalog albo rozmowa około ekekcuyi Polskiej Korony.* — Krakow, 1562. — S. 80.
- ²⁷ *Ibid.* — S. 84.
- ²⁸ *Ibidem.*
- ²⁹ *Ibid.* — S. 80 — 81.
- ³⁰ *Orzechowski St. Qvincunx.* — S. 79.
- ³¹ *Ibid.* — S. 77.
- ³² *Ibid.* — S. 77 — 78.
- ³³ *Ibid.* — S. 104.
- ³⁴ *Ibid.* — S. 106.
- ³⁵ *Orzechowski St. Policyja Królestwa Polskiego.* — S. 37.
- ³⁶ *Смирин М. М.* Указ. соч. — С. 62.
- ³⁷ *Orzechowski St. Qvincunx.* — S. 66.
- ³⁸ *Ibid.* — S. 70.
- ³⁹ *Ibid.* — S. 72 — 73.
- ⁴⁰ *Ibid.* — S. 73.
- ⁴¹ *Ibid.* — S. 71.
- ⁴² *Ibid.* — S. 74.

Одержано 29.09.89 р.

Освещаются взгляды украинского латиноязычного писателя XVI в. Станислава Ориховского на человека и его предназначение в мире. Определяются характерные для творчества писателя нравственно-этические основы ренессансного идеала человека, а также его взаимосвязь с идеологией господствующего класса.

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ УКРАЇНИ
У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ТОРГІВЛІ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Показана участь українських земель в європейській торгівлі Речі Посполитої продуктами лісових промислів. Досліджені соціально-економічні наслідки цієї торгівлі для України.

To największe misterstwo, kto do Brzegu z woły,
A do Gdańska wie drogę z żytem a z popioły¹
(«То найбільше мистецтво, хто до Бжега з волами,
А до Гданська знає дорогу з житом і з попелом»)

Наведені рядки польського поета Яна Кохановського — романтичного співця шляхетської Речі Посполитої — точно відбили дух і зміст міжнародної торгівлі на її землях у XVI — XVII ст. Лейтмотивом численних у польській історіографії праць, присвячених вказаній проблемі, став висловлюваний ще в XVI ст. погляд на Польську державу як житницю Європи і склад матеріалів для будови кораблів². Формування такого погляду на торгівлю не лише Польського королівства, а й Речі Посполитої з українськими землями зумовлене, слід думати, насамперед тим, що коло джерел вивчення цієї торгівлі звичайно обмежувалося коронними землями. У кращому разі участь України у торгівлі згадується побіжно. Однак більш уважний розгляд питання на українських матеріалах показує, що значна частина продукції, яку Річ Посполита поставляла на міжнародний ринок, належала українським землям. Крім того, з усією очевидністю виявляється, що активна участь України у європейській торгівлі мала неабияке значення для соціально-економічного і політичного розвитку її суспільства.

Оцінюючи місце України у європейських економічних зв'язках XVI — першої половини XVII ст., слід мати на увазі давню традицію торгівлі Київської Русі, а пізніше південно-західних руських земель з європейськими країнами товарами вітчизняного походження і транзитними, що йшли в Європу через Русь зі Сходу й Візантії. Численні писемні пам'ятки свідчать, що від Києва магістральний шлях проходив суходолом через Володимир-Волинський, Краків, Прагу до Баварії, Рейнської землі, Англії, Франції та Іспанії³. Через Прип'ять, Буг та Німан гостинці виводили до Балтійського моря і Саксонії, що підтверджується не лише писемними, а й різноманітними археологічними джерелами⁴. За панування Золотої орди інтенсивність руху на цих шляхах значно знизилася. Однак навіть у страшний час після Батієвого погрому до Києва через Польщу йшли купці з центральноевропейських країн⁵, а Галицько-Волинська Русь поступово нарощувала потенціал транзитної торгівлі між країнами Сходу, з одного

боку, і європейськими — з іншого. З другої половини XIII ст. особливо-го значення у економічних зв'язках Польщі стала набувати торгівля з Пруссією. І хоча джерела основними торговельними центрами на «стародавніх» шляхах цієї міждержавної торгівлі називають Торунь, який вже невдовзі після заснування (1231) перетворився на найважливіший центр орденської торгівлі на Віслі, Володимир і Луцьк⁶, слід думати, що і в XIV, і в XV ст. цей шлях на Україні йшов від Києва. На користь такої думки свідчать давні традиції зв'язків між названими землями, а також економічне піднесення Києва й зростання його торговельного значення.

На наш погляд, торунське право складу (поетапно скасоване у 1505—1552 рр.⁷) певною мірою гальмувало торговельний потік до моря лише до приєднання Східного Помор'я і частини Пруссії до Польщі 1454 р. Широкі торговельні привілеї, які Гданськ одержав у 1454—1457 рр., забезпечили його купецтву роль посередника у торгівлі з європейськими країнами, а також вільну торгівлю у Польщі і країнах, що входили до її торговельного ареалу, зокрема на Україні⁸.

Внаслідок цього з середини XV ст. почала швидко зростати роль Гданська у торговельних зв'язках через Балтику польських земель і земель Великого князівства Литовського, у тому числі українських. Причому діяльність гданських купців була спрямована на зосередження товарних мас у місті, а морські перевезення від Гданська здійснювалися головним чином фландрським і голландським торговельним флотом⁹.

Відомо, що розвиток міжнародної торгівлі через Гданськ стимулювався еволюцією капіталістичних відносин у Західній Європі. Ця торгівля сприяла подальшому поглибленню економічного поділу Європи на дві зони, кордоном між якими вважається Ельба. Спеціалізація товарного складу торгівлі між ними виявилася вже у XIV ст., але особливої виразності набула пізніше, коли Захід став активним експортером промислових виробів, насамперед сукна різноманітних сортів. Відомий французький історик Марк Блок дав влучну оцінку експорту сукна з ранньокапіталістичних країн Європи: «У середньовічній експансії європейської економіки сукно відіграло таку ж провідну роль, як у XIX ст. для Англії металургія і бавовняні тканини. У Фландрії, Пікардії, Бурже, Лангедоці, Ломбардії та інших краях — адже центри виробництва сукон існували усюди — було чути стукіт верстатів і гуркіт сукновалень, і там вони працювали майже стільки ж для далеких ринків, як і для внутрішнього споживання»¹⁰. Як основний товар, який ввозився на Україну — до Луцька й Володимира і, очевидно, у глиб українських земель, сукна, що вироблялись у Фландрії — іпрське, турнейське, поперінгське, брюггське, — згадуються вже у документах першої половини XIV ст.¹¹

Концентрація населення у містах Західної Європи в умовах розвитку капіталізму викликала зростаючий попит на продукти сільського господарства і промислів. Неухильне підвищення цін на ці

товари не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку сприяло зростанню східноєвропейського експорту і поступовому перетворенню його на одну з найважливіших галузей зовнішньої торгівлі через Гданськ. Крім того, у XV ст. швидко розвивалася європейська морська торгівля, що було пов'язане з технічним удосконаленням флоту. З надвіслянського басейну у Фландрію, Англію, Францію та інші європейські країни крім сільськогосподарської продукції вивозилася у зростаючих кількостях деревина і продукти її переробки — «лісові товари», за термінологією українських джерел: дошки, так званий ванчос і шоглове дерево, букові й дубові клепки для виготовлення бочок, васильки для бочок до пива й вина, високоякісний карпатський тис для виготовлення середньовічної зброї тощо. Одним з найважливіших продуктів експорту на Захід був поташ, що використовувався у виробництві тканин, скла, мила. За свідченням європейських джерел XVI ст., «поташ, що є товаром дуже великого значення, прекрасна деревина, придатна для різноманітного використання, особливо на корабельне будівництво, зокрема ванчос, що відзначається надзвичайною міцністю» потрапляли з Гданська через Нідерланди навіть до Італії¹².

Питання про експорт лісових товарів з українських земель торкався у своїх працях М. С. Грушевський¹³. Вчений зосередив увагу на факті варварського нищення лісів України для вивозу через Польщу на європейський ринок і дійшов висновку про руйнівні наслідки хазяйнування шляхти у лісовому господарстві для економіки тогочасної України. Широке коло архівних джерел, доступне для вивчення у наш час, дозволяє детальніше розглянути участь Волині і Подніпров'я у європейській торгівлі деревиною і продуктами лісорозробок, а також поставити питання про соціально-економічні наслідки цієї торгівлі, причому не лише в негативному плані. Вагомим внеском у дослідження експорту лісових товарів з України в останні роки стала джерелознавча стаття М. Г. Крикуна і В. М. Кравченка, в якій піддано статистичному аналізу дані володимирських і луцьких актових книг про вивіз деревини й поташу з Волині у 1561—1569 рр.¹⁴

Деревина по Віслі сплавлялася принаймні з XIV ст. пруськими купцями і вивозилася через Гданськ ще тоді, коли нижня течія річки контролювалася Пруссією¹⁵. Вже у першій половині XV ст. частина великого гданського купецтва займалася скупкою деревини і продуктів деревообробних промислів, з другої ж половини XV ст. коло торговельних інтересів цього купецтва почало швидко поширюватись за межі Пруссії, що знайшло вияв у зростанні прошарку різноманітних посередників, які укладали контракти на поставку деревини в інтересах гданських торговельних підприємців у віддалених районах привіслянського басейну¹⁶. У польській науці визнається, що у XVI ст. район видобування лісових товарів, що вивозилися через Гданськ, став посуватись на схід від Вісли. Відомий дослідник історії торгівлі Польщі Р. Рибарський вказував, що про це свідчать матеріали ногацьких і влоцлавських митних книг. За 1537 р. на влоцлавській коморі на Віслі

зафіксований експорт одного з основних лісових товарів — попелу — лише з коронних земель. З другої ж половини XVI ст. поступово збільшувалася участь у його вивозі «різних панів литовських і руських». 1579 р. на ногацькій коморі найбільший вивіз зафіксовано з Гродненщини (496 лаштів), Люблінського воєводства (446,6), Холмської землі (152), Біловежі (135), воєводства Берестейського (86 лаштів). За ногацькими книгами 1588 р., з Замостя вивезено 216 лаштів попелу, з Гродненських пуц — 117, з Казимежа — 76¹⁷.

Однак існують джерела, що переконливо свідчать про більш вагомую участь України у торгівлі лісовими товарами через Польщу. Люстрації королівських маєтків 1564—1565 рр. містять дані про інтенсивну торгівлю цими товарами із Західної Волині, що входила до складу Польського королівства і не була відділена від басейну Вісли митним рубежем, як українські землі Великого князівства Литовського до 1569 р. В опису Любомльського староства, наприклад, читаємо: «Валентин, вїйт березецький, котрий здавна робить лісові товари, визнав під присягою... що за небіжчика пана графа, старости любомльського, випалив попелу... лаштів 800, а ванчосу 2 захцики, тобто 12 тис. ... виробив ком'яг 200... За небіжчика пана Станіслава Матейовського ... Валентин виробив ванчосу 6 захциків, тобто 36 тис., а клепок 4 захцики, тобто 24 тис., попелу близько 13 сотень лаштів. За того ж пана вироблено ком'яг дуже багато... Всі ліси Любомльського староства ... дуже спустошено і дуже мало дерева, придатного на лісові товари, вже знайдеться»¹⁸. Так представлено у люстрації наслідки кількарічної праці лише одного з будників*, що працювали там.

Не менш активним експортером лісових товарів було Велике князівство Литовське. У першій половині XVI ст. внаслідок зростання інтересу великокнязівського уряду до експлуатації лісових багатств скарбове лісове господарство було вилучено з рук державців і тиунів і передано у відання спеціальних агентів¹⁹, а 1547 р. запроваджено урядову монополію зовнішньої торгівлі лісовими товарами. За рішенням сейму було влаштовано спеціальні комори, що скуповували за дуже низькими цінами ці товари у купців і приватних власників з метою продажу їх у Гданську²⁰. Запровадження грабіжницької монополії зустріло запеклий опір шляхти, на її вимогу вже на сеймі 1551 р. було ухвалено, а на сеймі 1554 р. підтверджено рішення про вільний пропуск на зовнішній ринок лісових товарів із шляхетських маєтків, які вироблялися на їх кошт і сплавлялися власним річковим транспортом²¹. Невдовзі лісову монополію було скасовано, торгівлю лісовими товарами з новою силою розгорнули і феодалі, і купці.

Про масштаби експорту з України лісопромислових товарів до Гданська особливо виразно свідчать матеріали державних митниць, що, на жаль, дійшли до нас у фрагментах. Серед них насамперед слід

* Буда — кустарне виробництво для добування з деревної маси поташу, дьогтю і вугілля.

назвати близьку за датою і схожу за даними до вищезгаданих, використаних Р. Рибарським, берестейську книгу збору старого і новопідвищеного мита 1588 р., в якій називалися товари, їхнє походження, пункт призначення і розмір сплаченого мита. За даними реєстру водного сплаву з цієї книги, з 14 квітня по 13 травня вказаного року через берестейську митну комору для продажу у Гданську було провезено з маєтків волинських феодалів 998 лаштів попелу (з них близько 35 лаштів — з Київщини). Крім того, 28 квітня фактор одного з панів провіз 5,5 лаштів купленого за свій рахунок попелу, а 13 травня Ганус Бринк, фактор гданського купця Германа Гака, на 7 ком'ягах провіз 210 лаштів²².

Отож, лише за місяць з приватних маєтків через цю митницю було вивезено з України 1213 л. попелу. Щоправда, весною, на початку навігації, сплав товарів був особливо інтенсивним за рахунок зимових нагромаджень на складах, пізніше ж товари вивозилися у меншій кількості. Однак цю цифру не можна не визнати значною, особливо якщо порівняти її зі статистикою експорту з усієї держави: вивчення митних книг за другу половину XVI ст., подібних за складом інформації до берестейської, привело Р. Рибарського до висновку, що у цей час вивіз поташу з усіх портів Речі Посполитої, у тому числі України, становив 5—10 тис. лаштів щорічно²³.

Експорт лісових товарів з України, зокрема поташу, стане особливо вагомим, коли усвідомити, що йшов він не лише з Волині, а й з інших українських земель. На жаль, у повному обсязі цю торгівлю у наш час уявити неможливо через погану збереженість джерел, насамперед митних книг. Певну інформацію про розвиток зовнішньої торгівлі лісовими товарами у другій половині XVI — першій половині XVII ст. несуть актові книги — володимирські, луцькі і житомирські. Київські актові книги за період до Визвольної війни 1648—1654 рр. загинули. Однак складений на рубежі XVIII—XIX ст. своєрідний путівник-довідник по судових справах земських і гродських актових книг 1571—1646 рр., що зберігались у Київському магістраті, «Кверенда різних трансакцій»²⁴ містить великий і систематичний матеріал з досліджуваного питання. Він переконливо свідчить, що на початку 70-х років XVI ст. Київщина і Лівобережжя вже вели зовнішню торгівлю лісовими товарами і що з плином часу вона ставала все інтенсивнішою. Досліджені матеріали також показують, що від Волині до Лівобережжя експорт лісових товарів мав спільні риси. Розглянемо їх.

Оптимальною формою розробки лісових багатств цієї зони вважалося виробництво поташу незважаючи на те, що на виробництво лашту поташу використовувалося близько 30 лаштів деревини, а на бочки для його вивозу — 3 сотки клепок²⁵. Це пояснюється більш сприятливими умовами транспортування поташу на великі відстані у порівнянні з деревиною, яка звичайно йшла на продаж із басейнів сплавних рік.

Великим стимулом щодо розвитку торгівлі продуктами деревооб-

робних промислів так само, як і розвитку самих промислів, було особливо швидко з другої половини XVI ст. зростання цін на них на міжнародному ринку. Так, 1562 р. лашт велинського попелу продавався у Гданську за 34 злотих²⁶. У 1620—1622 рр. далеко від Гданська, місця звичайної для українських лісових товарів реалізації, в Овруцькому старостві, за лашт попелу скупники платили 576 злотих²⁷. Навіть коли врахувати падіння курсу злогого за цей час у 3—4 рази, не можна не визнати наведені цифри незаперечним свідченням зростання попиту на українські лісові товари на міжнародному ринку.

Провідну роль в експлуатації лісів Київщини, як і Волині, відігравали державні маєтки — староства. За даними люстрацій першої чверті XVII ст. (1615—1616 і 1622 рр.), не лише багате лісом Овруцьке, а й розташовані у лісостеповій зоні Білоцерківське, Корсунське і Канівське староства були давніми постачальниками поташу на зовнішній ринок. Причому ліси Канівського староства, на думку люстраторів, були у 1622 р. вже так «вироблені» й «перебрані», що поташ там міг вироблятися лише протягом кількох років²⁸. Однак валки з поташем продовжували йти з цієї території на захід: як зазначається в одній з житомирських актових книг, великий транспорт поташу, закупленого на Білоцерківщині Гаврилом Лосятинським, повіреним сандомирського і білоцерківського старости Станіслава Любомирського, йшов повз Житомир у травні 1630 р.²⁹ Довгий час виробляли поташ і на Лівобережжі, у районі Келеберди і Ліпляви³⁰. Вивозилася звідси також деревина: 3 липня 1646 р. до київської актової книги було записано присягу білоцерківського підстарости Чорного про те, що з власних білоцерківських лісів він везе на продаж 150 дерев³¹.

У торгівлю продуктами лісообробних промислів були широко втягнуті українські феодалі, що зумовлювалося насамперед пануючою феодальною власністю на землю, у тому числі ліси. Зацікавлене у зовнішній торгівлі лісовими товарами панство Великого князівства Литовського, зокрема України, добилося, як згадувалось, дозволу на безмитний вивіз товарів на зовнішній ринок ще до приєднання України до Польського королівства. Артикул Литовського статуту 1566 р. «О наданьє мыта шляхте» проголосив між іншим, «вольность на водах, на дорогах, то есть сухим путем и водным ... спущати и продавати ... кожному его работы правдивое ... лесные товары ... безмытне»³². При цьому зазначалося, що достатньою підставою для вільного пропуску шляхетських товарів по території держави і за її межі вважалася присяга шляхтича або його слуги, що супроводжував товари.

Дані про сплав поташу Віслою через Буг, зокрема наведені вище, а також матеріал, розпорошений по актових книгах, нібито свідчать, що шляхетство відіграло виключну роль в експорті цього товару. Шляхтичі у більшості випадків виступають контрагентами у численних записках про продаж лісу на поташ, оренду його з цією ж метою, невиконання угод на поставки в актах про продаж поташу, матеріалах різноманітних конфліктів, що виникали у ході бурхливої

підприємницької діяльності, пов'язаної з його виробництвом і продажем. Причому найбільшими експортерами поташу були великі феодалі й магнати: Костянтин Острозький, Андрій Курбський, Четвертинські, Любомирські, Вишневецькі, Конєцпольські³³. Велике господарство мало оптимальні за тих часів можливості не лише для виробництва, а й для організації транспортування попелу на ринки збуту, що здійснювали селяни у рамках «повозової» феодальної повинності. Крім того, торгівля великих феодалів була менш вразливою до митної сваволі шляхетства, яке обтяжувало торговельний рух масою проїзних мит.

Магнатське господарство у зв'язку з цим виступало іноді своєрідним центром нагромадження товарних мас поташу для продажу. Очевидно, шляхтичі укладали з магнатами угоди на поставку попелу дрібними партіями. Не виключено, що у формуванні цих виробничо-торговельних відносин певну роль відіграв «феодальний фактор». Про подібне явище дає можливість говорити серія позовів 1619 р., зафіксованих у київських актових книгах, на шляхтичів Ходаковського, Маркевича і Пшибузького княгині Ганни Корецької з вимогою поставки їй від кожного по 2 л. поташу³⁴. Відомі й випадки неприхованої скупки поташу для продажу шляхтичами³⁵.

Масовий матеріал, що відображає експорт феодалами поташу, задуляє картину участі у цій торгівлі міщанства. За підрахунками Р. Рибарського, міщанство забезпечувало 25 % товарного експорту через Гданськ³⁶. В експорті поташу з України міщани відігравали також дуже помітну роль, яка потребує спеціального розгляду. Соціальні привілеї шляхти у торгівлі сприяли виникненню своєрідних міщансько-феодальних виробничо-торговельних спілок, в яких розподіл обов'язків фіксувався угодами. Подібну угоду уклали городельський міщанин Юсько Абрамович і шляхтич Олізар Кірдей-Мильський щодо виробництва в лісах останнього поташу і продажу його у Гданську³⁷.

Укладання таких угод було пов'язане зі створенням спільного капіталу. Звичайно основні кошти належали феодалу. Мабуть, тому порушення угод спричиняло судове розслідування. У київських джерелах існування виробничо-торговельної спілки, до якої входили шляхтич і міщани, зафіксоване під 1644 р. Згідно з угодою одна група міщан зобов'язувалася поставити смальцюгу до Борисполя, а друга — до с. Власовичі (міщани животівські)³⁸. У подібних спілках збут лісових товарів брали на себе феодалі, які користувалися торговельними привілеями. Транспортування товарів здійснювали, як правило, їхні селяни під наглядом довірених осіб, теж звичайно шляхтичів. На митницях товари під присягою проголошувалися шляхетськими, цього було досить для безмитного їх пропуску. Слід думати, отож, що левову частку прибутку від торгівлі одержували феодалі.

Хоч участь міщан у торгівлі обмежувалася переважно внутрішньоторговельними операціями, виходили вони і на

зовнішній ринок. За кордон, очевидно, до Бугу, йшли 1618 р. лещинські міщани, у котрих митники захопили поташ, посилаючись на несплату мита³⁹. Міщани зі Ставища 1644 р. чекали у Казимежі транспорт з поташем, який мав за контрактом доставити з Київщини «німець» Бохен⁴⁰. Слід думати, що в разі, коли міщани торгували деревиною й лісовими товарами за межами України, вони самі послідовно виконували всі операції з товарами, включаючи, очевидно, їх виробництво і скупку.

Найактивнішу участь у торгівлі лісовими товарами брала міщанська верхівка. У 80-х роках XVI ст. для виробництва поташу наймав ремісників-німців і збував товар у Гданську корецький вїйт Томило Манцевич⁴¹. Відомим купцем, що вивозив лісові товари на зовнішній ринок у 60-х роках XVI ст., був заможний луцький міщанин Батко Мисанович, який купував поташ у магнатських маєтках або на березі Бугу і перевозив його до Гданська⁴². За даними житомирської актової книги, у квітні 1613 р. у зарудських лісах для случького вїйта було заготовлено 21 лашт і 2 бочки поташу⁴³.

В експортній торгівлі продуктами лісових промислів брали участь купці-іноземці. В луцькій актовій книзі 1570 р. знаходимо згадку про Малхера Вольбаха з Варшави, який в 60-х роках XVI ст. закуповував на Україні великі партії поташу для вивозу за кордон⁴⁴. З часом ці купці ставали місцевими жителями, що сприяло їхній торгівлі. Для прикладу можна назвати заможного пруського купця-оптовика, королівського ротмістра Якуба Рабба, котрий, за даними 1646 р., мав власний будинок у Чуднові⁴⁵. Іноземного походження був, очевидно, й бродський міщанин Каспер Болл, який спочатку орендував ліс для виробництва поташу, а потім збував останній на зовнішньому ринку, користуючись послугами факторів-прикажчиків⁴⁶.

Слід підкреслити, що частина заможних міщан, які брали участь у міжнародній торгівлі лісовими товарами, належала до шляхетства. Окремі представники шляхти розгортали таку бурхливу торговельну діяльність, що перетворювались фактично на великих купців. Серед них для прикладу можна назвати Станіслава Граєвського, який у 60-х роках XVI ст. здійснював велику торгівлю між Україною і Гданськом⁴⁷, користуючись не лише шляхетськими привілеями, а й королівськими охоронними грамотами⁴⁸.

Швидкий розвиток виробництва поташу на території України викликав виникнення цілої верстви промисловців-будників, які звичайно походили з міщанства. На їхню працю існував незмінно високий попит, що іноді призводило до відкритої боротьби між сусідами-феодалами за робочу силу. У 30-ті роки XVII ст. точилася справжня «поташна» війна між лисянським державцем Кірдеєвичем-Джусою і богуславським орендарем Леоном Єськовичем, у ході якої останній, «перемовивши» 50 робітників з лисянської буди, перевіз їх до своєї буди на Богуславщині⁴⁹.

Організацією великих лісових промислів звичайно займалися за-

можні міщани, що іноді походили з дрібної шляхти. Відомий випадок участі у цій справі бояр⁵⁰, який, гадаємо, становить виняток. Як вказується в угодах-контрактах будників з власниками промислів, лісів або орендарями-купцями, перші виступали в якості підрядників⁵¹, звичайно одержуючи від наймача грошову позику, що становила значні суми. 1619 р., наприклад, брусилівський міщанин, який найнявся шафарем на поташні буди Миколи Макаревича, тільки на виробництво 3 лаштів попелу одержав 300 кіп литовських грошей⁵². Відомий же експортер Станіслав Граєвський забезпечив городельського міщанина Зрайла Абрамовича коштами на виробництво 50 лаштів попелу⁵³.

Очевидно, існували міські або територіальні організації ремісників-будників, що регламентували їхні виробничі відносини з наймачами. Мабуть, внаслідок цього був зроблений запис у київській земській актовій книзі 1619 р. про передачу права на виробництво поташу у лісах Криштофа Макаревича від туровського міщанина князя Острозького київському міщанинові⁵⁴.

Ремісники-«німці» з'являлися на Україні внаслідок торговельних контрактів українського шляхетства з гданським купецтвом. Вони працювали, наприклад, у 80-х роках XVI ст. на овруцьких будах, виробляючи поташ, законтракований для продажу у Гданську⁵⁵.

Населення міст брало також участь у транспортуванні вантажів на зовнішній ринок. Джерела київського походження дають підстави вважати, що певна частина продукції переправлялася по Дніпру і його притоках. Найбільше значення як водна транспортна артерія мав давній шлях на польські землі через Прип'ять і торговельні центри на ній. По Прип'яті й Стиру частина товарів потрапляла у Луцьк⁵⁶, звідки вивозилася далі на захід. Однак значна кількість товарів збувалася через ризький порт, який з кінця XVI ст. став суперником Гданська у вивозі продуктів лісових промислів⁵⁷. Важливим пунктом на шляху до Риги по Західній Двіні був Могильов. Судячи з шляхетських присяг, що заносилися до київських актових книг, сюди направлялися товари, що йшли вверх по Дніпру⁵⁸.

Розвиток торгівлі через Ригу сприяв дальшому піднесенню значення Дніпра як транспортної артерії. Тексти присяг, занотованих у «Кверенді», свідчать, що на байдаках на зовнішній ринок вивозилися товари з шляхетських маєтків, розташованих не лише у безпосередній близькості від Дніпра, а й далі у його басейні. Тому у вказаному джерелі поруч знаходимо, наприклад, присягу слуги пана Бжозовського, Криштофа Крейсули, на супровід байдаків з трипільських хуторів і присягу слуги пана Самійла Гримальського, Станіслава Закревського, на супровід байдаків «з хуторів пана свого кагарлицьких»⁵⁹.

Цілий флот ком'яг мали на Дніпрі та його притоках магнати Вишневецькі⁶⁰. З їхніх маєтків на продаж вивозився й поташ. 11 січня 1636 р. за позовом канівського і черкаського старости Костянтина Вишневецького до київських актових книг було вписано баніцію на

вишгородського намісника Юзефовича за захоплення байдаків з 90 бочками поташу і вчинення шкоди на 20 тис. злотих ⁶¹.

У зв'язку з великим обсягом перевезень з часом удосконалювалася організація транспорту, що обслуговував експорт лісових товарів. Широка участь у зовнішній торгівлі шляхетства спонукала і залежне селянство до участі у транспортуванні товарів. Згідно з джерелами середини XVI ст. це була традиційна форма його експлуатації, скріплена нормами звичаєвого права й інвентарями феодальних маєтків ⁶². У процесі розвитку торгівлі ця форма експлуатації еволюціонувала, перетворюючись на одну з найобтяжливіших для селян. Подекуди селян зобов'язували піклуватися про тару для панських товарів. Люстрація Любомльського староства 1564 р. розповідає про це так: «Повинність: мають до Холма, Любліна, Красного Ставу їхати на котрого черга прийде... кожний по 10 бочок нових на ком'яги наготувати повинний» ⁶³.

Розширення примусової участі залежного селянства у транспортуванні лісових товарів і піднесення значення цієї селянської повинності усвідомлюються й самими феодалами. Так, у скарзі 1570 р. княгині Ганни Чорторийської на волинського воєводу князя Олександра Чорторийського насамперед відзначається факт нещадної експлуатації останнім селян у рамках повозової повинності: «И оные подданые ... подводами, незмерными роботами и возенем до Буга попелов, збожя и комяг от часу немалого обтежати дей рачит» ⁶⁴. А шляхтич Сенюта, скаржачись у 1647 р. на Лашевського до луцького суду, повідомляв: «... подводы не маючи жадное в интерцизе, а ни в инвентару записаных, до Казимера ... в року ... 1645 ... над инвентар посылал» ⁶⁵.

Особливо виразні подробиці поширення повозової селянської повинності у зв'язку з розвитком торгівлі лісовими товарами містяться в орендових матеріалах. «Подданныи его милости вси до Буга попел отвезли, а он (орендар. — *Авт.*), их там же загамовавши, казал им к Бугу дерево возити, и тыжден возили дерево»; «Гринца безвинне с попелом выгнали»; «Костюка над чергу с попелом выгнали», — читаємо у скарзі 1561 р. Миколи Радзивілла на орендаря свого волинського маєтку Полонного луцького ключника Івана Борзобагатого ⁶⁶. Про те ж свідчать і численні інші документи: «Ян Пневский... так месчан, яко и селян выжевских ... грабят, до везеня сажают и бют, роботы и подводы себе отдавати и чинити примушают» ⁶⁷; «... фуру попелную мусели мы отпраовати, которое перед тым не бывало» ⁶⁸ тощо.

Помітною рисою розвитку селянського транспорту стає його певний вихід за рамки феодального господарства: вже у середині XVI ст. значного поширення набула оренда селянських візників, в якій брали участь феодал, іноді духовний, і орендар-купець. Так, 15 травня 1565 р. берестейський купець Ізакович скаржився на князя Олександра Сангушковича-Коширського, котрий всупереч взятому на себе зобов'язанню не поставив для Ізаковича 600 селянських возів для транспортування попелу до Бугу ⁶⁹. Однак основна маса перевезень

здійснювалася міщанським транспортом — човнами або возами. Право на транспортування вантажів навіть становило своєрідний міщанський привілей ратушних або магістратських підданих, тоді як міщанам з юридик участь у цьому промислі заборонялася (так було у Каневі й, очевидно, інших придніпровських містах, насамперед Києві й Черкасах) ⁷⁰. Промисловці-візники доставляли вантажі, у тому числі поташ, до західних кордонів України іноді через усю її територію, навіть з Лівобережжя, укладаючи подекуди угоди на вивіз товарів далеко від рідних місць. Переяславські візники, наприклад, підряджалися на вивіз товарів до Бугу у Житомирі ⁷¹. Гадаємо, що саме розвиток міщанського транспорту призводив в окремих місцевостях України до заміни повозової повинності грошовою даниною — «пофурцизнами, або бранем пинезей за подводи» ⁷².

Розглянувши питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої продуктами деревообробних промислів і деревиною, можемо констатувати її активну участь у цій торгівлі. Це зумовлювалося не тільки її соціально-економічним і політичним розвитком, а й закономірностями формування світового ринку, становленням капіталізму в країнах Західної Європи і прискореним розвитком там суспільного поділу праці. На нашу думку, досліджений актовий матеріал, особливо з території Київщини, дозволяє твердити, що на землях України (від Волині до Лівобережжя) ця торгівля носила однаково інтенсивний характер і відзначалася спільними рисами. До важливих наслідків її розвитку слід віднести природні зміни, пов'язані з винищенням лісів на території усїєї лісової і навіть лісостепової зон України аж до Дикого Поля на Подніпров'ї. Вказані природні зміни супроводжувалися подекуди розчищенням площ під рілля, про що свідчать джерела київського походження ⁷³. Думається, що за умов інтенсивного землеробства на Волині і Житомирщині це явище набуло ще серйознішого соціально-економічного значення.

Свого часу Р. Рибарський встановив, що через Гданськ і Кролевець у 1615—1630 рр. вивозилося товарів на 3,5 млн злотих щорічно, а ввозилося на 2,5 млн ⁷⁴. На жаль, відсутні матеріали, які дозволили б з'ясувати подібні показники щодо української зовнішньої торгівлі. Очевидно, вона також провадилась із активним балансом. Провідні позиції у експортній торгівлі лісовими товарами займали шляхта і магнати. При цьому значна частина прибутків використовувалися шляхетством на непродуктивні видатки. У виробництво ж, як правило, капіталовкладення не робилися. Така торгівля лише вичерпувала природні можливості України. Однак участь у виробництві й вивозу лісових товарів заможного міщанства і шляхти, пов'язаної з містами, сприяла зосередженню у містах купецького капіталу. Не можна не визнати, що втягнення різних прошарків українського суспільства, особливо міських жителів, у виробництво і продаж лісоматеріалів справило стимулюючий вплив на його соціально-економічний розвиток.

- ¹ Kochanowski J. Satyr. Zgoda. Muza // Biblioteka szkolna. — N 23. — S. 10.
- ² Подібний погляд на торгівлю через Гданськ був характерним для суспільної думки західноєвропейських країн XVI—XVII ст. Його дотримувався, наприклад, англійський дипломат XVI ст. Кер'ю (див.: *Hoszowski S. Handel Gdańska w okresie XV—XVIII stuleci // Zeszyty naukowe Wyższej szkoły ekonomicznej w Krakowie.* — 1960. — N 11. — S. 5).
- ³ *Васильевский В.* Древняя торговля Киева с Регенсбургом // Журн. М-ва нар. просвещения. — Ч. 258. — 1888, июль. — С. 122—143; *Lewicki T.* La voie Kiev — Vladimir (Włodzimierz Wołyński) d'après le géographe arabe du XII siècle al-Idrisi // *Rocznik orientalistyczny.* — Lwów, 1938. — Т. 13. — S. 100, 104.
- ⁴ *Śląski K.* Udział słowian w życie gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII—XII w.) // *Pamiętnik słowiański.* — 1954. — Т. 4, z. 2. — S. 247.
- ⁵ *Карпини Дж. дель Плано.* История монгалов. — М., 1957. — С. 82.
- ⁶ *Korzon T.* Historia handlu w zagrysie. — Warszawa, 1914. — S. 87.
- Добірку публікацій див.: *Торгівля на Україні; XIV — середина XVII ст. (Волинь і Наддніпрянина): 36 документів.* — К., 1990. — № 2, 4—7.
- ⁷ *Historia Polski.* — Warszawa, 1960. — Т. 1, cz. 2. — S. 121, 126.
- ⁸ *Korzon T.* Op. cit. — S. 96.
- ⁹ *Hoszowski S.* Op. cit. — S. 3—71; *Schildhauer J.* W sprawie rejonizacji żeglugi i handlu w Europie północnej w XV i XVI wieku — на podstawie gdańskich ksiąg komory palowej // *Rocznik Gdański.* — 1970. — Т. 28. — S. 9—25.
- ¹⁰ *Блок М.* Апология истории, или ремесло историка. — М., 1986. — С. 133.
- ¹¹ *Торгівля на Україні...* — № 2, 3, 7.
- ¹² Цит. за: *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu. — Warszawa, 1958. — Т. 1. — S. 49.
- ¹³ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 6. Життя економічне, культурне, національне XIV—XVII віків. — Київ; Львів, 1907. — С. 182—191.
- ¹⁴ *Крикун М. Г., Кравченко В. М.* Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. // *Пробл. слов'язознавства.* — 1987. — Вип. 36. — С. 76—89.
- ¹⁵ *Małowist M.* Podstawy gospodarze przywrócenia jedności państwowej Pomorza Gdańskiego z Polską w XV wieku // *Przegląd Historyczny.* — 1954. — Т. 45, z. 2—3. — S. 150.
- ¹⁶ *Samsonowicz H.* Badania nad kapitałem mieszczańskim Gdanska w II połowie XV wieku. — Warszawa, 1960. — S. 36; *Trzoska J.* Gdansk jako port drzewny w II połowie XVIII wieku // *Rocznik Gdański.* — 1966. — Т. 25. — S. 76.
- ¹⁷ *Rybarski R.* Op. cit. — S. 50 (1 лашт дорівнював 12 бочкам поташу).
- ¹⁸ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов.* — Киев, 1890. — Т. 2, ч. 7. — С. 351 (Далі — Архив ЮЗР). Ком'яга — великий човен, що використовувався, зокрема, для перевезення товарів Бугом і Віслою до Гданська.
- ¹⁹ *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* — Спб., 1848. — Т. 2. — С. 184.
- ²⁰ *Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского / М. Оболенский, И. Данилович.* — Кн. 1 (1545—1572). — М., 1843. — С. 36—39.
- ²¹ *Акты Западной России.* — Спб., 1848. — Т. 3. — С. 29, 54.
- ²² *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* — Вильна, 1867. — Т. 4. — С. 260—289.
- ²³ *Rybarski R.* Op. cit. — S. 247.
- ²⁴ *Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, 1—4104.* (Далі — ЦНБ, 1—4104).
- ²⁵ *Źródła dziejowe / A. Jabłonowski.* — Warszawa, 1877. — Т. 5. — S. 119.
- ²⁶ *Архив ЮЗР.* — Ч. 7, т. 2. — С. 317.
- ²⁷ *Źródła dziejowe.* — Т. 5. — S. 120.
- ²⁸ *Ibid.* — S. 131—133, 135—137.
- ²⁹ *Центральний державний історичний архів УРСР.* — Ф. 11. — С. 8. — Арк. 148. (Далі — ЦДА УРСР).
- ³⁰ *Źródła dziejowe.* — Т. 5. — S. 218. (Дані люстрації 1636 р.).

- 31 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 90. — № 1062.
- 32 *Временник* Московского общества истории и древностей российских. — 1855. — Кн. 23, разд. 2. — С. 28—29.
- 33 ЦДІА УРСР. — Ф. 25, спр. 8. — Арк. 19; спр. 16. — Арк. 15, 15 зв.; спр. 25. — Арк. 243; Ф. 11, спр. 2. — Арк. 35 зв.; спр. 8. — Арк. 148; ЦНБ, 1—4104. — Арк. 53. — № 690; арк. 130 зв. — № 1517; *Архив* ЮЗР. — Киев, 1911. — Ч. 8, т. 6. — С. 411—412.
- 34 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 291 зв. — № 3887 (1, 2); Арк. 295 зв. — № 3937 (1, 2); Арк. 306 зв. — № 4098.
- 35 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 2. — Арк. 321.
- 36 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 230.
- 37 ЦДІА УРСР. — Ф. 25, спр. 12. — Арк. 402 зв.
- 38 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 382 зв. — № 1030; арк. 169 зв. — 170. — № 2010.
- 39 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 7. — Арк. 784 зв.
- 40 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 375. — № 874.
- 41 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 1. — Арк. 210—213 зв.
- 42 Там же. — Ф. 25, спр. 7. — Арк. 34 зв.; спр. 8. — Арк. 19.
- 43 Там же. — Ф. 11, спр. 2. — Арк. 114.
- 44 Там же. — Ф. 25, спр. 12. — Арк. 61.
- 45 Там же. — Ф. 11, спр. 11. — Арк. 905 зв.
- 46 Там же. — Житомир, 1646 р.
- 47 Там же. — Ф. 25, спр. 7. — Арк. 284 зв.
- 48 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 231.
- 49 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 44. — № 598.
- 50 Там же. — А. 185 зв. — № 2315, 1643 р., Біла Церква.
- 51 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 7. — Арк. 560 зв.
- 52 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 302 зв. — № 4046.
- 53 ЦДІА УРСР. — Ф. 25, спр. 12. — Арк. 30.
- 54 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 235. — № 3042.
- 55 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 1. — Арк. 210—213 зв.
- 56 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 410. — № 1546.
- 57 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 51; *Historia Polski.* — Т. 1, cz. 2. — S. 462—464.
- 58 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 379. — № 946, 1644 р.
- 59 Там же. — Арк. 381. — № 990; арк. 380 зв., № 987, 1644 р.; арк. 380. — № 974; арк. 381. — № 993.
- 60 Там же. — Арк. 256. — № 3427, 1588 р.
- 61 Там же. — Арк. 53. — № 690.
- 62 *Україна перед Визвольною війною 1648 — 1654 рр.*: 36. документів (1639 — 1648 рр.). — К., 1946. — С. 94, 124—125, 128—129, 175, 224 та ін.
- 63 *Архив* ЮЗР. — Ч. 7, т. 2. — С. 326—327.
- 64 Там же. — Ч. 8, т. 6. — С. 276.
- 65 *Україна перед визвольною війною...* — С. 128.
- 66 *Архив* ЮЗР. — Ч. 8, т. 6. — С. 100—101.
- 67 *Україна перед визвольною війною...* — С. 190.
- 68 *Архив* ЮЗР. — Ч. 6, т. 1. — С. 410.
- 69 ЦДІА УРСР. — Ф. 25, спр. 7. — Арк. 99 зв.
- 70 *Архив* ЮЗР. — Ч. 7, т. 1. — С. 96.
- 71 ЦДІА УРСР. — Ф. 11, спр. 12. — Арк. 88.
- 72 *Україна перед визвольною війною...* — С. 129.
- 73 ЦНБ, 1—4104. — Арк. 51. — № 672, 1633 р.
- 74 *Rybarski R.* Op. cit. — S. 246.

Одержано 29.09.89 р.

Показано участие украинских земель в европейской торговле Речи Посполитой продуктами лесных промыслов. Исследованы социально-экономические последствия этой торговли для Украины.

**ПОЛЬСЬКІ ХРОНІКИ
І. БЕЛЬСЬКОГО І Р. ГЕЙДЕНШТЕЙНА
ПРО ПОВСТАННЯ 1594 — 1596 РР.
НА УКРАЇНІ**

У статті подається порівняльний аналіз поглядів і свідчень відомих польських істориків кінця XVI ст. І. Бельського і Р. Гейденштейна щодо повстання 1594 — 1596 рр. на Україні. Визначається історіографічна і джерелознавча цінність їх робіт для дослідження названої теми. Розглядається проблема специфіки польської літератури з історії України періоду феодалізму.

Історія українсько-польських відносин, як загалом всіх сусідніх народів, складалася непросто. Особливістю цих стосунків протягом тривалого часу було те, що на етнічне взаємсприйняття помітний відбиток наклали класові і релігійні чинники. Відбувалося поступове ополячення й окатоличення українських магнатів і шляхти. Знаряддям їх класового панування став польський державний лад, який помітно відрізнявся від попереднього литовсько-руського. Тому довготривала класова боротьба українського трудячого населення з усіма її колізіями об'єктивно набирала антипольського характеру і заклала основу багатьох негативних стереотипів у взаємсприйнятті двох близьких народів.

Вже сучасники подій першої половини XVII ст. шукали причини тієї прірви, яка виникла між «народом руським» і поляками. І, як правило, відповідно до імперативів часу знаходили їх у релігійній боротьбі. Так, православні полемісти докоряли уніатам: «Підбурюєте народ руський проти польського»¹.

Події кінця XVI — першої половини XVII ст. особливо вплинули на утворення стійких національних стереотипів. Православний ігумен Афанасій Філіппович у 1646 р. скаржився: «На каждом местцу, в дворах и в судах, уругаються з нас и гучат на нас «гугу, Русин, люпус, реліа, господи-помилуй, схизматик, Турко-Гречин, одщепенец, Наливайко»². Отже, слово «русин» вже мало низку синонімів-ярликів. Подібним «віддячували» й українці.

У формуванні образу сусіднього народу значне місце належить діям культури. І якщо сьогодні зустрічаються прикрі стереотипи взаємсприйняття українців і поляків, то причини цього лежать вже не тільки в реаліях сьогодення і подіях новітньої історії, а й у заряді створюваних протягом багатьох віків образів, які живуть на сторінках книг. І не остання роль в цьому процесі належить польським і українським історикам.

Зокрема, величезна кількість джерел і багато фундаментальних наукових досліджень з історії України періоду феодалізму мають польське походження. Нерідко це єдина існуюча джерельна база для вив-

чення певних подій. Проте і дотепер вона мало використовується дослідниками, що загалом збіднює історичну науку. Додаткові труднощі щодо використання матеріалів польського походження пов'язані із значною їх упередженістю при відображенні подій, які стосуються України. Загалом, у висвітленні істориками сил, протилежних своїм народу, класу, релігії, можна досить чітко виділити два підходи. Перший — це праці для кон'юнктурних потреб, підтримання спрощених стереотипів зі всіляким прикрашанням «своїх» і плямуванням «чужих». Другий — це прагнення поза будь-якими привнесеними чинниками дати правдиву картину подій і, не навішуючи ярлики, відобразити суть справи.

Серед тих, хто формував громадську думку польського суспільства щодо України наприкінці XVI ст., помітне місце займали хроністи Іоахім Бельський і Рейнольд Гейденштейн. Вони дали описи перших «козацьких війн» — найбільш складних подій у польсько-українських відносинах. Уважне порівняння їх поглядів на одну подію — повстання 1594 — 1596 рр., першу воєнну кампанію польської армії проти селянсько-козацьких військ — дає можливість простежити обидва вищезазначені підходи. Для конкретно-історичного дослідження повстання таке порівняння дозволяє здійснити необхідний джерелознавчий аналіз.

Обидва автори були сучасниками подій, належали до панівних кіл Речі Посполитої. Р. Гейденштейн вів активне політичне життя як дипломат і королівський секретар. Він виконував доручення королів Стефана Баторія і Сигізмунда III, канцлера Яна Замойського. Паралельно з основною роботою працював як офіційний історіограф. Йому належать твори про Московську війну Стефана Баторія та життя Яна Замойського. Проте найбільший його твір — «*Regum polonica-rum*»*. Для написання праць автор використовував різноманітні джерела: документацію коронної канцелярії, особисті документи політичних діячів, в тому числі листування Яна Замойського, результати власних спостережень і т. ін.³

На відміну від Р. Гейденштейна І. Бельський не був професійним політичним діячем. Він займався літературною діяльністю, а також домашніми справами. Після смерті батька, відомого історика Мартина Бельського, зайнявся опрацюванням його творчої спадщини, продовжував написання історії Польщі. Проте І. Бельський не залишався осторонь політичного життя. Він брав участь у Московській війні Стефана Баторія, в період «безкоролів'я» активно підтримував партію Замойського і кандидатуру Сигізмунда III на престол, проповідував ідеї антитурецької боротьби, а з 1588 р. працював у королівській секретарії.

Хроніка Бельського носить шляхетський характер — подає історію Польщі через призму політичної діяльності шляхти і магнатів, яка ма-

* На жаль, у автора не було можливості скористатися рідкісним виданням латинського оригіналу тексту.

ла для Речі Посполитої нерідко визначальне значення. Але як батько, так і син не загравали з шляхтою, намагалися бути максимально об'єктивними, говорити правду. Показово, що рід Бельських належав до рицарського герба з красномовною назвою — «Правдич», а головна праця Бельських — «Kronika polska» — викликала незадоволення шляхти і по королівському едикту її було заборонено продавати аж до спеціального розслідування і відповідного редагування⁴.

В опису сучасних подій Бельський теж мав можливість використувати урядову документацію, але прагнув не обмежуватись офіційними джерелами. Це особливо помітно в описах селянсько-козацьких повстань кінця XVI ст., викладених у праці «Dalszy ciąg kroniki polskiej». Багато свідчень про козаків Бельський отримав від свого «стрийка» (брата батька) Ярна Орішовського, який з 1578 р. був одним з керівників реєстрового козацтва⁵. Для манери письма Бельського характерні докладність опису подій, критичне осмислення різних джерел, стриманість в оцінках історичних осіб та їхніх вчинків. У багатьох місцях він доповнює й уточнює існуючі свідчення, іноді подає факти, які намагалися приховати або сфальсифікувати офіційні кола.

Для Гейденштейна ж у зображенні повстань характерний інший підхід. Автор «Історії Польщі» відверто стояв на позиціях магнатського табору, довільно відбирав та інтерпретував факти. Особливий вплив на його опис повстання 1594 — 1596 рр. мали офіційні донесення керівника каральних військ, польного гетьмана Станіслава Жолкевського. Гейденштейн не скупився на емоційні характеристики повстанців як «злочинців», які прагнули «грабежу і вбивств»⁶.

Аспекти використання хронік Бельського і Гейденштейна у дослідженні історії досить широкі. Як свідчення сучасників подій вони мають характер джерела. Але одночасно, завдяки високому рівню осмислення матеріалу і манері викладу, їх можна розглядати як історичні праці, що започаткували різні історіографічні традиції у зображенні народних рухів на Україні.

В залежності від світоглядних засад та напряду, який вони представляли, українські і польські дослідники, історики віддавали перевагу то Гейденштейну, то Бельському. Показова у цьому відношенні еволюція поглядів П. О. Куліша. Наприклад, у роботі «История воссоединения Руси» він подає кінець повстання, події на Солониці за хронікою Бельського. Критикуючи джерела, Куліш вказує, що Гейденштейн приховав факт розправи з повстанцями під Лубнами після перемир'я і видачі Наливайка⁷. А в наступній монографії, присвяченій тій самій темі («Отпадение Малороссии от Польши»), яка відрізняється консерватизмом і стоїть у науковому плані набагато нижче першої, Куліш подає кінець повстання, цитуючи вже Гейденштейна⁸. На жаль, рамки статті не дозволяють ширше висвітлити вплив обох хронік на польську й українську історіографію XIX — XX ст., а також їхню критику в працях істориків.

Обидві хроніки дають багато інформації про політичну обстановку на Україні і навколо неї напередодні повстання 1594 — 1596 рр. Бельський описує повстання під керівництвом К. Косинського, похід козаків на чолі з Лободою під Білгород в кінці 1593 р., особливу увагу звертає на плани татар. На початку 1594 р. стало відомо, що останні за наказом турецького султана готують похід в Угорщину через українські землі. З цього приводу до Польщі прибув турецький чауш, який пропонував полякам пропустити татар через свої землі і приборкати козаків⁹. Бельський докладно висвітлив підготовку та невдачу боротьбу проти татарської орди¹⁰. Ці свідчення важливі тому, що якоюсь мірою пояснюють дії керівників повстання. Саме очікуваний похід татар став поштовок до формування загону С. Наливайка, який заради цього залишив службу у князя Острозького¹¹.

Особливу увагу Бельського привернули дії козаків у Молдавії і на Поділлі. Козаки, писав історик, взяли Брацлав «за зрадою міщан... де як дома мешкали і шляхті околичній стації собі давати наказували. А котрі не хотіли бути послушними, на дім найджали і побирали. Також між іншими і Калиновського вибрали і значну там здобич взяли. Слав до них король мандати, аби роз'їхались і тих шкод людям не чинили, але не хотіли ніц про те дбати, зачим чим далі, тим більше набіжало того козацтва до них, так їх було, як повідомляють, до дванадцяти тисяч і пішли до Волохів. Над ними гетьманом Лобода і Наливайко поручиком. Мали всього хорогв до сорока, а на двох орли цісарські. Потім волоські землі завоювали і Аарона господаря вигнавши, пішли до Тягина (Бендер. — Авт.). Там же знову господар, злучившись з мультанами і з турками, витіснив їх. Затим вони знову сюди до землі прийшли і шкоди знову чинили, загрожуючи йти на Польщу навесні»¹². Приведений уривок в основному підтверджується великою кількістю джерел різноманітного походження¹³. Так, наприклад, королівський універсал від 1 листопада 1594 р. вказує, що брацлавські міщани, «прилучивши до себе ще інших свавільних людей, доми шляхетські найджаяють, плюндрують, замки навіть наші і міста осажують і з послушенства нашого виламуються», тому, «аби те зло пожаром далі не йшло... того Наливайка і інших свавільників відповідно їхніх заслуг карали»¹⁴. Однак щодо молдавських подій хроніст помилився, об'єднавши декілька походів козаків в один¹⁵.

Похід Лободи в Молдавію наприкінці 1593 р. Гейденштейн описує аналогічно Бельському¹⁶, проте наступні походи Наливайка і Лободи згадує побіжно: говорить про те, що підмовлені австрійським імператором 12 тис. козаків «напали на Валахію і замість того, щоб бити турків, били волохів»¹⁷. Ця репліка автора цікава тим, що показує добру обізнаність правлячих кіл Речі Посполитої з фактом існування прямих зв'язків австрійського імператора і козацтва в обхід польського уряду. В той же час Гейденштейн порівняно з Бельським значно спростив ситуацію, надав походам однозначного характеру козацького «розбою». Насправді походи козаків проти «волохів» були спрямовані

проти турецько-татарської колонізації південної Молдавії, а в 1594 р. — і проти турецького ставленика — молдавського господаря Аарона. Вони привели, нарешті, до його переходу на сторону християнських союзників по австро-турецькій війні 1593 — 1606 рр. І пізніше козаки вже повністю підтримували Аарона аж до трагічної загибелі його у 1595 р. Описуючи цей епізод, Гейденштейн використав дипломатичне листування з приводу козацьких походів. Справа в тому, що Аарон, ще будучи турецьким васалом, скаржився на козаків польському урядові, схильному до миру з Туреччиною. Поляки, в свою чергу, переадресували скаргу австрійському імператору, який змушений був виправдовуватись перед польським сенатом, стосовно того, що козаки воювали під його хоругвами¹⁸. Щодо «розбою» козаків у цьому та інших епізодах, то, безсумнівно, не можна заперечувати наявності елементів розбою не тільки в козацьких, але й у будь-яких інших збройних формуваннях, причому не тільки в період феодалізму. Але, безперечно, не це було визначальним у їх діях. Спростувати ж однозначне твердження Гейденштейна про козацькі походи як «розбій» допомагає лист валаського воеводи Михая Хороброго, який на той час очолив визвольну антитурецьку боротьбу в регіоні. На початку нової літньої кампанії, в березні 1569 р., він запрошує «рицарство війська запорозького» на службу за добру плату і сукно. Михайл дає високу оцінку бойовій майстерності і непримиренності козаків у боротьбі з турецько-татарськими агресорами¹⁹.

Початок повстання на Україні Гейденштейн датує жовтнем 1596 р. З цієї датою пов'язані події, що відбувалися після повернення Наливайка з Угорщини. Хроніст дає цікаву характеристику козацьких ватажків: «Два гетьмани козаків були головними на той час: Архорій Лобода і Шимон Наливайко. Лобода керував старими, чистої раси низовцями. Наливайко мав під собою самих збродників і втікачів, людей строгих, але відважних. Звідси взаємна неприязнь між Лободою і Наливайком»²⁰. Отже, сучасники чудово розуміли причини непорозумінь між козацькими «доводцями», яка полягала в різниці їхнього соціального становища. Ці суперечності відзначав і сам Лобода²¹, а гетьман Жолкевський цілеспрямовано поглиблював їх для полегшення розправи над повстанцями²².

Опис подій на Волині й у Білорусії більш докладно подає Бельський: «Наливайко, повернувшись... з Семиградської землі, шкоди чинив в Руських українях. Луцьк мусив від нього відкупитись, де на той час ярмарка була і рочки судились». Потім повстанці взяли Слуцьк і Могильов. Литовське військо вступило з ними в боротьбу²³. Гейденштейн, описуючи події в Могильові, вказує, що місто спалив Наливайко²⁴. Іншу версію подає Бельський. При відступі козаків з Могильова місто справді згоріло, але його спалили не повстанці: «... прийшло за ними військо Литовське і не могли в полі довго бути, тому що зимно дуже було, місто запалили самі, аби Наливайка звідти збути»²⁵. Слова Бельського підтверджуються авторитетним свідченням литовського

магната, радника короля Льва Сапєги в листі до литовського гетьмана Криштофа Радзивілла. Він писав, що від короля «того трудно таїти, що ваша князівська милість в листі докладати зволили про пана Буйвида, всі хто звідти приїжджають, а власне і самі могилівці... (твердять. — *Авт.*) що не козаки, а самі люди наші Могильов спалили»²⁶. Не відомо, чи вдалось приховати це від короля, але офіційною стала версія про спалення міста Наливайком²⁷.

Цікаво, що повернення Наливайка з Білорусії на Волинь Гейденштейн пояснює не наступом литовських військ, а «неприятню» різних груп козацтва. І коли «низовці» на чолі з Шаулою ввійшли в Білорусію, то Наливайко її покинув²⁸. Можливо, це пояснення справедливе, бо, хоча Наливайка і переслідували литовські загани, їхні сили були недостатніми, а Шаула і Лобода справді пізніше ввійшли в Білорусію²⁹.

Гейденштейн продовжує, що на Волині загани повстанців помітно посилились і «загрожували навіть на короля і на місто Краків. Бажаючи випередити їхні замисли і не дати їм посилитись дуже, Жолкевський за наказом короля пішов на них»³⁰. Погрози козаків щодо походу на Польщу, очевидно, мали місце, тому що згадуються неодноразово³¹. Листування магнатів вказує на страх перед повстанцями і віру в можливість здійснення їх намірів³². Про розгубленість властей свідчить також інструкція люблінської шляхти «Про оборону Любліна від козаків», в якій передбачались заходи на випадок нападу повстанців³³. Особиста участь короля в організації придушення повстання також зафіксована документально і показує серйозність оцінки ситуації правлячими колами Речі Посполитої³⁴. За свідченням Бельського, в переговорах з татарами (жовтень 1595 р.) у відповідь на скарги кримських послів на козаків канцлер Я. Замойський повідомляв, що ті чинять шкоди і короні, тому «хоче король на них своїх людей послати»³⁵.

Переслідування повстанців військами Жолкевського обидва хроністи подають досить докладно, з описом бойових дій і маневрів сторін. Зображення першого бою в с. Мацієвичі у них повністю співпадає. За Бельським, Жолкевський раптовим нападом розбив козацький загін, причому козаки героїчно оборонялися: «... боронились з хлопських халуп довго, а потім і з двору, аж вогнем казав (Жолкевський. — *Авт.*) підпалити, і так всіх побито і чотири хорогви взято»³⁶. У Гейденштейна: «... а так як піддатися не хотіли... наказав село підпалити, в якому всі козаки загинули, тільки двоє уціліло, які Наливайку донесли» про напад польських військ. Далі Гейденштейн з подробицями описує переслідування Наливайка Жолкевським по селах і містечках, лісах і річках Волині³⁷. Власне, цей уривок його праці в інформативному відношенні є одним з найважливіших. Наливайко, маневруючи і б'ючись у сутичках, швидко відступав до Пикова, а потім до Прилук і зміг відірватись від противника. Під Білою Церквою загани Наливайка, Лободи і Шаули об'єдналися.

Гейденштейн подає відсутній у книзі Бельського сюжет про дії про-

ти козаків князя Ружинського. Цей православний магнат, недавній союзник козаків у походах проти татар, завдавав їм відчутних ударів³⁸. Ці події підтверджує цікавий лист козацького ватажка Шаули до князя Ружинського від 27 березня 1596 р. з Києва. Шаула дивується, чому Ружинський нападає на них, і загрожує помстою: «... дізнавшись такого наміру і ласки проти нас, ми теж кожній міри відслужити раді будемо»³⁹. Переслідуючи Ружинського, козаки потрапили до Білої Церкви, де відбулись запеклі бої. Хроністи помітно розходяться в оцінці їх результатів. Бельський пише, що Наливайко підійшов до міста, де був «князь Ружинський з своєю ротою, Михайло Станіславський і інших ротмістрів декілька і Лепшені Венгрин з піхотою королівською. Там же Наливайко, перед однією стіною табір поклавши, зайшов з частиною людей з інших воріт і, маючи порозуміння з міщанами, які йому браму отворили, в'їхав у місто. А наші тим часом, другою брамою з міста виїхавши, вдарили на табір і табір взяли, де одних посікли, а за іншими гналися, не відаючи що... в місті діється... роботу зробивши в місті, козаки вдалися просто до табору свого, який також знайшли сплюндрованим і трупи в нім. А коли наші верталися до їх табору, не відаючи про них в таборі, вдарили козаки по них. Наші, бачачи, що зле, прорвалися до замку. А там же Гетьман, який тільки в чотирьох милях лежав, прибіг на порятунок своїм: а козаки табором відходили. В милі від Білої Церкви наздогнав їх і там Наливайко дав йому битву... табором, в якій загинуло наших більше трьохсот всіх, а товаришів шістдесят... аж ніч сама битву між ними розвела»⁴⁰. Цікаво, що Гейденштейн, описуючи останній бій приблизно так само, робить зовсім інші пісумки: «... козаки добре боронилися гарматами і ручною зброєю, полягавши під возами, часто стріляли... ланцюга табору не можна було прорвати... загинуло наших тридцять чотири чоловіка, поранено немало, але і козаки ще більше потерпіли. Втратили більше двох тисяч людей... Ніч битву закінчила»⁴¹.

Ці слова перегукуються зі змістом донесень Жолкевського, а цифри навіть перевищують подані у польного гетьмана. Виникає питання: як козаки, що, за визнанням Жолкевського, прекрасно організували оборону, оточивши себе возами в п'ять рядів, маючи декілька десятків гармат⁴², могли понести такі втрати? Тим більше, в порівнянні з втраченими урядових військ? Адже і теорія, і практика військового мистецтва свідчать, що нападаючих (при відсутності особливих обставин) гине значно більше, ніж тих, хто приймає бій на підготовлених позиціях. Можна тільки згадати Бельського, який в заголовок опису боїв під Білою Церквою виніс слова «Наших побито». Цікаво відзначити, що і до Варшави надходили чутки про поразку поляків, але перед королем їх заперечував посланець з України князь Збараський⁴³.

Далі Бельський подає відсутній у Гейденштейна опис бою Карла Хоткевича з козацьким полковником Кремпським, в ході якого загін повстанців було розбито. В даному випадку свідчення Бельського і донесення Жолкевського співпадають⁴⁴.

Після переправи через Дніпро повстанці стали табором напроти Києва і перешкождали переправі польсько-шляхетських військ. Почалися переговори. Але повстанці не погодилися на умови польської сторони і, повоюючись переправи Потоцького нижче по течії, вирушили до Переяслава. А «Лобода і Наливайко залишилися з сотнею вершників, тоді Лобода сів у човен сам тільки, приїхав до берега до наших для переговорів... з яким переговори вів Йозеф Струсь, староста брацлавський, але не могли домовитися. І тому вернувся до своїх, і так до Переяслава пішли»⁴⁵. Гейденштейн оцінює ці переговори як тактичний маневр з боку козаків: «... очевидно було, що тільки на часі виграти хотіли». Після цього Жолкевський здійснив вдалий маневр: зробив вигляд, що буде переправлятися поблизу Переяслава, де у повстанців були сім'ї, відправивши для цього вниз по Дніпру Потоцького. Коли ж козацькі залоги пішли до Переяслава, він переправився поблизу Києва⁴⁶. Гейденштейн детально описує раду повстанців у Переяславі, на якій було вирішено йти в степи, на схід. Частина козаків вважала, що краще здатися. При відході втікачів до Лубен «за ними плив і флот, на якому знаходилось до 1500 чоловік»⁴⁷. Інші згадки з цього приводу в джерелах відсутні.

Серед багатьох подій 1596 р. увагу Бельського привертає робота сейму у Варшаві, де одним з головних стояло питання про «свавілля козацьке» і була ухвалена спеціальна конституція з вимогою екзекуції над козаками⁴⁸.

Особливо докладно хроністи описують події на Правобережжі й облогу на Солониці. 24 травня 1596 р. польсько-шляхетське військо пройшло Переяслав і погналось за козаками у «дике поле». Полякам вдалося перекрити шлях відступу на схід, до Путивля, і втікачі змушені були ставити табір біля р. Сула за Лубнами. Бельський дає унікальний опис урядових військ, які оточили табір повстанців: «...з однієї сторони Струсь... з князем Кирилом Ружинським і Вишневецьким і з тими рютами... яких всіх було більше тисячі коней... А з другої сторони Гетьман з ротою своєю і з своїм також полком... до півтори тисячі всіх. Другий полк був старости Кам'янецького Потоцького... де тринадцять сот людей було. Там же був і князь Огінський з військом своїм Литовським, якого було одинадцять сот коней». З третьої сторони була виставлена охорона, а з четвертої лежали болота від Сули⁴⁹. Перелік польсько-шляхетських військ дає можливість зробити певні підрахунки. Всього в урядовій армії нараховувалось близько 5 тис. жовнірів і шляхтичів-ополченців. В числі командирів полків і рот зустрічаємо імена найбільших польських, українських і литовських магнатів — Жолкевського, Ружинського, Струся, Вишневецького, Огінських, Потоцьких, Хоткевича, Язловецького, Собеського, Гербурта та ін.

Свідчення Бельського викликали жваві дискусії істориків відносно кількості, національного і релігійного складу урядових військ. Щодо чисельності то, як відзначав дослідник козащини В. Доманицький,

польська армія була значно більшою, ніж вказано в тексті, оскільки при підрахунках не враховувалась значна кількість озброєних слуг і гайдуків при магнатах і шляхті⁵⁰. Взагалі, за існуючим порядком набору шляхетських ополчень облік їх чисельності був ускладнений⁵¹.

Поданий перелік допомагає внести ясність у деякі принципові питання щодо повстань кінця XVI ст. По-перше, термін «поляки» в описах військових дій є умовним і характеризує не національну, а державну належність війська, що закономірно. І хроністи, і їх наступники використовували тільки цю назву, хоча й знали про змішаний польсько-український і литовсько-білоруський склад армії Жолкевського. По-друге, аналіз релігійної належності магнатів вказує на значний православний елемент серед них. А оскільки битва на Солониці була кульмінацією подій, то вона, як у фокусі, чітко визначила головний чинник цих повстань — соціальні супереченості. Польський державний лад виступав при цьому як охоронець феодалів у межах Речі Посполитої незалежно від їх етнічної належності. По-третє, те, що на боротьбу проти козаків зібрався весь «цвіт рицарства польського»⁵², свідчить і про масштаб подій, і про їх значення для сучасників. Адже магнатів і шляхту було практично неможливо зібрати в похід без їх згоди. Наприклад, у 1594 р. провалилась мобілізація сил на боротьбу проти татарського нападу. Але панівні верстви Речі Посполитої, в тому числі України, прекрасно розуміли, що найстрашнішим їх ворогом є повсталий народ. І одностайність виступу представників феодалного класу свідчить, що повстання було сприйнято як загроза шляхетському пануванню на Україні.

Повернемося до хроніки Бельського. В таборі, хоч він і був підготовлений до оборони (поставлено чотири ряди возів, вириті рови, насипані вали тощо), склалась важка ситуація: з'явилося багато поранених, не вистачало води і корму для худоби. Почалася виснажлива боротьба. Козаки здійснювали вилазки з табору, найбільша з яких була 28 травня. Загострювалися суперечності між окремими групами повстанців. В кінці травня «Козаки Лободу... звинувативши, ніби мав бути зичливим війську Королівському; а то все справа була Наливайкова, дали стяти, а по ньому обрали Кремпського»⁵³. Цим суперечкам, які мали глибоку соціальну основу, в значній мірі сприяв Жолкевський, який вів переговори тільки з Лободою⁵⁴. Про це знав Гейденштейн: «Немало до них (суперечок. — Авт.) спричинив Жолкевський самими переговорами з Лободою»⁵⁵. Цікаві й інші, названі Гейденштейном причини, які штовхали Жолкевського на переговори з козаками. Польний гетьман боявся, що до повстанців прийде підмога з «низу», не хотів нести втрати, та і самі козаки «могли дуже знадобитися Речі Посполитій, якби для неї служити хотіли». А головне — Жолкевський пам'ятав про результати боїв під Білою Церквою⁵⁶. Тут Гейденштейн суперечить сам собі. Чому ж і він, і Жолкевський згадували ці бої як свідчення труднощів боротьби з козаками, якщо була отримана вражаюча, хай і не остаточна перемога?

Хроністи, особливо Бельський, подають докладні описи останніх подій на Солониці. Враховуючи їх важливість і суперечливість, розглянемо докладніше ці повідомлення. Бельський вказує, що поляки остерігалися можливого прориву козаків «і так цілий тиждень з коней не злазили і вдень, і вночі їх стерегли», але самі нічого не могли зробити і чекали підкріплення. 4 червня з Києва були привезені важкі гармати і прибув загін князя Заславського. Потім «два дні на табір їх стріляно, де більше двохсот чоловік в таборі вбито, а коней набагато більше». Урядові війська готувалися до вирішального штурму, призначеного на 8 червня. В цій критичній ситуації деякі козаки — прихильники капітуляції — погодились на попередні умови Жолкевського і «тих вождів своїх Шаулу, Шостака, Наливайка видати хотіли. Але Наливайко, остерігшись того, хотів боронитися полком своїм: тому під вечір був великий розрух між ними, що аж в обози нашому чуто було. Тоді наші, посідавши всі на коней, оточили табір в коло... щоб той зрадник Наливайко не втік. І вже були наші до штурму рушили того ж вечора... але в тім часі козаки, схопивши Наливайка... видали його: і самі ж до Гетьмана привели. На ранок також видати інших хотіли і гармати, і хорогви віддати... і присягу учинити, тільки щоб їх вільно пущено. Але коли їм Гетьман те пообіцяти не хотів, щоб там кожний свого підданого, якби його пізнав, взяти не міг, кинулись назад і сказали, що воліють до смерті своєї боронитись. А Гетьман теж сказав: Бороніться! І зараз скочили наші до них, що ані до бою, ані до зброї досягнути не могли: і так їх немилосердно сікли, що на мильо або далі труп на трупі лежав. Як було всіх в таборі з черню і жінками на десять тисяч: яких не вирвалося більше півтора тисячі на чолі з Кремпським. Спіймано також було частину, яких з присягою Гетьман відпустив»⁵⁷.

Такою, по Бельському, була розв'язка повстання. Наскільки достовірний опис хроніста в подробицях, судити за відсутністю достатньої кількості джерел важко. За даними Гейденштейна, переговори завершилися успішно, козаки видали ватажків і все, що від них вимагали, а «коли прийшло до відшкодування шкод, жолнірам нашим заподіяних, великий розрух учинився. Наші твєрдили, що недостатньо відшкодувані лишилися, почали обирати козаків. Гетьман, декілька десятків осіб покаравши, розрух заспокоїв і після присяги відпустив всіх»⁵⁸. Отже, ніякої розправи не було. Проте і сам Жолкевський в донесенні королю писав, що жовніри зі злості, що мають мало здобичі, убили декілька десятків козаків⁵⁹.

Порівнюючи джерела, можна визначити, що обидва хроністи і Жолкевський визнають: 1) факт порушення перемир'я з боку урядових військ; 2) насильство над повстанцями («обирання» у Гейденштейна, грабунок і вбивства у Жолкевського, різня у Бельського); 3) єдину причину розправи — пошук, «відшкодування» (майна у Гейденштейна і Жолкевського, підданих, а це для шляхти теж майно, у Бельського).

Щоб зрозуміти, чому у жовнірів були «причини» для гніву, погля-

немо, що знайшли поляки в таборі: «... дісталися нашим дві хорогви, від Рудольфа і Максиміліана козакам прислані, і одна князя Семиградського, крім того, булава і котли срібні, від Цісаря прислані, гармат добрих 21, зіпсутих декілька, зброї немало. Скарб був бідний... вартість його при розподілі на 4000 злотих польських оцінено»⁶⁰. Ці підрахунки ніяк не відповідають характеристиці повстанців як «грабіжників». Добрі «грабіжники», якщо на 10 тис. чоловік мали добра на 4 тис. злотих! Навпаки, очевидно, що повстанці в основній масі були бідняками, підданими-втікачами, часто з сім'ями, козацькою «сіромою». А те, що переможці були розчаровані і розгнівані, залишившись без здобичі, вказує лише на одну з причин впертого переслідування повстанців.

В історіографії існують суперечливі думки щодо наслідків подій на Солониці для українсько-польських відносин. Так, польський історик З. Вуйцік вважав розправу на Солониці однією з головних причин подальшої ненависті козацтва до поляків: «... можливість розумного розв'язання козацького питання впала до нуля, а козаки чекали тільки okazji, аби знову повстати»⁶¹. З цією думкою важко погодитись. Солониця справді залишилась у пам'яті народній, але значення важливого рубежу в розвитку соціальної свідомості мас не мала. Це видно хоча б з того, що ні козацькі літописи, ні полемічна література не залишили про неї яскравих згадок. Широковідомим фактом події на Солониці стали лише після публікації розглядуваних хронік у середині XIX ст. Можливість «розумного розв'язання козацького питання» з'являлась неодноразово. Верхівка козацтва охоче йшла на компроміси, але відсутність гнучкості і послідовності у політиці урядових кіл Речі Посполитої не сприяла розв'язанню козацького питання.

Закінчуючи опис історії повстання, хроністи простежують подальшу долю С. Наливайка. За Гейденштейном, «у Львові (Жолкевський. — *Авт.*) віддав Замоїському здобуті у козаків хорогви, гармати, полонених. Замоїський відіслав їх королю»⁶². Перебування Наливайка у Львові підтверджується низкою джерел⁶³. Бельський доповнює, що Наливайка тримали у Варшаві рік, влаштовували допити з тортурами, а «після сейму його потім стято і, стявши, четвертовано і по частинам розвішено. Була то особа красна, муж, яких небагато, був би на добре обертав, що йому Бог дав, до того ж пушкар знаменитий»⁶⁴. Характеристика блискуча і, очевидно, не голослива. Наведені свідчення про останній рік життя Наливайка також підтверджуються різноманітними джерелами⁶⁵.

Проведений аналіз свідчень Бельського і Гейденштейна про повстання 1594 — 1596 рр. дає підстави зробити деякі висновки. Хроніка Бельського — це загалом об'єктивне і докладне джерело, підтвержене великою кількістю архівних матеріалів. Хроніка Гейденштейна повністю відображає офіційну точку зору на розвиток подій. Вона містить цінну інформацію, але вимагає особливо критичного ставлення і перевірки тенденційних положень автора. Обидві хроніки, допов-

нюючи одна одну, дають хронологічну і фактологічну канву для висвітлення подій одного з найбільших народних рухів на Україні доби феодалізму.

Водночас ми бачимо, що належність двох істориків до одного суспільного кола людей (національного, соціального, професійного) не зумовлює єдності їх підходів до зображення історичних подій і постатей, зокрема ворожого табору. І праця Бельського, який стояв вище кон'юнктурних міркувань, може бути прикладом відповідального підходу до зображення суперечливих політичних подій у міжетнічних взаємовідносинах.

¹ *Elenchus* // Архив Юго-Западной России. — Киев, 1914. — Ч. 1. — Т. 8, вып. 1. — С. 642.

² *Дяриуш* Афанасия Филипповича // Русская историческая библиотека. — Спб., 1878. — Т. 4. — Стб. 97.

³ *Polski Słownik biograficzny*. — Wrocław, 1961. — Т. 9/3. — S. 342 — 344.

⁴ *O życiu i pracach pismennych Marcina i Joachima Bielskiego* // J. Bielski Dalszy ciąg kroniki polskiej. — Warszawa, 1851; *Polski Słownik biograficzny*. — Krakow, 1936. — S. 61 — 63.

⁵ *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. — Киев, 1904. — С. 267.

⁶ *Hejdensztejn R.* Dzieje Polski. — Petersburg, 1857. — Т. 2. — С. 364.

⁷ *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. — Спб., 1874. — Т. 2. — С. 145.

⁸ *Кулиш П. А.* Отпадение Малороссии от Польши. — М., 1888. — Т. 1. — С. 87.

⁹ *Bielski J.* Op. cit. — S. 212 — 213.

¹⁰ *Ibid.* — S. 216 — 220.

¹¹ *Listy Stanisława Żółkiewskiego*. — Kraków, 1868. — S. 64 — 65; *Broel-Plater*. Zbiór pamiętników do dziejów polskich. — Warszawa, 1857. — Т. 2. — S. 214.

¹² *Bielski J.* Op. cit. — S. 225.

¹³ *Listy Stanisława Żółkiewskiego*. — S. 59; *Архив Юго-Западной России*. — Киев, 1863. — Т. 1, ч. 3. — С. 68; *Матеріали до історії козацьких рухів 1590-х рр.* // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — 1899. — Т. 31 / 32. — С. 10; *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. — Т. 2. — С. 93, 429 — 434; *Грабовецький В.* Нові документи про визвольні походи Наливайка в Галичину // Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР. — 1963. — № 1. — С. 68 — 70; *Щоденник Еріха Лясоти зі Стеблева* // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 98.

¹⁴ *Кулиш П. А.* Матеріали для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — С. 20 — 21.

¹⁵ *Broel-Plater*. Op. cit. — S. 215.

¹⁶ *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 321.

¹⁷ *Ibid.* — S. 362.

¹⁸ *Барвінський Є.* Причинки до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками рр. 1593 і 1594 // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — 1896. — Т. 10. — С. 19.

¹⁹ *Listy Stanisława Żółkiewskiego*. — S. 76 — 77.

²⁰ *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 363.

²¹ *Listy Stanisława Żółkiewskiego*. — S. 66.

²² *Ibid.* — S. 69.

²³ *Bielski J.* Op. cit. — S. 253 — 254.

²⁴ *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 363.

²⁵ *Bielski J.* Op. cit. — S. 254.

²⁶ *Archiwum domu Sapiehów*. — Lwów, 1892. — Т. 1. — S. 126.

²⁷ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. — Спб., 1863. — С. 259.

- 28 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 363.
- 29 *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* — S. 66; *К истории движения Наливайка // Ист. арх.* — 1956. — № 2. — С. 149 — 152; *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 76; *Полное собрание русских летописей.* — М., 1975. — Т. 32. — С. 182; *Межуары,* относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Вып. 2. — С. 33; *Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси.* — Вильна, 1870. — Т. 7. — С. 66 — 68.
- 30 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 364.
- 31 *Archiwum domu Radziwiłłow // Scriptores rerum poloniarum.* — Kraków, 1885. — Т. 8. — С. 43; *Pisma Stanisława Żółkiewskiego.* — Lwów, 1861. — S. 151.
- 32 *Archiwum domu Sapiehów.* — Т. 1. — S. 128.
- 33 *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 78.
- 34 *Archiwum domu Sapiehów.* — Т. 1. — S. 128; *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 78.
- 35 *Bielski J.* Op. cit. — S. 249.
- 36 *Ibid.* — S. 262.
- 37 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 364 — 366.
- 38 *Ibid.* — S. 366.
- 39 *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* — S. 75.
- 40 *Bielski J.* Op. cit. — S. 263 — 264.
- 41 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 369.
- 42 *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* — S. 79.
- 43 *Archiwum domu Radziwiłłow.* — Т. 8. — S. 46.
- 44 *Bielski J.* Op. cit. — S. 264; *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* — S. 81.
- 45 *Bielski J.* Op. cit. — S. 265 — 266.
- 46 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 372.
- 47 *Ibid.* — S. 374 — 375.
- 48 *Bielski J.* Op. cit. — S. 274; *Volumina Legum.* — Petersburg, 1859. — Т. 2. — S. 364.
- 49 *Bielski J.* Op. cit. — S. 276 — 277.
- 50 *Доманицький В.* Козаччина на переломі XVI — XVII ст. (1591 — 1603) // *Зап. наук. т-ва ім. Шевченка.* — 1904. — Т. 62. — С. 113.
- 51 *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce.* — Lwów, 1923. — Т. 1. — S. 330.
- 52 *Antoni Dr.* Trzy opowiadania historyczne. — Lwów, 1880. — S. 190.
- 53 *Bielski J.* Op. cit. — S. 277 — 278.
- 54 *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 91.
- 55 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 377.
- 56 *Ibidem.*
- 57 *Bielski J.* Op. cit. — S. 279 — 280.
- 58 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 378.
- 59 *Жерела до історії України-Руси.* — Т. 8. — С. 92.
- 60 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 377.
- 61 *Wójcik Z.* Dzikie pola w ogniu. — Warszawa, 1968. — S. 45.
- 62 *Hejdensztejn R.* Op. cit. — S. 378.
- 63 *Zimorowicz B.* Pisma do dziejów Lwowa. — Lwów, 1899. — S. 152; *Archiwum domu Sapiehów.* — Т. 1. — S. 139; *Центральний державний історичний архів УРСР у Львові.* — Ф. 52, оп. 2, спр. 703. — С. 828 — 835.
- 64 *Bielski J.* Op. cit. — S. 281.
- 65 *Pamiętnik Jakuba Pszonki.* — Lwów, 1874. — С. 23; *Wielewicki J.* Dziennik // *Scriptores rerum poloniarum.* — Kraków, 1881. — Т. 7. — S. 216 — 235; *Акты, относящиеся к истории Западной Руси.* — Спб., 1851. — Т. 4. — С. 173; *Исторический архив.* — 1956. — № 2. — С. 153.

Одержано 29. 09. 89 р.

В статье дается сравнительный анализ взглядов и свидетельств известных польских историков конца XVI в. И. Бельского и Р. Гейденштейна в отношении восстания 1594 — 1596 гг. на Украине. Определяется историографическая и источниковедческая

ценність їх работ для исследования названної теми. Рассматривается проблема специфики польської літератури по історії України періода феодалізма.

В. І. Ульяновський

ЛЖЕДМИТРІЙ І УКРАЇНА (ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ)

Розглядаються стосунки Лжедмитрія I з представниками різних верств і політичних угруповань українського люду. Розповідається про плани Самозванця щодо війни з Туреччиною та Кримським ханством, боротьби за польський престол.

На початку XVII ст. особливий міжнародний резонанс викликала діяльність Лжедмитрія I, яка стосувалася не лише Росії, а й Польщі та України. Звістки про Самозванця відразу з'явилися на сторінках німецьких «летючих листків», дипломатичних та приватних донесень, які десятками надходили до Риму, Венеції, Флоренції, Іспанії, Швеції, Франції. Ще за життя Лжедмитрія I з'явилися польсько- та латиномовні поеми і романи про нього. В 1617 р. драму з описом пригод Лжедмитрія I на підставі книги Антоніо Поссевіно видрукував Лопе де Вега.

Характеристики особи та оцінки діяльності Самозванця як його сучасників, авторів повістей, сказань та мемуарів про Смуту початку XVII ст., так і дослідників останніх двох століть далеко не однакові, а інколи прямо протилежні. З одного боку, про Лжедмитрія I говорить-ся як про «ставленика Польщі», «клеверата єзуїтів», «маріонетку короля», авантюриста, що прагнув покатоличити Росію тощо, з іншого — на матеріалах головним чином спогадів сучасників-іноземців — Самозванець характеризується як людина європейської культури, сміливий реформатор, попередник Петра I¹.

Однак нові архівні матеріали, особливо актові, дозволяють стверджувати, що на російському престолі Лжедмитрій I в основних напрямках внутрішньополітичного життя, по суті, продовжував курс своїх попередників². Це дає можливість переглянути також оцінку зовнішньополітичної діяльності уряду Лжедмитрія I, зокрема його стосунки з різними суспільними верствами українського люду.

Як відомо, Самозванець з'явився на Україні на початку 1602 р. Про його перебування в Києві, Острозі та Дермані у князя К. Острозького, на Волині у ариан Гойських, у володіннях князів Вишневецьких, а потім Самборі та Львові у Мнішків згадується в численних працях з історії Смути. Говориться також, що Лжедмитрій I саме на українських землях готувався до походу на Москву, почавши його в 1604 р. від Львова — Санока через Київ до російських рубежів.

У даній статті ми спробуємо більш детально з'ясувати та охарактеризувати відносини Лжедмитрія I з різними верствами населення Ук-

раїни, політичними та ідеологічними інституціями, які існували на її території, а також визначити плани тих чи інших суспільних сил щодо нового російського царя та напрями зовнішньополітичної орієнтації Лжедмитрія I.

З самого початку перебування на українських землях Самозванець мав на меті знайти покровителів, що привело його в резиденцію могутнього православного князя К. Острозького. На той час київський воєвода мав досить напружені стосунки з Борисом Годуновим через підписаний царем мирний договір 1601 р. із Сигізмундом III, що передбачав розмежування російсько-польських кордонів, у тому числі в володіннях князя. К. Острозький неодноразово писав королю у 1602 р. про приїзд до кордону російських послів і очікування ними польських комісарів. 20 липня 1602 р. воєвода київський нагадував про необхідність укріплення київського замку, дякуючи за попередження щодо небезпеки від царських воєвод, які тримали в облозі князів Вишневецьких³. Як свідчить «Більський літопис», спроба в 1603 р. розмежування кордонів закінчилася сутичкою, тому що «литовские люди ... рубежей разводить не дали. А полжили рубежи мимо договора своим произволом, зашедчи многие места московских городов»⁴. Саме тоді («в прошлом 111 году») любецький підстароста Томаш Цебровський з чернігівцем Івашком Федоровим Корелою надіслав листа чернігівському воєводі князю М. Ф. Кашину-Оболенському «о том баламуте, называючи его государским сыном». 1603 р. датується також лист К. Острозького до Бориса Годунова «по литовски писану», що згадується в опису архіву Посольського приказу від 1614 р.⁵

Відносини Самозванця з К. Острозьким були непростими. Ця проблема не може бути вирішена однозначно і вимагає спеціального дослідження. Однак вже зараз можна стверджувати, що вони неодноразово зазнавали змін і пройшли ряд етапів. Ще мешкаючи в Києво-Печерському монастирі, московський втікач, як гадаємо, зробив першу спробу проголосити себе сином Івана Грозного перед архімандритом Єлисеєм Плетенецьким, розраховуючи на підтримку православного поспільства, магнатів та церковних діячів України.

З рекомендацією Плетенецького Самозванець відправився до Острога. Він був прийнятий князем В.-К. К. Острозьким, жив у нього літо 1602 р. (служив дияконом у Благовіщенській церкві). 14 серпня «Григорий царевич московский з братею с Ворламом да Мисаилом» отримав від воєводи в подарунок книгу Василя Великого «О постничестве» острозького друку 1594 р.⁶ Деякий час він також жив і служив відправи в Дерманському монастирі. На південно-західній його стіні С. Голубєв у минулому столітті віднайшов напис: «Року 1654 (?) приехал до Дерманя Григорий се ... царик ...»⁷

У цей час воєвода, очевидно, намагався таємно, за допомогою своїх агентів, розвідати дещо про Самозванця в Москві. В липні 1604 р. Януш Острозький писав, що батько надсилав до Росії торговців хлібом, які мали доставити відомості⁸. Ще наприкінці 1602 р. К. Острозький

був досить вороже настроєний проти уряду Бориса Годунова. В листі до Сигізмунда III від 15 жовтня 1602 р. воєвода повідомляв про концентрацію російських військ на кордоні не відомо з якою метою, що не віщувало нічого хорошого. Одночасно князь наполягав на лагодженні старих і побудові нових укріплень київського замку⁹. Однак незабаром, коли з Москви прибули таємні агенти (1603), настрої К. Острозького зазнали змін. Очевидно, в цей час Самозванець змушений був піти з Дермані в Гошу. Папський нунцій в Польщі Клавдіо Рангоні повідомляв з Кракова, що К. Острозький вказав Лжедмитрію I на двері, а гайдуки виставили його за ворота замку¹⁰. Пізніше в листі до короля (3 березня 1604 р.) К. Острозький писав, ніби нічого не знає про царевича, ніколи його не бачив, навіть не пам'ятає, чи мешкав він коли-небудь у його володіннях¹¹. Це не відповідало дійсності. За день до відправки даного листа Януш Острозький у донесенні королю писав інше: «Я знаю Дмитрія вже декілька років, так як він жив (пробавлявся. — *Авт.*) досить довго в монастирі мого батька в Дермані, потім він пішов звідти і схилився до анабаптистів, виконуючи їх обряд (відправу. — *Авт.*). З того часу я втратив його з поля зору»¹².

Очевидно, спочатку К. Острозький мав намір підтримати Самозванця і виношував стосовно нього якісь плани. Однак з Москви надійшли свідчення, що компрометували «ростригу Гришку Отрепьева», і князь відмовив йому в підтримці. До березня — квітня 1603 р. він був у Гоші, потім перейшов до князя А. Вишневецького. Коли ж К. Острозькому стало відомо про аудієнцію Лжедмитрія I у короля (15 березня 1604 р.), прийняття ним католицької віри (17 квітня), встановлення зв'язків з єзуїтами та папою (24 квітня), шлюбну угоду з Мариною (25 травня) і кондиції з королем (12 червня), негативне ставлення воєводи до Самозванця посилювалося. Саме тому К. Острозький вдавав, що взагалі не знає Лжедмитрія I. Про це він писав не лише королю, а й канцлерові Я. Замойському (14 червня 1604 р.)¹³. Однак інший лист князя до Сигізмунда III від 12 червня 1604 р. викликав непорозуміння серед дослідників. К. Острозький просив прийняти в нагальних справах свого наближеного Гаврила Гойського з товаришем. Відомий дослідник Смути, історик-єзуїт П. Пірлінг вважав, що цим «товаришем» міг бути Самозванець і саме про нього мала йти розмова з королем¹⁴. Однак у листі товариш Гойського був названий — Каменецький. Воєвода писав: «Деякі справи, які стосуються не лише власних, але й загальних інтересів, примусили мене надіслати пана Каменецького і Гойського до Вас, щоб усно все викласти. Прошу надати їм аудієнцію і у всьому виріти»¹⁵. Якщо К. Острозький мав на увазі справи Лжедмитрія I, то в червні 1604 р. міг надіслати лише компрометуючі Самозванця матеріали, про які мали говорити свідки (Г. Гойський). У цей час (1604) посланець з Москви А. Пальчиков привіз восводи грамоту від Московського патріарха Іова з описом історії Григорія Отреп'єва та проханням видати його для церковного суду. 4 липня К. Острозький відповів патріарху і відправив у подарунок кришталевий хрест з дар-

чим записом: «Лета 7112 году, июля в 4 день, сии честный крест при-слан в почесть к Иову патриарху из Киева, от князя Василья Константиновича Острожский»¹⁶. Самозванця вже давно не було в межах його володінь, тому князь не міг виконати прохання патріарха.

Проти підтримки Лжедмитрія I виступив канцлер Я. Замойський. До його партії належав і син київського воєводи Януш Острозький, який при підтримці батька розгорнув цілу кампанію проти Самозванця. Так, у листі від 12 січня 1604 р. до Сигізмунда III він писав про «великі свавільства» на Україні, говорив, що поблизу Лубен збираються групи непевних людей, щоб вести «цього Московита на Московське князівство». Це означало, на його думку, початок війни з Росією і розорення прикордонних володінь. Януш просив негайно припинити подібне беззаконня¹⁷. Через місяць (19 лютого) Януш знову писав королю і підканцлеру Тиліцькому, що «лотри», які збираються навколо Самозванця, в березні підуть у московські землі або в українських володіннях вчинять значну шкоду¹⁸. Януш пропонував нагадати козакам сеймову конституцію про їх «вигнання», а питання про відношення до Лжедмитрія I винести на засідання сейму. Він виступав проти порушення миру з Москвою і самовільно арештував посланців донського козацтва до Лжедмитрія I¹⁹. Коли ж Самозванець почав збирати військо, Я. та К. Острозькі, Я. Чаплинський, Я. Претвич надіслали королю листа з заявою, що в разі війни з Росією їхні володіння знаходитимуться в небезпеці і може виникнути загроза козацького повстання. Водночас руський воєвода С. Гольський застерігав від повторення «наливайківщини»²⁰.

На початку червня 1604 р. Я. Острозький написав дуже запального й образливого листа Лжедмитрію I, погрожуючи не допустити його до кордону. Одночасно Януш розповсюджував про нього «неприятливі новини». На такі дії каштеляна скаржився канцлеру Я. Замойському протектор Самозванця сандомирський воєвода Ю. Мнішек. Він писав, що Я. Острозький хоче силою затримати похід (листи від 1 червня та 1 липня)²¹. На допомогу був закликаний навіть нунцій К. Рангоні. Лжедмитрій I просив його вплинути на Я. Острозького. А Ю. Мнішек благав переконати каштеляна не починати військових дій проти «дмитрійців» і нейтралізувати вплив Я. Замойського²². Безперечно, Я. Острозький знаходився під впливом канцлера. В листі до Я. Замойського від 26 серпня він повідомляв, що рішуче висловив свою волю до Лжедмитрія I і його війська²³. За згодою К. Острозького Януш із кількатисячним загоном невідступно слідував за військом Самозванця до самого кордону; «дмитрійці», боячись каштеляна, «не спали цілими ночами і мали напоготові коней». Я. Острозький відігнав усі пороми і човни, затримавши переправу армії Лжедмитрія I через Дніпро на кілька днів²⁴.

Навіть коли Лжедмитрій I вже був на території Росії, Я. Острозький у виступі на сеймі 27 січня 1605 р. вимагав суворо покарати винуватців і учасників походу Лжедмитрія I на Москву²⁵. Ще перед початком ро-

боти сейму шляхта Київського воєводства, очолювана К. Острозьким, в своїй інструкції висловила занепокоєння, що найманці і козаки повернуться з Росії і почнуть спустошувати Україну²⁶.

Ставлення Острозьких до Лжедмитрія I знову помінялось після його воцаріння та встановлення зв'язків з волинськими еретиками, Львівським братством і учасниками польського рокошу (заколоту). Острозькі підтримали заколот 1606 р., який очолив краківський воєвода М. Зебржидовський. Краківський каштелян Я. Острозький радився з цього приводу з батьком, що підтримував наміри рокошан²⁷. Останні висували ідею про завоювання Лжедмитрієм I польського престолу. На той час особі царя (його походженню) не надавалося важливого значення. Головним були думки про державне відродження Великого князівства Литовського під протекторатом Росії, вольностей і прав православного населення і церкви, які плекали українські магнати²⁸. Вони могли сподіватися також на допомогу царя в обороні земель від турецько-татарських нападів. Король не міг забезпечити оборону України. Так, у вказаний час він кілька разів звертався до населення Київського воєводства й українських міст з закликком збирати посполите рушення проти очікуваного нападу татар і турків, бо королівські війська зайняті у війні з Швецією і «близких суседских мешанинах». До організації оборони закликали населення Київського воєводства також київський хорунжий та гетьман Ст. Жолкевський. Але своїх сил виявилось замало: коли наприкінці 1605 р., 22 травня і 11 червня 1606 р. татари вдерлися до Київського воєводства, на Житомирщину, то посполите рушення не змогло їх зупинити²⁹.

Дещо інші плани мав такий покровитель Самозванця, як князь Адам (Василь) Вишневецький, що був не католиком, як прийнято вважати, а православним. Відоме, наприклад, послання до нього (1597) Александрійського патріарха Мелетія з подякою за твердість у православ'ї і захисті львів'ян від «папістів»³⁰. На той час Вишневецькі конфліктували з російським урядом за приграничні землі³¹. Тому поява у них Самозванця була далеко не випадковою, тим більше, що Вишневецькі по Олені Глінській доводилися родичами Івану Грозному³².

У вересні 1603 р. до Москви прибув посланець Єрусалимського патріарха Софронія архімандрит Феофан зі свитою. Останній розповів, що під час перебування в Острозі у князя К. Острозького повз місто проїхав у Вишневецький замок князь Адам із Самозванцем. За словами литовських людей, з Вишневця вони мали їхати до короля³³. Адам Вишневецький в кінці жовтня — грудні 1603 р. справді писав королю і гетьману Я. Замойському про «врятованого царевича Дмитрія», що прибув до Брагіна. Він детально записав «сповідь» Самозванця. Пізніше князь намагався добути якісь відомості про нього в Москві. В посольстві Пелагонського митрополита Еремії до Москви прибули два агенти Адама Вишневецького — Костянтин та Кунал (слуги свояка князя Адама — Каменецького), що назвалися племінниками митропо-

лита³⁴. Підтримуючи Лжедмитрія I, Вишневецькі прагнули розширити свої володіння, отримавши від нього «спірні землі». Разом з тим їх, безперечно, хвилювала військова допомога Росії при обороні своїх маєтків від татарських нападів.

Таким чином, українські магнати, налагодивши стосунки з Лжедмитрієм I і підтримуючи його зовнішньополітичні плани, переслідували цілком конкретні цілі.

Значною силою, на яку спирався Самозванець, було запорозьке козацтво. Московський втікач налагодив стосунки з запорожцями у Києві. Стефан-іконник, який торгував у місті, свідчив, що Самозванець приходив у чернечому вбранні до нього в лавку із «запорожськими черкасы». За словами іншого очевидця — Венедикта, ще проживаючи в Києво-Печерському монастирі (3 тижні), Лжедмитрій I «учал воровати у запорожських черкасов, в черняхх мясо ести»³⁵. Самозванець побував і на Запорозжжі. Тенденційне «Сказание о Гришке Отрепьеве» повідомляє, що разом із загонем старшого Герасима Євангелика він «много ... крови разбойным обычаем проливал и святых мест разорял», а згідно з повідомленням пізнього «Морозовського літописця», вони нібито плондрували околиці Києва³⁶. На думку Д. І. Яворницького, Лжедмитрій I з'явився на Запорозжжі після повернення козацтва зі шведського походу 1601 — 1603 рр.³⁷ Існуючі документи дають можливість уточнити час перебування Самозванця на Запорозжжі. В жовтні 1603 р. він розповів історію свого «царського походження» князю А. Вишневецькому, який повідомив її королю у середині грудня 1603 р. А вже 18 лютого 1604 р. Сигізмунд III у листі до брестського воєводи Х. Зеновича писав, що до нього дійшла чутка, нібито Самозванець звернувся до козаків, щоб допомогли йому завоювати московський престол³⁸. 15 березня Лжедмитрій I був представлений королю. Отже, на Запорозжжі він знаходився наприкінці 1603 — на початку 1604 р.

Незабаром після цього (в другій половині січня — на початку лютого), як свідчив 7 лютого 1604 р. «доводчик» Бориса Годунова С. А. Волковський-Овсяний, запорожці надіслали своїх представників до Лжедмитрія I у Краків і обіцяли «провадити до Москви», за що Самозванець дав їх у Путивлі винагородити³⁹. В середовищі козацтва ще в кінці XVI ст. з'явився ряд самозванців (Петро, Ілля, Лазар), тому на Січі ідея Самозванця іти на Москву на чолі козачого війська знайшла гарячий відгук.

У поході Лжедмитрія I на Москву брала участь значна кількість козаків, в тому числі запорожці. Спершу це був 2-тисячний загін на чолі з Белешком та Куцком. Цю цифру наводить учасник походу Ст. Борша⁴⁰. Тому вона більш достовірна, ніж пізніше вказана шведським агентом П. Петреєм (останній згадував, що нібито посланий Самозванцем монах зібрав відразу 6 тис. козаків)⁴¹. У листі невідомого учасника походу (езуїта) з-під Чернігова від 10 — 12 листопада 1604 р. повідомляється про прибуття в табір 3-тисячного загону місцевих

(“українних”) козаків та 4 тис. запорожців, які разом з 9 тис. донських козаків склали 13-тисячне військо Самозванця⁴². Лише пізніше, як зафіксовано в щоденнику Маскевича, після ряду битв на допомогу Лжедмитрію I прийшло ще 10 тис. запорожців⁴³. «Щоденник Марини Мнішек» В. Діаментовського подає іншу цифру — 8 тис.⁴⁴ В цілому, протягом походу в армії Самозванця, за даними джерел, було 12 тис. запорожців⁴⁵. Цифра 30 тис., яка наводиться в компілятивному «Мірошевському літописці», недостовірна⁴⁶. «Запорізьким гетьманом» у війську Самозванця був Ян Запорський (відомий його лист до Ю. Мнішека)⁴⁷. За свідченням Ст. Борші, козаки мали 12 гармат⁴⁸. Запорожці залишилися з Самозванцем навіть після того, як значна частина поляків з Ю. Мнішеком повернулася на батьківщину⁴⁹.

Після воцаріння Лжедмитрія I запорожці в основній масі повернулися на Січ. Але для здійснення планів Самозванця щодо війни з Туреччиною і кримським ханом за вихід до Чорного моря, за визволення слов'янських народів і християнських святинь (що спеціально декларувалося), а також реалізації ідеї створення антитурецької християнської ліги необхідно було залучити запорожців. По суті, вони виступали єдиною силою, яка обороняла українські й окраїнні російські землі від постійних нападів татар та турок; тому плани Самозванця про спільну боротьбу і значну військову та матеріальну допомогу мали викликати зацікавлення козацтва. Ще в 1604 р. за пропозицією Бориса Годунова, який з Іваном Солониною надіслав гроші і зброю, 3700 козаків із старшим Сімеоном здійснили похід по Чорноморському узбережжю: захопили 10 турецьких галер з полоненими, дійшли майже до Стамбула, спалили Кюстендже та Манголію, тим самим запобігши набігові ординців на Україну та південь Росії⁵⁰. Уряд Сигізмунда III був не в змозі захистити південно-східні землі. Наприклад, королівським універсалом від 25 жовтня 1605 р. населенню окраїнних воєводств вказувалося на необхідність самостійної оборони своїх земель, разом з тим вони мали не допускати нападів козаків на турецькі володіння⁵¹.

Зв'язки з Лжедмитрієм I активно підтримувало Львівське православне братство. Ще коли готувався його похід на Москву, Львів і Саноки стали основними пунктами збору найманців (Ю. Мнішек був львівським старостою, а його син Станіслав — саноцьким). 4 травня 1604 р. «царевич Дмитрій» навіть виступав як свідок на суді в Саноці⁵². А в книзі витрат Львівського магістрату міститься запис від 16 травня цього року про купівлю за наказом бурмистра Я. Віотецького у С. Познанчика за 12,34 злотаго 8 герців вина до столу «царевича Дмитрія»⁵³. 29 серпня, прибувши з Сокольників, Лжедмитрій I у кафедральному костьолі львівських єзуїтів слухав проповідь єпископа Андріана Радзимінського⁵⁴. Це спонукало православних єпископів — Львівського Гедеона Балабана і Перемишльського Михайла Копистенського — відправити листа до Москви, адресованого патріарху Іову та уряду Бориса Годунова, де описувалися «злочини» Лжедмитрія I проти

віри. Листа привіз львівський чоботар Корунка⁵⁵. Загони Лжедмитрія I займалися мародерством. 7 та 20 вересня король під загрозою смертної кари змушений був спеціальними універсалами вимагати від найманців припинити грабунки під Львовом⁵⁶. Досить саркастично описував табір Самозванця в околицях Львова князь Я. Радзивілл, що був там у вказаний час⁵⁷. Існує ряд інших фактів аналогічного характеру. Наприклад, шляхта Галича й Житомира на сеймиках протестувала проти розбоїв у межах їхніх земель загонів Лжедмитрія I, які поверталися з походу. На це скаржилася королю також рада Львова (6 липня 1605 р., універсал Сигізмунда III від 20 — 21 липня 1605 р.)⁵⁸.

І все ж Львівське братство відрядило до Москви одного із своїх засновників і фактичних керівників — І. Д. Красовського. Посольство прибуло до Москви наприкінці 1605 р., а відпускну грамоту одержало на початку 1606 р. Від імені братства Красовський подарував Лжедмитрію І слов'янську Біблію (можливо, Острозьку)⁵⁹. Цар відповів доброзичливим посланням і пожалував на будівництво Успенської церкви 300 крб. та соболів на 950 злотих, які Красовський передав у казну братства (1608), продавши хутро за 1100 злотих⁶⁰. В «Поменнику» братства серед «пресвітліших царів» московських згадується Дмитро Іванович⁶¹, а в «Альбомі» зазначено про його лист. Митрополит Мир-Лікійський Матвій, екзарх Константинопольського патріарха, вже після цього посольства писав у листі від 6 травня 1606 р. до львівських братчиків, щоб вони зверталися за допомогою до царя московського⁶².

Ще 1602 р. в оточенні К. Острозького Лжедмитрій I познайомився з представниками реформаційних рухів на Волині — аріанами (социніанами, унітаріями). Вони були при дворі К. Острозького (знаменитий Мотовило, автор книги 1577 р. проти Скарги; Христофор Філалет). Аріани вважали князя своїм покровителем і таємним послідовником. Йому присвятив власний твір социніанин Еразм Отвиновський. Ім'я київського воєводи поряд з київським каштеляном Романом Гойським зазначено в числі покровителів аріан в їх хроніці «*Bibliotheca Antitritiniorum*» (с. 283). Навіть Іпатій Потій натіякав на прихильність К. Острозького до социніан⁶³. Проте насправді князь захоплювався рівнем викладання в аріанських школах, їх типографіями і добрими проповідниками. В листі до Погія від 21 березня 1595 р. він писав: «У них школы, друкарни и шпитали всюды и казнодеев множество без личбы»⁶⁴. При дворі князя К. Острозького служив маршалком аріанин Гаврило Гойський. Воєвода дуже цінував його, оберігаючи володіння маршалка від нападів власних підданих з Острога⁶⁵. Самозванець мав з Гойським дружні стосунки і згодом перейшов до нього в Гощу, де з кінця XVI ст. існувала аріанська школа, яка підтримувала зв'язки з центром аріанізму — Раковом («Сарматські Афіни»). Про перебування Самозванця в Гощі писав у листі до короля Я. Острозький, зауваживши, що там він «анабаптистську відправу служив»⁶⁶. Як вважають, вчителем у цій школі був Матвій Твердохліб. Він знав російську мову і мігознайомиги з вченням аріан Лжедмитрія I. На дум-

ку польського дослідника Г. Мерчинга, сам Твердохліб міг бути московським емігрантом — монахом Артемієм⁶⁷.

За словами єзуїта К. Велевицького, аріани навідувалися до Лжедмитрія I під час його перебування у Вишневецького з метою переконати у необхідності розповсюдження арианства в Росії. 7 квітня у Варшаві при розмові з католицькими священиками Савицьким та Гродницьким Самозванець виявив свої арианські нахили (заперечення Троїці). «Арианином» називав Лжедмитрія I і посол Бориса Годунова в Польщі П. Огарьов, про що доносив у Рим нунцій К. Рангоні. А єзуїт М. Чижовський відзначав у донесенні від 15 червня 1605 р., що Лжедмитрій I особливо добре знає Новий Завіт, якому віддавали перевагу аріани⁶⁸. В самих діях та висловах Самозванця сучасники вбачали ідеї волинських ариан: особлива роль людського розуму в вірі, раціоналізм, віротерпимість, думка, що право на користування владою мають люди, але з допомогою бога, вільний вибір у святкуванні суботи чи неділі, піклування про розвиток освіти. Отже, волинські аріани (на початку XVII ст. у межах краю існувало 150 общин, в одній лише Раківській школі навчалось 1000 учнів із 300 знатних сімей⁶⁹), зв'язані з місцевою шляхтою (наприклад, Яном Кішкою — зятем К. Острозького) і князями Острозькими, ще на самому початку підтримали наміри Лжедмитрія I. Незважаючи на те що їх підтримка була досить слабкою (Самозванцю довелося звернутися до єзуїтів, короля та папи), зв'язки його з аріанами, як релігійні, так і політичні, не переривалися.

7 листопада 1605 р. до Москви вирушило арианське посольство на чолі з Твердохлібом (І. І. Мошковський, Д. [Н]. Ростек, Любчовський), про що повідомляється в щоденнику арианського теолога з Любліна (1590-1605), а згодом Ракова (1605-1622) Валентина Шмальця. Останній мав особисті стосунки з Лжедмитрієм I. Він вважав Самозванця справжнім сином Івана Грозного і спілкувався з ним через тестя — Блеховського. На жаль, про мету і результати переговорів даного посольства нічого не відомо. Г. Мерчинг вважає, що делегація ариан прибула в Москву в лютому і повернулася на Волинь у зв'язку з підготовкою собору, який відбувся 30 квітня 1606 р. у Ракові (вже 19 лютого на передсоборній раді був присутній Мошковський)⁷⁰. Саме під час перебування посольства в Москві єзуїт Чижовський отримав про нього дані. 16 лютого 1606 р. він просив у царя аудієнції, щоб попередити про чутки, ніби «аріани вважають Дмитрія за ревного опікуна свого віровчення»⁷¹. На жаль, у XVIII ст. були втрачені акти синодів польських ариан, які могли б пролити світло на цю справу. 1776 р. ними востаннє користувався кенігсберзький професор Фрідріх Самуїл Бокк, який повідомляв, що у 1630 р. на раковському синоді М. Твердохлібові було доручено написати книгу про його подорож до Москви. Книга «Itinerarium Moscoviticum» була написана, але пізніше рукопис зник⁷². Самі аріани навіть у 1630 р. вважали Лжедмитрія I своїм за вірою. «Арианином і відступником» називав його кардинал К. Рангоні⁷³. Про схильність Лжедмитрія I до арианського віровчення

свідчить І. Я. Велевицький: «... єретики мали до нього доступ і він переважно слідував їх порадам та настановам»⁷⁴. Однак доказів прийняття Самозванцем аріанізму немає. Більше того, в щоденнику В. Шмальця говориться, що «Бог не допустив існування гордеця, який відрікся від визнаної істини і возвеличився над самою гордицею»⁷⁵.

Найцікавіше те, що волинські аріани були безпосередньо пов'язані з рокошанами, зокрема М. Зебржидовським, і, очевидно, плекали надії посадити Лжедмитрія І на польський престол. В цьому розумінні, як зауважив П. Васенко, Лжедмитрій І вів потрійну гру: за допомогою католиків воцарився у православній Москві, а за допомогою протестантів, опираючись на православних, мріяв досягти панування в католицькій Польщі⁷⁶.

В дружніх стосунках із Самозванцем були й ієрархи української греко-католицької церкви. В кінці вересня 1605 р. до Москви виїхав Йосип-Велямин Рутський, про що свідчить наказ Сигізмунда III щодо відкладення вирішення його судових справ до повернення «з землі Московської». Рутський їхав з п'ятьма отцями-кармелітами, які подорожували через Росію до Персії. Сподвижник Йосафата Кунцевича був прийнятий Лжедмитрієм І і того ж 1605 р. повернувся до Вільно⁷⁷. Рутський вже давно прийшов до висновку, що лише уніати можуть «через свої відносини з народом московським розширити в ньому світло правдивої віри без підозри, що його хочуть насильно примусити до покори справжньому наміснику Христа»⁷⁸.

Йосип Рутський походив із давнього московського боярського роду Веляминових. Його батько ще за часів Івана Грозного здав замок Улу князю Романові Сангушку, отримавши за це від короля земельний наділ, в тому числі Руту, і був прозваний Рутським. Його син вчився у Віленській академії і римській греко-слов'янській колегії. Папа називав його «Атлантом унії»⁷⁹. Не випадково, що саме він вдався до переговорів з Лжедмитрієм І. Щоправда, уніати підтримували короля і не уклали союзу з українськими православними магнатами та Львівським братством, чи аріанами. Їх метою було поширення своєї релігійної місії далі на Схід, що вони планували здійснити з допомогою Лжедмитрія І.

Таким чином, ще перебуваючи на Україні у 1602-1604 рр., Самозванець налагодив стосунки з представниками різних верств українського населення, релігійними інституціями та політичними угрупованнями. Ці зв'язки продовжувалися і протягом 11 місяців царювання Лжедмитрія І. Підтримуючи їх, Самозванець прагнув залучити якомога більше сил до виконання своїх зовнішньополітичних (війна з Туреччиною та Кримським ханством, створення антитурецької ліги, боротьба за польський престол) та внутрішньополітичних (соціально-економічні реформи, поширення європейської культури, заснування шкіл, університетів, реорганізація монастирського життя тощо) планів, зміцнення власного престижу і міжнародного авторитету. Лжедмитрій І реалізував у них особисті нахили та уподобання, а також керувався чисто дипломатичними міркуваннями.

Вищезгадані інституції, релігійні організації, політичні угруповання та різні верстви населення України, підтримуючи зв'язки з Лжедмитрієм I, переслідували політичні (Острозькі, Вишневецькі, волинські аріани), економічні (Львівське братство; Вишневецькі), зовнішньополітичні та військові (оборона від татарських нападів — запорожці, українські магнати), місіонерські (волинські аріани, уніати) цілі. Їх плани почасти перепліталися з планами Самозванця. Однак смерть Лжедмитрія I залишила їх нездійсненими.

1 *Ульяновский В. И.* Внутренняя политика Лжедмитрия I в оценке дворянской и буржуазной историографии // *Историч. сб.* — Саратов, 1989. — Вып. 14. — С. 118 — 133.

2 *Ульяновский В. И.* Социальная и внутривластная борьба в Русском государстве на первом этапе крестьянской войны (1603-1606 гг.) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — 18 с.

3 Львівська наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів. — Тишковськ, 7/п. 7. — Арк. 1 — 2. (Далі — ЛНБ, ВР); *Бібліотека Польської Академії наук*, Корнік. — Ркп. 1400. — Арк. 519; ркп. 1383. — Арк. 639. (Далі — Крн.).

4 *Полное собрание русских летописей.* — М., 1978. — Т. 34. — С. 240.

5 *Сборник князя Оболенского.* — М., 1838. — Кн. 8. — С. 30; *Сборник Русского исторического общества.* — М., 1912. — Т. 137. — С. 2.

6 *Добротворский А.* Сведения о книге Василия Великого, хранящейся в Загоровском монастыре // *Зап. Рус. Археол. о-ва.* — Спб., 1856. — Т. 8. — С. 56 — 73.

7 *Голубев С.* Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волинской епархии // *Тр. Киев. Духов. акад.* — 1876. — № 3. — С. 619.

8 *Старина и новизна.* — М., 1911. — Т. 14. — С. 189 — 190, 425. (Далі — СН).

9 *ЛНБ, ВР.* — Осолін, 5998 / III. — Арк. 35 — 36.

10 *Пирлинг П.* Димитрий Самозванец. — М., 1912. — С. 69; *Васенко П. Г.* Лже-Дмитрий I. — Спб., 1915. — С. 372 — 373.

11 *Пирлинг П.* Димитрий Самозванец. — С. 68 — 69.

12 *СН.* — Т. 14. — С. 425, 427; різночитання: *ЛНБ, ВР.* — Осолін, 5998 // III. — Арк. 54 — 54 зв., Тишк. 7 / п. 7. — Арк. 1; *Народний музей* в Кракові, б-ка Чорторійських. (Далі БЧ). — Ркп. 320. — Арк. 155; ркп. 917. — Арк. 745 — 746; Крн. — Ркп. 1399. — Арк. 657.

13 *СН.* — Т. 14. — С. 428.

14 *Пирлинг Н.* Из Смутного времени. — Спб., 1902. — С. 91 — 92.

15 *СН.* — Т. 14. — С. 428.

16 *Центральний державний архів давніх актів.* — Ф. 199, оп. 1, п. 299, од. 5, ч. 2. — Арк. 19 — 19 зв. (Далі — ЦДАДА); *Русская историческая библиотека.* — Спб., 1876. — Т. 3. — Стб. 701. (Далі — РИБ).

17 *ЛНБ, ВР.* — Осолін, 5998 / III. — Арк. 47; БЧ. — Ркп. 917. — Арк. 673 — 676.

18 *СН.* — Т. 14. — С. 430-431, 426.

19 *Там же.* — С. 424 — 440, 445 — 446; Крн. — Ркп. 1398. — Арк. 321; *Головний архів давніх актів у Варшаві.* — Ф. Замойських. — № 222. (Далі — ГАДА); *ЛНБ, ВР.* — Осолін, 5998 / III. — Арк. 55-56.

20 *Крн.* — Ркп. 1398. — Арк. 25; *Pierling P.* Rome et Demetrius d'apres. — Paris, 1878. — P. 188; *Русская старина.* — 1908. — Т. 4. — С. 718.

21 *Записки гетмана Жолкевського о Московской войне.* — Спб., 1871. — Прилож. — С. 21 — 24; *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* — Kraków, 1868. — S. 138.

22 *Pierling P.* Rome et Demetrius. — P. 158 — 159, 189; *Listy Stanisława Żółkiewskiego.* — S. 138.

23 *ГАДА.* — Замойськ. — № 222.

24 *РИБ.* — Спб., 1872. — Т. 1. — С. 367; *Доманицкий В.* Новый документ 1604 г. о Самозванце // *Киев. старина.* — 1899. — Кн. 1. — С. 10.

25 *Пирлинг П.* Димитрий Самозванец. — С. 133.

- 26 *Жерела до історії України-Руси.* — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 105.
- 27 *ЛНБ, ВР.* — Баворов, 673 / III. — Арк. 321 — 321 зв.; *Dziennik Warszawski.* — 1852. — № 97. — З. 10. Kwietena. — Dod. — S. 5.
- 28 *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. — М., 1978. — С. 142 — 144, 165, 171, 211 — 212.
- 29 *Центральний державний історичний архів УРСР.* — Ф. 25, оп. 1, кн. 10. — Арк. 185, 239, 264, 361, 362. (Далі — ЦДІА УРСР); *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — Киев, 1901. — Прилож. 1. — С. 1 — 6.
- 30 *Дополнения к актам историческим.* — Спб., 1848. — Т. 1. — С. 153; *Акты*, относящиеся к истории Западной России. — Спб., 1851. — Т. 4. — С. 267. (Далее — АЮЗР); *Мальшевский И.* Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. — Киев, 1872. — Т. 2. — С. 76 — 77.
- 31 *Николайчик Ф.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине. — Киев, 1901. — 94 с.; *Равина-Гавронський Ф.* Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі до кінця XVI ст. — Б. м., 1930. — С. 28.
- 32 *Тихомиров М. Н.* Исторические связи России со славянскими странами и Византией. — М., 1969. — С. 89 — 90.
- 33 *Чтения в обществе истории и древностей российских.* — 1918. — Кн. 1. — С. 36. (Далі — ЧОИДР).
- 34 *Nowakowski Fr.* Zródła do dziejów Polski. — Т. 2. — S. 65 — 70; *Hirschberg A.* Dymitr Samozwaniec. — Lwów, 1898. — S. 29; *Sobieski W.* Pierwszy protektor Samożwańca // Szkice historyczne. — Warszawa, 1904. — S. 81 — 82; Крн. — Ркп. 1398. — Арк. 9 — 12; *Русская старина.* — 1904. — № 1. — С. 123 — 128; *Пирлинг П.* Россия и папский престол // Рус. старина. — 1901. — № 12. — С. 621 — 632; ЧОИДР. — 1918. — Кн. 1. — С. 36 — 39, 46 — 48, 69 — 72.
- 35 *Акты*, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археологической экспедицией. — Спб., 1836. — Т. 2. — С. 79.
- 36 ЧОИДР. — 1847. — № 9. — С. 7 — 10; *Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедрина*, відділ рукописів. — Ф. IV. 228. — Арк. 95 зв. (Далі — ДПБ, ВР).
- 37 *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков. — Спб., 1895. — Т. 2. — С. 179.
- 38 Крн. — Ркп. 1398 — Арк. 9 — 12; ДПБ, ВР. — Авт. Дубровського 63/2, № 13. — Арк. 22; *Пташицкий С. А.* Деспоты Зеновичи // Рус. старина. — 1878. — Кн. 1. — С. 135 — 136.
- 39 ЦДАДА. — Ф. 197, оп. 1, п. 4, од. 37. — Арк. 6 — 6 зв.; *Кулиш П. А.* Материалы для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — С. 21 — 33.
- 40 РИБ. — Т. 1. — Стб. 367 — 369.
- 41 *Петрей П.* История о великом княжестве Московском. — М., 1867. — С. 187 — 188, 194.
- 42 *Доманицкий В.* Новый документ ... — С. 8 — 13.
- 43 *Устрялов Н. Г.* Сказания современников о Димитрии Самозванце. — М., 1858. — Т. 2. — С. 14.
- 44 Там же. — С. 131 — 132.
- 45 Там же. — С. 14; Т. 1. — С. 162; РИБ. — Т. 1. — Стб. 378, 383. На думку Д. І. Яворницького, вказані 12 тис. «малоросійських козаків» (8 тис. кінних та 4 тис. піших) з «черкасами» — це і українські («черкаси»), і «низові» («запорожці») козаки (див.: *Эварницкий Д. И.* История запорожских козаков. — Т. 2. — С. 179 — 180).
- 46 ДПБ, ВР. — Ф. IV. 228. — Арк. 102 зв.
- 47 СН. — Т. 14. — С. 441 — 443.
- 48 РИБ. — Т. 1. — Стб. — 367 — 369, 383.
- 49 СН. — Т. 14. — С. 538.
- 50 Там же. — С. 292.
- 51 *Каманин И.* Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — Прилож. 2. — С. 3 — 4.
- 52 *Hirschberg A.* Dymitr Samozwaniec. — S. 55.
- 53 ЦДІА УРСР у Львові. — Ф. 52, оп. 2, од. 716. — Арк. 66.
- 54 *Hirschberg A.* Dymitr Samozwaniec. — S. 69.

- 55 *Записки* Станислава Немоевского // Титов А. А. Рукописи славянские и русские, принадлежащие ... И. А. Вахрамееву. — М., 1907. — Вып. 6. — Прилож. — С. 80, 110; *ЛНБ, ВР*. — Оссолинськ, 2431. — Арк. 19, 61.
- 56 *ЦДІА УРСР* у Львові. — Ф. 52, од. 359. — Арк. 1166 —1167; *ЛНБ, ВР*. — Оссолинськ, 5998 / III. — Арк. 72 —72 зв.
- 57 *ГАДА*. — Архів Радзівиллів. — Спр. 4. — № 171.
- 58 *Hirschberg A. Dumitr.* — S. 90 —91; *ЛНБ, ВР*. — Оссолинськ, 5998 / III. — Арк. 91 —92; *ЦДІА УРСР* у Львові. — Ф. 52, оп. 1, од. 42. — Арк. 41; ф. 132, оп. 1, од. 32. — Арк. 1 —6; од. 31. — Арк. 1 —3.
- 59 *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI — XVII вв. — К., 1966. — С. 31, 50, 76, 36, 119.
- 60 *ЦДАДА*. — Ф. 149, од. 43 с (лист); *Собрание* государственных грамот и договоров. — М., 1819. — ч. 2. — С. 279 —280; *ЦДІА УРСР* у Львові. — Ф. 129, оп. 1, од. 331а. — Арк. 3 зв.; *АЮЗР*. — Спб., 1865. — Т. 1, ч. 2. — С. 299.
- 61 *АЮЗР*. — Т. 12, ч. 1. — С. 482.
- 62 *ЦДІА УРСР* у Львові. — Ф. 129, оп. 1, од. 340. — Арк. 1, 3, 4.
- 63 *Фотинский О.* Социнианское движение на Волыни в XVI —XVII вв. // *Волын. епарх. ведомости*. — 1894; *Левицкий О.* Социнианство в Польше и юго-западной Руси в XVI и XVII веках. — Киев, 1882. — С. 35 —46.
- 64 *РИБ*. — Спб., 1903. — Т. 19. — С. 599.
- 65 *ЛНБ, ВР*. — Радзівінськ, № 181, сигн. VI, 4, ч. 1. — Арк. 99 —99 зв.
- 66 *СН*. — Т. 14. — С. 425; *Пирлинг П.* Из смутного времени. — С. 6; *Hirschberg A. Dumitr* *Samozwaniec*. — S. 20.
- 67 *Н. М. Аргание польscy i Dumitr «Samozwaniec» (nowe źródła) // Przegląd historyczny*. — 1907. —Т. 4, z. 1 —S.177.
- 68 *Записки* гетмана Жолкевского ... — Прилож. 44. Стб. 122, 125, 172; *Hirschberg A. Dumitr.* — S. 93; *Пирлинг П.* Названный Димитрий и польские ариане // *Рус. старина*. — 1908. — № 4. — С. 3; *Kosman M.* *Protestanci w Polsce (do polowy XX wieku)*. — Krakow, 1980.
- 69 *Левицкий О.* Социнианство ... — С. 19 —25.
- 70 *СН*. — Т. 14. — С. 450 —453.
- 71 *Hirschberg A. Dumitr.* — S. 197; *Н. М. Аргание ...* — S. 177; *Пирлинг П.* Названный Димитрий ... — С. 4.
- 72 *Vock F. S.* *Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi.* — Regiomonti et Lipsine, 1776. — Т. 1. — P. 980; *СН*. — Т. 14. — С. 543, 545, 190 —191, 387 —389.
- 73 *Пирлинг П.* Из Смутного времени. — С. 22.
- 74 *Записки* гетмана Жолкевского... — Прилож. № 44. — Стб. 172.
- 75 *Пирлинг П.* Названный Димитрий... — С. 3, 5.
- 76 *Васенко П.* Лже-Димитрий I. — С. 31.
- 77 *Державний історичний музей СРСР, відділ писемних джерел*. — Ф. 2, од. 66. — Арк. 68 (29.IX.1605); *Historica Russiae Monumenta*. — Ptb., 1842. — Т. 2, № 38; *Петрушевич А. С.* Вопросы и ответы. — Львов, 1898. — С. 42 —43.
- 78 *Relacje* *nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548-1690.* — Berlin; Poznań, 1864. — Т. 2. — S. 107-108.
- 79 *Назарко І.* Митрополит Рутський. — Львів, 1938. — 15 с.; *Назарко І.* Йосип Велямин Рутський // *Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів*. — Ф. 8, од. 2567 (292). — Арк. 1, 3, 15, 108.

Одержано 29.09.89 р.

Рассматриваются взаимоотношения Лжедмитрия I с представителями разных слоев и политических группировок украинского населения. Рассказывается о планах Самозванца относительно войны с Турцией и Крымским ханством, борьбы за польский престол.

СПРОБА ОБРАХУНКУ ЧИСЕЛЬНОСТІ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

В основу підрахунків чисельності шляхти Правобережної України покладені поборові реєстри 1629 — 1640 рр. Одночасно автор пропонує ряд доповнень, гіпотетично обраховуючи ті групи шляхти, які не були охоплені податковою документацією, і визначаючи число шляхетського загалу як 2,3 % населення Правобережжя.

Серед багатьох проблем, пов'язаних з історією вищих станів¹, однією з найбільш важливих і разом з тим найбільш спірних є чисельний склад шляхти, зокрема її процентне відношення до основної маси населення. В сучасній історичній науці намітилася тенденція до критичного перегляду положень, усталених раніше, і більш обережної інтерпретації цифрового матеріалу, що значно зменшує кількісні показники, якими досі оперували дослідники. Наприклад, для останньої чверті XVIII ст. чисельність привілейованих прошарків у Франції, за підрахунками Ж. Мейера, становила не 2 % населення, як вважалося, а ледве досягала 1,3². Спостереження Е. Ростворовського внесли уточнення в поширене досі уявлення про усереднений відсоток шляхти в Польському королівстві (8 — 10 % популяції): на 1791 р., як доводить Е. Ростворовський, шляхта складала в середньому, враховуючи усі її прошарки, 7,5 % населення³. Завдяки аналізу І. Рихлікової встановлено, що на Українській Галичині, де раніше аналогічний показник на цей час вважався за 8 %, насправді кількість шляхти не перевищувала 3 % жителів⁴. Але навіть якщо підрахунки для XVIII ст., більш-менш забезпечені статистичною базою, в інтерпретації різних дослідників неоднозначні і, як правило, носять допустовий характер, супроводжуються багатьма застереженнями, то ще більш гіпотетично виглядають припущення стосовно раніших часів у зв'язку з нечисленністю і фрагментарністю джерел, що умовно можуть розглядатися як статистичні. Так, у свій час А. Павіньський на підставі поборових реєстрів останньої чверті XVI ст. виводив усереднений показник шляхти для Великої і Малої Польщі як 12 % населення⁵. Коректура, запропонована 1951 р. на цьому ж матеріалі В. Кулею, уточнила вказану цифру до 9,8, в тому числі у Великій Польщі — 5,6, у Малій Польщі — 4,6, у Мазовії — 23,4 %⁶. Обрахунки А. Ляшук, проведені нещодавно для Краківського воєводства на підставі набагато вірогіднішого, ніж поборові реєстри, джерела — поголовного перепису 1662 р., знизили чисельний склад малопольської шляхти до 1,66 %⁷, що не узгоджується з цифрами, запропонованими раніше.

Цей побіжний екскурс щодо розбіжностей, які виникають при опрацюванні одних і тих самих матеріалів, має на меті підкреслити, що сьогодні навряд чи можливо ставити питання про абсолютну цифру чи-

сельного складу шляхти: кожна з гіпотез претендує хіба що на роль припущення. Саме так автор розцінює і власну спробу обрахунку, зроблену в даній статті. А оскільки питання про чисельність української шляхти піднімається, по суті, вперше, ми дбатимемо в першу чергу про те, щоб висновки були (за висловом Ж. Мейєра, повтореним Е. Ростворовським) «найменш неправдоподібними».

Для Правобережної України (частина України, що входила до 1569 р. до складу Великого князівства Литовського: Волинь, Київщина, Брацлавщина) будь-які цифрові підрахунки додатково ускладнюються неповнотою і нерівномірністю відповідних джерел, які фіксували більш-менш значну кількість шляхти на відносно одномоментний часовий зріз. Так, наприклад, якщо для Волині орієнтиром по XVI ст. можуть бути переписи русько-литовського війська 1528, 1565 і 1567 рр., то київських і брацлавських зем'ян, зайнятих на прикордонних службах, вони не охопили. Те саме можна сказати про поборові реєстри останньої чверті XVI ст.: вони збереглись лише у фрагментах для Волині і частково Київщини. Отже, підрахунки для XVI ст., не спираючись на уніфіковане джерело, можуть мати хіба що порівняльну вартість і то, очевидно, лише для волинського регіону. Перша половина XVII ст. таким уніфікованим джерелом, що охоплює усі три регіони, представлена. Це подимні тарифи Волинського і Брацлавського воєводств 1629 р. і Київщини 1640 р. (аналогічний реєстр останньої 1629 р. не зберігся)⁸, які лягли в основу наших підрахунків. Слід, проте, зазначити, що і ці джерела не є вичерпними. Це пояснюється, поперше, недосконалістю фіскального контролю в Речі Посполитій, що вже неодноразово відзначалося⁹, а, по-друге, тим, що брацлавський тариф дійшов до нашого часу неповним¹⁰. Крім того, в ньому, як правило, не розкритий склад магнатських волостей, тобто вказується лише центральне поселення і загальна кількість димів-дворів комплексу сіл, об'єднаних довкола нього. Цим же недоліком, хоча меншою мірою, відзначається київський тариф. Але якщо останній можна доповнити паралельними фіскальними матеріалами (поборовим реєстром 1628 р. і подимними тарифами Овруцького і Житомирського повітів 1634 та 1650 рр.¹¹), то для Брацлавщини паралельних джерел такого характеру не виявлено.

Браховуючи сказане, будь-які цифрові підрахунки щодо Правобережної України, які базуються на вказаних джерелах, слід розцінювати як занижені. Відомості стосовно шляхти, на нашу думку, не можуть бути скоординованими і за набагато точнішим демографічним джерелом — поголовними переписами другої половини XVII ст., оскільки це століття розділене Визвольною війною 1648 — 1654 рр., яка супроводжувалася масовим переміщенням великих груп населення, у тому числі вищих прошарків¹².

Подимні тарифи 1629(1640) р. неодноразово використовувалися при демографічних підрахунках для визначення заселеності Правобережжя. Зокрема, А. Яблонівський вперше на підставі поборового

реєстру Київщини 1628 р. і подимного тарифу Брацлавщини 1629 р. визначив число мешканців у цих регіонах відповідно як 234 і 311 тис. осіб¹³. Ґрунтовно вивчав заселеність Правобережжя О. І. Баранович, який вважав, що на Волині на цей же час вона становила не менш як 650 тис. чоловік¹⁴. Виходячи з гіпотетичної густоти населення на 1 км², О. І. Баранович обраховував чисельність мешканців Брацлавщини як 550 тис. осіб, а Київщини (в межах Житомирського і Київського повітів) — як 1400 тис.; у північній частині Київського воєводства (Овруцький повіт) разом з Чернігівщиною могло жити, на його думку, до 650 тис. осіб¹⁵. Однак з висновками О. І. Барановича можна погодитися не в усьому. Зокрема, слушною видається думка І. Д. Бойка про те, що для Брацлавщини і Південної Київщини цифри завищені вже тому, що ці регіони часто піддавалися татарським нападам, які гальмували нормальний хід колонізації¹⁶. На певну тенденційність в оцінці стану заселеності київського ареалу вказує і порівняння кількості димів в усіх правобережних воєводствах, а саме: 113 296 — на Волині¹⁷, 82 000 — на Київщині¹⁸, 73 708 — на Брацлавщині¹⁹. Тому якщо чисельність населення Волині, обрахована О. І. Барановичем на півставі зафіксованої кількості димів (при коефіцієнті 6 чоловік на дим), в цілому не викликає заперечення і картина заселеності у першій половині XVII ст. тут, на думку демографів, більш-менш ясна, то цього не можна сказати про Брацлавщину і Київщину²⁰. Ми в даній статті, дотримуючись у загальних рисах відомостей тарифів і спираючись на висновки демографів, умовно виходимо з таких показників заселеності Правобережжя: Волинь — близько 680 тис., Київщина — 500 — 550 тис., Брацлавщина — 450 — 500 тис. осіб²¹.

Число шляхетських сімей, зафіксоване тарифами як власники певної кількості димів, становить, охоплюючи і дідичів, і тимчасових власників, на Волині не менше 860 (близько 460 родів²², яким належало 2130 сільських поселень), на Київщині — до 610 (378 родів, що були власниками майже 1460 сіл*), на Брацлавщині — не менше 220 (210 родів, які володіли близько 340 поселеннями**) ²³. Головна складність наступних підрахунків полягає у встановленні вірогідних критеріїв співвідношення тієї кількості шляхти, що потрапила до тарифів, з тією, що з тих чи інших причин тут не значиться. У зв'язку з цим належить дати відповідь на кілька питань: 1) чи співпадає реальна кількість поселень з тією, що зафіксована у тарифах; 2) наскільки повно тарифи занотували дрібну шляхту, яка володіла не цілими селами, а їх частинами; 3) якою мірою вірогідна інформація тарифів про конкретних державців тих чи інших сіл у магнатських латифундіях, зокрема: який відсоток поселень входив до складу фільварків і підпорядковувався шляхті-урядникам, а який перебував у держанні васальної шляхти,

*Цифра не конкретизована, оскільки документ у ряді місць пошкоджений, назви або не читаються, або читаються гіпотетично.

**Цифра не конкретизована через сумнівність звучання ряду назв, які зараз неможливо уточнити в зв'язку з втратою акта, з якого була здійснена публікація.

котра не сплачувала самостійного податку, а тому поіменно не зафіксована; 4) який відсоток загального числа шляхти, пов'язаної з землею, могла становити неосіла шляхта.

Відповіддю на перше питання є багатолітня дослідницька праця М. Г. Крикуна, якому на підставі пізніших тарифів і сторонніх мавових джерел вдалося суттєво доповнити картину заселення Правобережної України. За його даними, на Волині у вказаний період існувало не менше 2260 сільських поселень²⁴, на Київщині (Правобережній) — близько 2100, на Брацлавщині — майже 960*. Враховуючи це доповнення, можна уточнити кількісний склад шляхти, так чи інакше пов'язаної з землею. За критерій уточнення пропонуємо взяти показник кількості землі на шляхетську родину, яка в ролі дідича чи посесора мала відношення до землеволодіння. За даними тарифів, цей показник (зрозуміло, у найзагальнішому усередненому вигляді) становив: на Волині близько 2,5 поселення (з розрахунку 2130 населених пункти на 860 родин), на Київщині — близько 2,4 (при аналогічному співвідношенні 1460 до 610), на Брацлавщині близько 1,5 (при співвідношенні 340 до 220). Якщо приймемо до уваги, що в дійсності число поселень перевищувало їх кількість, згадану у тарифах, то, застосовуючи виведені нами показники, одержимо такі підсумкові цифри: на Волині, де кількість поселень дорівнювала 2260, а на шляхетську родину припадало в середньому близько 2,5 поселення, чисельність шляхетських родин становитиме майже 900 ($2260 : 2,5$), на Київщині при наявності 2100 поселень — біля 880 ($2100 : 2,4$), на Брацлавщині, де було близько 960 поселень, — майже 640 ($960 : 1,5$). Як бачимо, кардинальною є лише поправка для Брацлавщини. Пояснюючи її, лишається нагадати дві обставини: по-перше, у вихідних підрахунках ми користувалися неповним тарифом; по-друге, парадоксальною є сама структура землеволодіння Брацлавщини, де чотири п'ятих поземельного фонду належало 12 родинам²⁵, тобто фактично роздавалося за службу і в оренду величезній масі дрібної шляхти, у той час як прошарок середніх дідичів-землевласників, який складав основне іменне ядро тарифів, був зведений до мінімуму.

Відповідаючи на наступне питання про те, наскільки повно зафіксована у тарифах дрібна шляхта, котра володіла не цілими селами, а їх частинами, звернемося до тарифу 1629 р., опублікованого О. І. Барановичем. Кількість шляхти-частинників, зафіксованих тут, становить не менше 250 сімей. М. Г. Крикун нараховує 634 маєтки-частки, що знаходилися у їхньому володінні²⁶. Гадаємо, що йдеться про різноманітні власницькі комбінації, коли одній сім'ї могло належати декілька заставних дворів-димів, декілька службових, декілька — у

*Принагідно висловлюю щирю подяку М. Г. Крикуну за люб'язно надану цифрову довідку щодо складу поселень Київщини і Брацлавщини, яка спирається на його картотеки, що зараз впорядковуються для друку.

власному родовому гнізді, як, наприклад: Івану Ржищовському — по одному заставному димові у селах Вербично і Калусів, Данилові Дедеркалу — один заставний дим у с. Лишки і один власний — у с. Нижчі Дедеркали²⁷ і т. д.

Отже, із 860 зафіксованих у тарифі землевласників близько 250, тобто 29 %, володіли не цілими поселеннями, а їх частинами. При цьому звертає на себе увагу вкрай скромна кількість землеволодінь-часток на князівських землях. Так, із 11 частинних поселень на князівщинах 9 локалізувалося в Острозькій і Дубенській волостях, належних князю Домініку Заславському, 2 — у Ровенській, якою володіла Катерина з Острозьких Замойська. Ні в решті Острожчини, розділеної між кількома спадкоємцями, ні у володіннях князів Збарзьких, Вишневецьких і Корецьких, що охоплювали сотні поселень з десятками тисяч димів, частинних володінь не зафіксовано. На нашу думку, це навряд чи узгоджувалось з реальним станом речей. Частинні володіння, принаймні в латифундіях Острозьких, як показують джерела, були досить характерними для системи ленних наділів шляхти-васалів дому Острозьких. Наприклад, за дільчим актом князів Януша і Олександра 1603 р. лише в тій частині Звягольської волості, що відійшла до Олександра, 4 поселення із 16 перебували у співвласності 8 ленників, не рахуючи співвласників-бояр²⁸ (за тарифом ці поселення на частини не діляться).

Не менший сумнів викликає і рівень дроблення рядових зем'янських сіл на співвласницькі частини, показаний у тарифі: згадувані тут родини шляхти-частинників — це, як правило, сімейні групи (Гуляницькі — с. Гуляники, Дедеркали — с. Вищі Дедеркали, Гурки-Омелянські — с. Омеляники, Киселі-Дорогиницькі — с. Дорогиничі, Мокосії-Новоселицькі і Мокосії-Шибенські — с. Новосілки, Перекладовські — с. Перекладовичі). Тим часом О. І. Баранович у примітках до своєї публікації тарифу 1629 р. відзначає чимало сіл, податок з яких платив один власник, хоча насправді йшлося не про повне, а про частинне володіння²⁹.

Поважні сумніви щодо вичерпності даних про частинну шляхту викликає київський тариф. На Київщині із майже 610 зафіксованих шляхетських сімей співвласницькими частинами володіло 126, тобто 20,6 % (на Волині, нагадаємо, цей показник дорівнював 29 %). При цьому у ряді випадків зазначено, що податок сплачується не з повного поселення, а з його частини, але власник згадується лише один (як у селах Неданчичі, Забужичі, Унин, Ханбеків, Хотиничі та ін., де власниками відповідно були Розсудовські, Рупневські, Дубиські, Янковські, Щербини³⁰). У 12 випадках лишився нерозкритим склад родин «братії неділеної» на зразок Білошицьких, Верповських, Каленських, Левковських, Недашковських тощо. Це представники широко розгалуженої поліської шляхти без підданих, де кількість родинних відгалужень, об'єднаних під одним прізвищем, могла сягати більше 10, як, наприклад, у Невмирицьких, коли 5 сімей з відгалужень Мартино-

вичів і Тимофійовичів сплачують за одну неділену частку с. Невмиричі (2 дими), а ще 7 із відгалужень Ониськовичів і Афонасовичів — за іншу такого ж розміру ³¹.

Підрахунки по брацлавському тарифу при зрозумілій, враховуючи його неповноту, допустовості дають процентне співвідношення, ближче до волинського. Зіставляючи склад власників конкретних населених пунктів, ми одержали такі результати: із майже 340 зафіксованих у тарифі поселень понад 40 склалися зі співвласницьких частин, які належали 80 родинам, що становить 36,4 %, від 220 сімей, згаданих у тарифі.

Таким чином, якщо вірити тарифам, шляхта-частинники на Волині складала 29 %, на Київщині — 20,6, на Брацлавщині — 36,4 % зареєстрованого складу землевласників. Але ж структура феодального землеволодіння на всьому обшарі Правобережжя у найсуттєвіших рисах була подібною. На нашу думку, ці досить виразні розбіжності відображають не стільки реальний стан речей, скільки неточності й пропуски при реєстрації податків. Гадаємо, виправдано припускати, що кількість шляхти на землях-частках Волині й Київщини не могла бути набагато меншою, ніж на Брацлавщині, і коливалася у межах до 30 — 35 % шляхетського загалу. Відповідно число волинської шляхти, зафіксованої у тарифі, має бути збільшеним приблизно на 5 %, що складе майже 40 родин, а на Київщині — приблизно на 10 %, тобто не менше, ніж 60.

Викликає сумнів і повнота зафіксованого у тарифах складу шляхти-васалів, що сиділа на князівщинах і у великих магнатських латифундіях. Так, на Волині для більшості поселень, які належали супермагнатам (так ми пропонуємо називати власників понад 1 тис. димів), у тарифі не вказано імені конкретного посесора. Зведене співвідношення кількості поселень, державець яких зазначається, з тими, податок з яких сплатив сам дідич-магнат, показано нижче у табл. 1. Як видно з таблиці, близько двох третин населених пунктів (980), що належали супермагнатам, якщо вірити тарифу, знаходилося під їхнім безпосереднім управлінням. Відкинувши незначну кількість слобід-воль і ще меншу для цих часів кількість боярщин, можемо умовно орієнтуватися на цифру 900 — гіпотетичну кількість поселень, підпорядкованих у тій чи іншій формі безпосередньо магнатам. У певній частині цих поселень існували фільварки. Уявлення про їх кількість і структуру дає склад володіння князя Кароля Корецького, у яких О. І. Барановичу вдалося простежити фільваркові господарства ³². Із 90 населених пунктів Корецької волости 20 перебували у володінні посесорів Гаврила Гойського, Олександра Козинського, Олександра Вигури, Івана Голуба та інших, ім'я яких зазначене у тарифі. Від решти (70) податок сплатив сам князь. У них же, за підрахунками О. І. Барановича, існувало 18 фільварків, які охоплювали, включаючи центральні фільваркові села та їхні присілки, 52 населених пункти, тобто три чверті поселень, підпорядкованих магнату безпосередньо.

Таблиця 1
Власницький склад волинських поселень, належних магнатам
(за тарифом 1629 р., абс.)

Дідич-магнат	Загальна кількість поселень, належних магнату	Кількість поселень без зазначення імені посесора	Гіпотетичний розподіл поселень, посесор яких не вказаний	
			під фільварками *	у володінні службової шляхти *
Домінік Заславський	283	141	Бл. 75	Бл. 66
Миколай Чорторийський	124	117	Бл. 60	Бл. 57
Юрій Збаразький	122	119	Бл. 60	Бл. 59
Анна з Острозьких Ходкевич	106	54	Бл. 30	Бл. 24
Юрій Заславський	101	100	Бл. 50	Бл. 50
Кароль Корецький	90	70	52	18
Катерина з Острозьких Замоїська	83	25	Бл. 15	Бл. 10
Станіслав Любомирський (на землях Софії Острозької)	76	75	Бл. 40	Бл. 35
Костянтин і Ярема Вишневецькі	72	53	Бл. 30	Бл. 23
Олександр Заславський	62	48	Бл. 25	Бл. 23
Станіслав Данилович (на землях Семашків)	51	31	Бл. 16	Бл. 15
Ольбрихт Радзивілл	48	35	Бл. 20	Бл. 15
Рафал Лещинський	45	20	Бл. 10	Бл. 10
Адам Сангушко	44	20	Бл. 10	Бл. 10
Роман і Гаврило Гойські	33	31	Бл. 16	Бл. 15
Павло Сенюта	25	25	Бл. 15	Бл. 10
Данило і Кристина Єло-Малинські	21	16	Бл. 10	Бл. 6
Усього	1386	980	Бл. 534	Бл. 446

* Про фільваркову і службову шляхту див. далі.

Дещо інше співвідношення бачимо у маетках князів Острозьких. Згідно з інвентарями Степанської і Старокостянтинівської волостей 1614 і 1615 рр. та ревізією 1620 р. 152 із 419 згаданих тут сіл були замковими, тобто безпосередньо підпорядковувалися князівській адміністрації; в них існувало 67 фільварків³³. Тобто фільварками на Острожчині охоплювалося до половини поселень, що перебували у прямій власності магната.

Поширюючи пропорційні співвідношення з наведених прикладів на решту супермагнатських володінь-латифундій, можемо гіпотетично обрахувати загальну кількість волинських поселень, що входили до складу магнатських фільварків, — приблизно 500, тобто близько половини кількості тих магнатських сіл, що зафіксовані у тарифі без зазначення імені посесора (див. табл. 1). Один фільварок, за даними по маетках Кароля Корецького, об'єднував у середьому 2 — 3

села. Отже, загальна кількість магнатських фільварків на Волині могла умовно складати 220 — 230.

Фільваркові господарства, зрозуміло, існували не тільки у магнатських латифундіях, але й у земельних комплексах заможної і середньої шляхти, принаймні у межах маєтків, що охоплювали 3 села і більше. Власники такого майнового щабля, яким на Волині належало 1417 поселень, могли володіти, на думку М. Г. Крикуна, 567 фільварками³⁴. Відкинувши частину з них як таку, де господарював сам середньозаможний власник, не послуговуючись управителями, і підсумовуючи решту з можливою кількістю магнатських фільварків, можемо припустити, що на Волині існувало 600 — 700 фільваркових господарств, якими керувала наймана адміністрація. Скільки ж шляхти до неї залучалося? Специфіка Правобережної України, зокрема наявність чималого прошарку представників проміжного стану — бояр-слуг, які нерідко виконували урядницькі функції у маєтках своїх панів, примушує з обережністю підходити до обрахунку так званої фільваркової шляхти, зокрема до застосування коефіцієнта, який вживається при аналогічних підрахунках на інших землях Речі Посполитої³⁵. З іншого боку, у XVII ст. спостерігається виразна тенденція до «аристократизації» управлінського апарату всіх щаблів, що не могло не накласти відбитку і на управління приватними маєтками. Судові матеріали того часу, особливо скарги про наїзди, в яких детально перераховуються збитки, заподіяні мешканцям конкретного маєтку, нерідко згадують нарівні з фільварковою челяддю «шляхетних хлопців», «виростків-шляхтичів» чи «слуг-шляхтичів», підпорядкованих урядникові. Тобто якщо в певній частині фільварків функції урядника продовжували виконувати бояри-слуги (що, слід думати, більш характерно для середнього шляхетського землеволодіння), то в магнатських і особливо князівських латифундіях при наявності постійного резерву службової шляхти того чи іншого князівського дому шляхтичі виступали не лише в ролі урядників, а й в ролі службеників при них. З врахуванням обох згаданих тенденцій, гадаємо, усереднене число управлінської шляхти на Україні не могло значно перевищувати кількість самих фільварків. Для Волині це орієнтовно могло складати 600 — 700 родин, тобто до 75 % загального числа шляхти-землевласників, зафіксованих у тарифі.

Таке співвідношення логічно не суперечить концентрованій структурі поземельної власності Правобережної України, де в руках крупних латифундистів перебувало: на Волині 70,3 % поземельного фонду, на Київщині 67,6, на Брацлавщині 81,4 %³⁶. Тотожність землевласницьких структур дозволяє припускати, що співвідношення землевласницької шляхти з урядницькою як 100 : 75 було характерним для усіх трьох регіонів Правобережжя. Таким чином, чисельність представників шляхти на Київщині і

Брацлавщині має бути збільшена, як і на Волині, на 75 % порівняно з вихідними цифрами тарифів, тобто для Київщини приблизно на 650, для Брацлавщини — на 480 одиниць.

Повертаючись до складу супермагнатських латифундій, можна констатувати, що частина з них перебувала в руках посесорів, що сплачували податок самостійно, частина була зайнята під фільварками, нарешті, лишалася ще одна частина, доля якої за фіскальними матеріалами не простежується. На нашу думку, ці землі могли перебувати в руках дрібної васальної шляхти, котра з тих чи інших причин на час збору подимного була звільнена магнатом-сюзереном від його сплати, а відтак у тарифі поіменно не записана. На таку можливість вказують конкретні приклади з власницької практики дому Острозьких. Так, Боровицькі (первісно — Боровики), спадкові слуги Острозьких з кінця XV ст.³⁷, безперервно володіли Великою і Малою Боровицею Острозької волості протягом XVI — початку XVII ст. Однак, за тарифом 1629 р., вони сплачували податок із с. Зозулинці цієї ж волості, тоді як Боровиця згадана як безпосередня власність Анни з Острозьких Ходкевич³⁸. Незрозумілі й аналогічні переміщення традиційних ленників (на константність їхнього володіння вказують прізвища, пов'язані з назвою населеного пункту) у с. Кануни, яке 1603 р. належало Климу і Михайлу Канунам, а 1629 р. записане безпосередньо за Анною Ходкевич, у той час як Себастьян Канун держить від неї ж с. Колоденку; те саме — у с. Кожушки (ленники Кожуховські), с. Колоденка (ленники Колоденські) та ін.³⁹ Чи в згаданих селах осідали відгалуження старих васальних родів, чи ними володіла службова шляхта нової генерації, але сам факт існування володінь такого типу незаперечний і, судячи з супутніх джерел, у тарифі висвітлений не повністю. Так, якщо землеволодіння васалів, хоч і недостатньою мірою, ще простежуються на Острожчині, то у володіннях Миколая Чорторійського, Юрія Заславського, князів Вишневецьких вони, за даними тарифу, практично відсутні, що не могло відповідати дійсному стану речей. Тому пропонуємо умовно обрахувати чисельність службової шляхти, поселеної на магнатських землях, на підставі відомостей тарифу про супермагнатське землеволодіння так, як показано в табл. 1.

Якщо прийняти за принцип осадження васалів найпоширеніший варіант земельної данини за службу — «один слуга — одне село», то приблизне число родин службової шляхти на Волині, поселеної на магнатських землях, становитиме, як свідчить табл. 1, близько 400, тобто десь половину того числа шляхти, яке зафіксоване у тарифі. На Київщині аналогічне доповнення складе біля 300, на Брацлавщині, враховуючи особливу концентрацію магнатського землеволодіння, — не менше 100 — 150 одиниць.

Нарешті, завершуючи наші обрахунки, слід згадати про службову неосілу шляхту для двірських і приватних послуг. Тут, на жаль, жодних цифрових орієнтирів, що спиралися б на ук-

раїнський матеріал, немає. Тому підємо умовно за процентними співвідношеннями, характерними для решти регіонів Речі Посполитої. Скажимо, для Краківського воєводства, за даними поголового перепису 1662 р., така шляхта складала 18,4 % загалу, для Литви (Жемайтії) наприкінці XVIII ст. — 22,4, для Польщі у цей же час — 23,3 %⁴⁰. Тобто процентна норма принципово не коливалася й у середньому може бути зведена до 20 % шляхетського загалу. Відтак, збільшивши підсумовані нами вище цифри на 20 %, одержимо ймовірну чисельність шляхти на Правобережній Україні напередодні Визвольної війни 1648 — 1654 рр. (табл. 2).

Т а б л и ц я 2

Гіпотетична чисельність шляхетських родин Волинського, Київського і Брацлавського воєводств у другій чверті XVII ст.

Регіон	Шляхта, обрахована за реальною кількістю поселень	Не зафіксована у тарифах шляхта-частинники	Управительська шляхта на фільварках	Васальна шляхта князів і магнатів	Неосіла шляхта	Разом
Волинь	Бл. 900	Бл. 40	Бл. 650	Бл. 400	Бл. 490	2480
Київщина	Бл. 880	Бл. 60	Бл. 650	Бл. 300	Бл. 460	2350
Брацлавщина	Бл. 640	?	Бл. 480	Бл. 150	Бл. 320	1590

Таким чином, на Волині, за нашими підрахунками, могло мешкати близько 2480 шляхетських сімей, що при коефіцієнті 6 становитиме до 14 880 осіб, або 2,2 % загальної маси населення регіону. На Київщині жило майже 2350 сімей, тобто близько 14 100 осіб, або 2,7 % жителів. На Брацлавщині аналогічне співвідношення складало біля 1590 сімей, або 9540 осіб, тобто 2 % населення регіону.

У середньому на Правобережній Україні чисельність шляхти можна, на нашу думку, гіпотетично обрахувати як наближену до 38,5 тис. осіб, тобто близько 2,3 % кількості населення Правобережжя.

¹ Проблеми, пов'язані з історією вищих станів, що досліджуються в сучасній зарубіжній історіографії (див., наприклад: *Goubert P., Meyer J. Les problèmes de la noblesse au XVIIe siècle // XIII Междунар. конгр. ист. наук: Докл. конгр. — М., 1973. — Т. 1, ч. 5. — С. 42 — 67*); у радянській історіографії (див.: *Бычкова М. Е. Состав класса феодалов России в XVII в. — М., 1986; Зимин А. А. Формирование боярской аристократии в России во второй половине XV — первой половине XVI в. — М., 1988*).

² *Meyer J. La noblesse française au XVIIIe siècle: aperçu des problèmes // Acta Poloniae Historica. — Warszawa, 1977. — Т. 27. — С. 7.*

³ *Rostworowski E. Ile było w Rzeczypospolitej obywateli szlachty? // Kwartalnik Historyczny. — 1988. — R. 94, N 3. — С. 7 — 11, 32.*

⁴ *Rychlikowa I. Studia nad ziemianstwem Galicji: Rzecz o marnotrawstwie badawczego trudu // Przegląd Historyczny. — 1986. — Т. 77, z. 3. — С. 538.*

⁵ *Zrodla dziejowe. — Warszawa, 1892. — Т. 16. — С. 7.*

⁶ *Kula W. Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski // Roczniki Dziejów Spofecznych i Gospodarczych. — 1951. — Т. 13. — С. 71.*

⁷ *Laszuk A. Szlachta w województwie krakowskim w świetle rejestrów pogłównego z 1662 roku // Przegląd Historyczny. — 1988. — Т. 79, z. 3. — С. 429.*

⁸ Реєстри опубліковані: волинський — у книзі: *Баранович Ол.* Залюднення України перед Хмельниччиною. I: Волин. воеводство. — К., 1930; брацлавський — Архів Юго-Западної Росції, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. — Киев, 1890. — Ч. 7, т. 2. — С. 394 — 412 (Далее — Архів ЮЗР); *Zródła dziejowe.* — Warszawa, 1894. — Т. 20. — С. 130 — 143; київський — у вигляді іменного переліку — додатка до статті: *Яковенко Н. М.* Склад шляхти-землевласників Київського воеводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. // Феодалізм на Україні. — К., 1990. — С. 91 — 98. Джерелознавчий аналіз тарифів див.: *Крикун М. Г.* Подимний реєстри XVII ст. як джерело // III респ. наук. конф. з архівознавства та ін. спец. іст. дисциплін. — (2-га секція: Спец. іст. дисципліни). — К., 1968. — С. 69 — 83.

⁹ Див.: *Крикун Н. Г.* Документальні джерела по історії населення Правобережної України кануна і періода Освободительної війни українського народу 1648 — 1654 г. // Проблемы историографии и источниковедения истории СССР: Сб. науч. тр. — Днепропетровск, 1979. — С. 129.

¹⁰ *Архів ЮЗР.* — Ч. 7, т. 2. — С. 412.

¹¹ Поборовий реєстр 1628 р. опубліковано: *Архів ЮЗР.* — Киев, 1886. — Ч. 7, т. 1. — С. 356 — 411; *Zródła dziejowe.* — Т. 20. — С. 65 — 88. Подимний тариф Житомирського повіту 1650 р. опубліковано: *Архів ЮЗР.* — Ч. 7, т. 2. — С. 423 — 426. Подимний тариф Овруцького повіту 1634 р., як і згаданий тариф Київського воеводства 1640 р., зберігається: *Центральний державний історичний архів УРСР* у м. Києві. — Ф. 11, оп. 1, спр. 9. — Арк. 866 — 894, 912 — 914, 924 — 932. (Далі — ЦДІА УРСР). На підставі цих фіскальних матеріалів складено іменний реєстр — додаток до ст. : *Яковенко Н. М.* Склад шляхти-землевласників... — С. 91 — 98.

¹² *Пор.: Владимирский-Буданов М.* Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкого // Киев. старина. — 1888. — Т. 22. — С. 95 — 115.

¹³ *Zródła dziejowe.* — Т. 20. — С. 87.

¹⁴ *Баранович Ол.* Залюднення... — С. 15 — 19.

¹⁵ *Баранович А. И.* Население предстепной Украины в XVI в. // Ист. зап. — 1950. — Т. 32. — С. 206 — 211.

¹⁶ *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 40, 190.

¹⁷ О. І. Баранович обраховував кількість димів на Волині як 108 460 (*Баранович Ол.* Залюднення... — С. 155). Вказане число виведене М. Г. Крикуном з урахуванням опрацьованого ним подимного реєстру 1630 р. (див.: *Крикун М. Г.* Чисельність населення Волинського воеводства у першій половині XVII ст. // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. — 1988. — Вип. 24. — С. 75).

¹⁸ Сумарна цифра київського тарифу, обрахована М. Г. Крикуном, охоплює близько 65 тис. димів, однак до уваги приймається поправка, запропонована З. Гульдonom (див.: *Guldon Z.* Zaludnienie Polski w 1629 r. // *Zapiski Historyczne.* — Тогун, 1968. — Т. 33, з. 4. — С. 49 — 50), з якою цілком погоджується М. Г. Крикун (*Крикун М. Г.* Питання чисельності населення на Правобережній Україні другої половини XVI — середини XVII ст. у радянській історіографії // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. — 1980. — Вип. 16. — С. 79).

¹⁹ Цифра запропонована О. І. Барановичем на основі припущення про пізнішу доплату частини несплачених вчасно димів (див.: *Баранович А. И.* Население... — С. 210). Безпосередньо ж за реєстром число димів становило, за підрахунками І. П. Крип'якевича, 64 811 (див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — К., 1954. — С. 19), за підрахунками З. Анусіка, — 64 523 (див.: *Anusik Z.* Struktura społeczna szlachty braclawskiej w swietle taryfy podymnego z 1629 roku // *Przegląd Historyczny.* — 1985. — Т. 76, з. 2. — С. 234).

²⁰ *Крикун М. Г.* Питання чисельності... — С. 78.

²¹ Користуючись побільшенням коефіцієнтом 6,5, М. Г. Крикун обраховує чисельність мешканців Волині як 770 тис. (*Крикун М. Г.* Чисельність... — С. 80). Без урахування поправок О. І. Барановича і З. Гульдона щодо кількості поданих у тарифах димів І. П. Крип'якевич вважав, що населення Київщини складало близько 350 — 420 тис. осіб; Брацлавщини — 324 — 390 тис. (див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — С. 16).

22 Цифра кількості шляхетських сімей обрахована М. Г. Крикуном на підставі публікації тарифу 1629 р., здійсненої О. І. Барановичем. Кількість родових груп обрахована нами приблизно, оскільки не завжди вдається ідентифікувати персоналії осіб з прізвищами схожого звучання. Наприклад, на Волині, за іншими джерелами, фіксуються шляхетські родини Білецьких, Билецьких, Білицьких і Белецьких, Зарецьких, Зарицьких, Бокіїв-Зарецьких і Зажецьких, Пясецьких і Пісоцьких тощо. У публікації їх розрізнення не простежується. Так само не завжди можна з певністю розділити чи з'єднати розгалужені роди, які в публікації трактуються нарізно, як, наприклад, Ело-Малинські і Букоємські (насправді — Ело-Букоємські), Єничі і Колмовські (насправді — Єничі-Колмовські), Патрикії і Радогощські (насправді — Патрикії-Радогощські) і т. д.

23 Цифра для Київщини обрахована нами (див.: *Яковенко Н. М.* Склад шляхти-землевласників... — С. 91 — 98), для Брацлавщини подається за даними З. Анусіка (див.: *Anusik Z.* Struktura społeczna... — S. 250). І. П. Крип'якевич на підставі брацлавського тарифу вважав, що кількість тутешніх землевласників дорівнює 215 (див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. — С. 19).

24 *Крикун М. Г.* Чисельність... — С. 74.

25 *Anusik Z.* Struktura społeczna ... — S. 243.

26 *Крикун М. Г.* Чисельність ... — С. 79.

27 *Баранович Ол.* Залюднення... — С. 84, 111.

28 *Ковальський Н. П.* Источники по социально-экономической истории Украины XVI — первой половины XVII века. — Днепропетровск, 1982. — Прил. — С. 72.

29 *Баранович Ол.* Залюднення... — С. 48, 52, 57 та ін.

30 *Архив ЮЗР.* — Ч. 7, т. 1, — С. 380, 405; *ЦДДА УРСР.* — Ф. 11, оп. 1, спр. 9. — Арк. 879, 884 зв., 893.

31 *Там же* — Арк. 869 зв.

32 *Баранович Ол.* Залюднення... — С. 41 — 43.

33 Обрахунки сіл і фільварків по вказаних інвентарях належать М. Г. Крикуну (див.: *Крикун М. Г.* Чисельність... — С. 78 — 79).

34 *Там же.* — С. 79.

35 *Rejestr poborowy województwa krakowskiego z 1629 r.* / Opracowali W. Domin, J. Kolasa, E. Tryzna, S. Żyga. — Wrocław, 1956. — S. LXII; *Rostworowski E.* Ile było ... — S. 7.

36 *Баранович Ол.* Залюднення... — С. 25; *Яковенко Н. М.* Склад шляхти-землевласників... — С. 82; *Anusik Z.* Struktura społeczna ... — S. 243.

37 *Archiwum rsiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie* / Wyd. przez B. Górczaka. — Lwów, 1887. — Т. 1. — S. 77.

38 *Баранович Ол.* Залюднення... — С. 37 — 39.

39 *Ковальський Н. П.* Источники... — С. 72 — 73; *Баранович Ол.* Залюднення... — С. 39, 41, 44, 45.

40 *Laszuk A.* Szlachta ... — S. 436; *Rostworowski E.* Ile było ... — S. 26 — 31.

В основу подсчетов численности шляхтичей Правобережной Украины положены налоговые реестры 1629-1640 гг. Одновременно автор предлагает ряд дополнений, гипотетически подсчитывая те группы шляхтичей, которые не были охвачены налоговой документацией, и определяя общее число шляхтичей как 2,3 % населения Правобережья.

**УКРАЇНА В ПОЛІТИЧНИХ ПЛАНАХ
ШВЕЦІЇ, ПОЛЬЩІ І РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 20-Х —
НА ПОЧАТКУ 30-Х РОКІВ XVII СТ.**

Розглядається один з аспектів Тридцятирічної війни 1618 — 1648 рр. Показані спроби урядів Швеції та Російської держави залучити українське козацтво до боротьби проти сил Католицької ліги. З'ясовуються плани польсько-шляхетської адміністрації щодо використання реєстрового війська для реалізації своїх зовнішньополітичних завдань.

У роки Тридцятирічної війни (1618 — 1648) система міжнародних відносин складалася таким чином, що у конфлікт між політичними об'єднаннями була втягнута переважна більшість європейських країн. Разом з головними силами Католицької ліги — Австрією, Іспанією та Ватиканом — згодом у боротьбу з протестантськими державами — Англією, Данією, Швецією і Нідерландами — вступила і Річ Посполита. Вона розглядалася союзниками як аванпост на сході Європи для придушення реформаційного руху. Південно-східний регіон Речі Посполитої займала Україна, тому не випадково їй надавалося виняткового значення в планах польських політиків.

Питання участі східноєвропейських країн у Тридцятирічній війні вже ставало об'єктом дослідження істориків¹. Зверталася увага також на спроби окремих монархів привернути на свій бік запорожців². У запропонованій статті автор прагне визначити місце України в політичних планах урядів Швеції, Польщі і Російської держави напередодні Смоленської війни 1632 — 1634 рр.

Незважаючи на підписання Деулінського перемир'я (1618) між Російською державою і Річчю Посполитою, згідно з яким до складу останньої відійшли Смоленщина, Чернігівщина і Новгород-Сіверщина, королевич Владислав не відмовився від титулу «царя руського» і плекав надію здобути російську корону з допомогою українського козацтва. Умови перемир'я не могли влаштовувати й російський уряд, який також готувався до продовження військових дій.

Повернувшись з дев'ятирічного польського полону в Москву, батько царя Михайла Федоровича — патріарх Філарет — фактично став правителем держави. Одним із найважливіших зовнішньополітичних завдань він вважав повернення земель, втрачених у ході російсько-польської війни. Патріарх виступив ініціатором переговорів з Туреччиною і Швецією щодо створення військового союзу проти Речі Посполитої. Уряд Російської держави уважно стежив і за подіями на Україні, насамперед Лівобережжі, що безпосередньо межувало з південними землями. Особливий інтерес для Філарета становило розгортання визвольного руху українського народу, в якому не останнє місце належало

релігійному чиннику. Боротьбу за легалізацію православної церкви на Україні, ревними захисниками якої виступали козаки, патріарх намагався використати для реалізації своїх зовнішньополітичних планів.

Одержанню різнобічних відомостей щодо становища на Україні сприяли посольства до Москви запорозького козацтва та українського православного духовенства. Важливим джерелом інформації були розвідники, що відряджалися на Україну під виглядом російських торгових людей, серед яких найбільш відомими в цей період були Григорій Гладкий і Василь Новиков. У відписці путивльських воєвод Богдана Нагова і Петра Бунакова в Посольський приказ від 26 березня 1627 р. прямо вказувалося, що Г. Гладкий направляється до Києва «для разведывания вестей»³. Згодом воєводи порубіжних міст одержали спеціальні інструкції, в яких містився наказ вести таємно агітацію серед населення Чернігівщини і Новгород-Сіверщини з метою підбурення його на боротьбу проти уряду Речі Посполитої: «... и ссыла-ясь в те города с русскими и с городскими, и с уездными людьми, а посылати в города и в уезды к русским людем и приказывати к ним от себя и писати тайно, чтоб они, помня бога и православную крестьянскую веру, от литовских людей и от их мысли отстали, и государю добили челом, и крест целовали, и были в православной крестьянской вере под государевою высокою рукою по-прежнему»⁴. Таким чином, царський уряд готував відповідний ґрунт для реалізації своїх зовнішньополітичних планів. Навіть під час війни з Річчю Посполитою вийшов указ від 30 січня 1633 р. про заборону воєводам південноросійських міст воювати з козаками. «А на черкасские городки северских и украинных городов, — підкреслювалося в документі, — воєводам нашим ходить и ратных людей до нашего указа посылать не велено для того, что черкасы стоят за веру против еретиков, что польские люди у них православную веру нарушают и за то у них с польскими людьми за веру бои были великие, да и ныне есть»⁵.

Не безкорисливий інтерес до подій на Україні проявляв і шведський уряд, насамперед щодо запорожців, військові якості яких високо оцінювалися в Європі після Хотинської війни 1621 р. Король Густав-Адольф робив спроби налагодити стосунки з українськими козаками, щоб схилити їх на спільну боротьбу проти сил Католицької ліги. В умовах зростаючих визвольних рухів на Україні, в яких активну участь брало козацтво, шведському монарху здавалося цілком можливим реалізувати свій задум. Однак без сторонньої допомоги встановити контакт з козаками було важко. Маючи відомості про активізацію українсько-російських зв'язків, Густав-Адольф вирішив використати їх для досягнення своїх цілей. Вже на початку 1626 р. він відряджає в Москву посланців — Бремена та Унгерна — з листом до царя Михайла Федоровича. Розповівши в ньому про експансіоністські плани Габсбургської династії та її союзника Речі Посполитої, король закликав царя вступити в загальноєвропейську коаліцію держав, яка боролася проти агресії Габсбургської імперії. При цьому підкреслювалася не-

обхідність прихилити на свій бік запорозьких козаків⁶. Шведські пропозиції обґрунтовувалися теоретичною концепцією єдності інтересів православ'я та протестантизму перед загрозою католицької експансії. Густав-Адольф враховував, очевидно, і той факт, що важливою причиною активізації народних рухів була протидія католицькому віросповіданню, яке насильно насаджувалось на Україні.

У Москві шведським послам було продемонстроване прагнення до співробітництва проти спільних ворогів, проте бояри відхилили пропозицію створення військового союзу, посилаючись на умови Деулінського перемир'я. Однак у офіційній відмові містилося положення, яке передбачало можливість дострокового розриву угоди з Річчю Посполитою: «А будет которая хоть малая неправда объявится от польского короля и от сына его, и от поляков, и от Литвы, хотя бы и до урочных перемирных лет, и великий государь на польского короля и на сына его, и на Польшу, и на Литву за их неправды пойти готов и с государем вашим королем Густавом Адольфом о том вперед снесется»⁷.

У серпні того ж року канцлер Швеції Аксель Оксеншерна відрядив до Москви Олександра Рубцова, що просидів 11 років у Марієнбурзькій фортеці за прихильність до православ'я. Останній мав завдання добратися через Білорусію на Запорожжя для переговорів з козаками. Проте і цього разу царський уряд відмовився підтримати місію шведського посланця⁸.

Реалізацію своїх планів Густав-Адольф здійснював одночасно через трансільванського князя Бетлена Габора, який претендував на польську корону. Навесні 1626 р. до Трансільванії прибув шведський посол Філіп Содлер з пропозицією спільно виступити проти Габсбургів та Речі Посполитої й прихилити на свій бік запорожців і татар. Бетлен Габор пообіцяв найближчим часом вислати посольство до татарського хана, але утримався з невідомих причин від аналогічної акції щодо українських козаків⁹. Його плани не зовсім збігалися із задумом Густава-Адольфа. Бетлен Габор намагався спочатку організувати протестантських князів для нападу на Австрію, і лише потім, спираючись на султанську Туреччину, вступити у боротьбу за польську корону. Відмінність у планах монархів стала на перешкоді домовленості щодо залучення українського козацтва до боротьби з шляхетською Річчю Посполитою, хоча на той час існували умови для подібної політичної акції. Уряд черговий раз відстрочив видачу платні реєстровцям, що призвело до зростання незадоволення і навіть непокори властям. На вимогу короля виступити в Прибалтику на війну проти шведів весною 1627 р. гетьман Михайло Дорощенко відписав Сигізмунду III у Варшаву, «что они (казаки. — Авт.) против швед не идут потому, что без них с их жен и детей поборы емлют, а им де заслуженных грошей и сукон не дают, и ляхов на них насылают, и веру их нарушают, и они впредь служить ему не хотят»¹⁰.

Наприкінці 1628 р. до Трансільванії прибув інший посланець шведського короля — Павло Страсбург. Цього разу агітація виявилася

результативнішою, про що свідчить зміст його листування з Густавом-Адольфом. Бетлен Габор не полишав планів здобути з допомогою запорожців та православних вельмож Речі Посполитої корону цієї великої держави. Він заручився підтримкою турецького султана Мурада IV, кримського хана Джанібек-Гірея, а також розраховував вплинути на українських козаків через царгородського патріарха Кирила Лукаріса¹¹. Патріарх неодноразово бував на Україні і мав реальне уявлення про соціальне та національно-релігійне гноблення православно-го населення. Його посланець протосигнел Йосиф перебував у оточенні єрусалимського патріарха Феофана під час відновлення православної митрополії на Україні в 1620 р.

Страсбург сповіщав Густава-Адольфа про реальність задуму Бетлена Габора, зважаючи на силу запорожців. Він же підкреслював, що в урядових колах європейських країн останнім часом неодноразово обговорювалося питання про можливості українського народу звільнитися від польського панування і під протекцією сусідніх монархів утворити власну державу. Високо оцінюючи військові можливості українських козаків, Страсбург вбачав у них надійних захисників вітчизни проти католицької експансії.

Виробленню спільних політичних планів Швеції і Російської держави щодо Речі Посполитої сприяла економічна криза в Західній Європі наприкінці 20-х років XVII ст. Відзначалося різке зростання цін на хліб у той час, як у Росії вони залишалися відносно низькими. ґізниця досягала пропорції 1 : 20, що створювало значний фінансовий потенціал і відкривало широкі можливості активізації зовнішньої політики Російської держави¹². Ситуацією не забарилася скористатися Швеція. Навесні 1629 р. Густав-Адольф направив у Москву послів Монієра та Бенгарта. В ході переговорів цар Михайло Федорович пообіцяв найближчим часом розірвати Деулінське перемир'я з Річчю Посполитою і надати допомогу Швеції хлібом та іншими «заповідними товарами». Після підписання Альтмарського перемир'я з Польщею (вересень 1629 р.) Густав-Адольф делегував до Москви військових радників на чолі з полковником Олександром Леслі, які зайнялися створенням полків «рейтарського строю»¹³.

Очевидно, під впливом шведської дипломатії того ж року посольство до Москви організував Бетлен Габор. Він намагався одержати підтримку у справі залучення до антигабсбургської коаліції запорожців царгородського патріарха Кирила Лукаріса, тому посла Шарль де Таллеран і Жак Руссель спочатку вирушили до Константинополя. Лукаріс згодився втрутитися у цю політичну аферу і послав разом з ними до Москви архімандрита Філотея. Останній виконував спеціальне завдання патріарха — доставити лист на Запорожжя до козаків. Проте обставини не дозволили Філотею прибути на Україну, і послання через Г. Гладкого потрапило до рук архімандрита Києво-Печерської лаври Петра Могили. Очевидно, лист мав антипольський характер і тому не одержав подальшого ходу¹⁴.

Під час перебування послів Бетлена Габора у Москві прийшла звістка про його кончину. Переговори були відкладені до обрання на трансільванський престол нового монарха. Тим часом Ж. Руссель розробив проект військового союзу Трансильванії, Швеції і Росії, спрямованого проти Речі Посполитої, однією з умов якого була передача польської корони Густаву-Адольфу¹⁵. При успішній реалізації проекту перед царем відкривалися реальні перспективи продиктувати свої політичні і територіальні претензії новому королю Речі Посполитої. Для узгодження позицій із шведською стороною Руссель виїхав до Стокгольма.

Навесні 1630 р. російський уряд мав намір використати селянсько-козацьке повстання на Україні для розриву Деулінського перемир'я. 27 березня путивльські воєводи Михайло Бутурлін та Володимир Ляпунов писали в Посольський приказ: «... запорозские козаки из Запорог выгребли в Переяславль с пушками, и к ним де, государь, собираютца изо всех городков козаки, которые гроши имали, и выписные козаки, хто были выписаны. А собрався, де государь, выгонять им из Киева, и изо всех городков после великодня полякову»¹⁶. Для встановлення контактів з козаками на початку квітня до Києва був направлений Г. Гладкий, проте через військові дії він зумів добратися лише до Переяслава, де й перебував протягом трьох тижнів у таборі повстанців. Керівник селянсько-козацького війська гетьман Тарас Федорович прагнув одержати допомогу Російської держави. В цей час царська армія готувалася до походу. Наступ полків передбачалося здійснити у напрямі трьох міст — Полоцька, Смоленська і Києва¹⁷. Лише підписання між королівськими комісарами і повстанцями Переяславської угоди 28 травня 1630 р. зірвало ці плани. Козаки присягнули на вірність королю і зобов'язалися не вести переговорів із сусідніми монархами. Чисельність реєстрових козаків за мовчазною згодою королівських комісарів передбачалося збільшити на 2 тис. чоловік, що свідчило про намір уряду Речі Посполитої використати їх у майбутніх бойових діях проти Російської держави.

У серпні наступного року Ж. Руссель, який після смерті Бетлена Габора перейшов на службу до шведського короля, організував нове посольство на Україну. Згідно з інструкцією капітан П'єр Ладмірал і хорунжий Жан де Грева повинні були почати переговори із запорожцями і передати їм листа, в якому містилася пропозиція Русселя підтримати Густава-Адольфа у боротьбі проти Речі Посполитої. Посланці Густава-Адольфа мали пообіцяти козакам допомогу у справі захисту їх вольностей та релігійних свобод, оголосити намір шведського короля платити за службу більше, ніж Сигізмунд III, а також запросити повноважних козацьких представників у Лівонію для підписання офіційної угоди¹⁸. Крім того, посланці повинні були ознайомитися з організацією і побутом запорожців.

Шлях на Україну П'єра Ладмірала та Жана де Грева проліг через територію Російської держави, і царський уряд вирішив скористатися

нагодою для нової спроби привернути на свій бік українське козацтво. До шведських послів приєдналися син київського митрополита Андрій Борецький, досвідчений Г. Гладкий та перекладач О. Яганов¹⁹. По дорозі на Запорозжя вони зупинилися в Каневі, де в той час перебував старший реєстру Іван Кулага. Він затримав депутацію, а наступного дня (17 вересня) відправив лист до коронного гетьмана Станіслава Конєцпольського, в якому повідомляв про прибуття разом із Г. Гладким і А. Борецьким агентів шведського короля та просив поради, як з ними поступити. Чекаючи відповіді від С. Конєцпольського, І. Кулага скликав козацьку раду, щоб вислухати на ній прибулих. Із донесення путивльських воевод до Розрядного приказу від 18 березня 1632 р. відомо, що під час читання грамоти російського уряду «мелкие де люди черкасы (рядові козаки. — Авт.) говорили все, чтобы им служить тебе, государю, а и здесь де им черкасом и крестьянской вере от поляком утеснение, и лучшие люди черкасы, которые пристали к полякам, их уговорили»²⁰. Тут же було проголошено і послання Русселя*.

Кілька днів йшло обговорення пропозицій московського й шведського урядів, потім І. Кулага за наказом коронного гетьмана заарештував П'єра Ладмірала та Жана де Грея і передав їх до рук властей²¹. Г. Гладкого, А. Борецького та О. Яганова старший реєстру відправив до Москви. У Варшаві йшли переговори між Польщею і Швецією, тому посланці Ж. Русселя не були покарані і благополучно повернулися до Стокгольма. Самому ж ініціатору місії довелося відповідати перед Густавом-Адольфом за провал справи. Згодом Ж. Руссель змушений був перейти на службу до уряду Нідерландів, а звідти в 1634 р. повернутися до Константинополя.

Наступ російської армії восени 1632 р. і як результат здобуття Дорогобужа, Серпейська та Рославля викликали занепокоєння уряду Речі Посполитої. У реляції сейму від 2 листопада містився наказ магнату Миколі Остророгу виступити в район Смоленська з 2 тис. коронних військ, які перебували на Поділлі, та українськими козаками. Значно раніше рильський воевода Василь Ромодановський у листі до царя від 8 травня 1632 р. сповіщав про одержання коронним стражником Самуїлом Лашом доручення організувати оборону в Новгороді-Сіверському, Батурині, Борзні та Івангороді, а також виступити в район Рильська і Путивля²². Крім того, у донесенні зазначалося, що «... черкасы де из Запорог со всем нарядом вышли и пошли к черкасскому гетману к Кулаге в Корсунь, а велено де им давать денги и сукна, а иных де охочих людей в Литовских городках накликают, чтоб всякие охочие люди писались вновь в козаки»²³. Отже, уряд Речі Посполитої розраховував використати людські ресурси України, насамперед козаків, під час Смоленської війни. І це йому в значній мірі вдалося. Близько 2 тис. козаків брало участь в облозі Стародуба у березні —

*Копія листа Ж. Русселя до козаків латинською мовою вміщена в додатку вказаної праці І. П. Крип'якевича (с. 107-110).

квітні 1633 р., майже стільки ж прибуло в середині травня до Путивля. На допомогу королю Владиславу IV під Смоленськ кілька тисяч реєстрових козаків привів Тиміш Орендаренко²⁴, що вплинуло на результати кампанії.

Таким чином, протягом другої половини 20-х — на початку 30-х років XVII ст. у політичних планах східноєвропейських правлячих кіл України відводилася значна роль. Швеція та Російська держава намагалися використати розгортання визвольного руху українського народу проти польсько-шляхетського гноблення для залучення на свій бік запорожців. Одночасно уряд Речі Посполитої прагнув реалізувати свої плани з допомогою реєстрового козацтва.

¹ *Вайнштейн О. Л.* Россия и Тридцатилетняя война 1618 — 1648 гг. — М., 1947. — С. 216; *Поршнев Б. Ф.* Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976. — 435 с.

² *Крип'якевич І. П.* Козаччина в політичних комбінаціях 1620 — 1630 рр. // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. — 1914. — Т. 117/118. — С. 65-106. (Далі — ЗНТШ); *Наливайко Д. С.* Відгомін боротьби українських козаків з шляхетсько-католицькою експансією наприкінці XVI і в першій половині XVII ст. у Західній Європі // Середні віки на Україні. — К., 1971. — Вип. 1. — с. 40 — 60.

³ *Центральний державний архів давніх актів.* — Ф. 124, оп. 1, спр. 1. — Арк. 1. (Далі — ЦДАДА).

⁴ *Книги разрядные.* — Спб., 1855. — Т. 2. — С. 429.

⁵ *Акты Московского государства.* — Спб., 1890. — Т. 1. — С. 448. (Далі — АМГ).

⁶ *Поршнев Б. Ф.* Указ. соч. — С. 179.

⁷ *ЦДАДА.* — Ф. 96, оп. 1, спр. 19. — Арк. 367.

⁸ *Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів.* — Ф. 2, спр. 13402. — Арк. 9.

⁹ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 74.

¹⁰ *АМГ.* — Т. 1. — С. 215.

¹¹ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 75, 80.

¹² *Поршнев Б. Ф.* Указ. соч. — С. 195.

¹³ *Вайнштейн О. Л.* Указ. соч. — С. 97.

¹⁴ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 95.

¹⁵ *Поршнев Б. Ф.* Указ. соч. — С. 246.

¹⁶ *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы: В 3 т.* — М., 1954. — Т. 1. — С. 82.

¹⁷ *Поршнев Б. Ф.* Указ. соч. — С. 261.

¹⁸ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 89.

¹⁹ *Архив Юго-Западной России.* — Киев, 1908. — Ч. 3, т. 6. — С. 34.

²⁰ *АМГ.* — Т. 1. — С. 346.

²¹ *Крип'якевич І. П.* Вказ. праця. — С. 96.

²² *Целевич О.* Участь козаків в Смоленській війні // ЗНТШ. — 1899. — Т. 28. — С. 4.

²³ *АМГ.* — Т. 1. — С. 351.

²⁴ *Целевич О.* Вказ. праця. — С. 8, 10, 22.

Одержано 29.09.89 р.

Рассматривается один из аспектов Тридцатилетней войны 1618 — 1648 гг. Показаны попытки правительств Швеции и Российского государства вовлечь украинское казачество в борьбу против сил Католической лиги. Выясняются планы польско-шляхетской администрации по использованию реєстрового войска казаков для реализации своих внешнеполитических задач.

ПОВСТАННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НЕВІЛЬНИКІВ-ВЕСЛЯРІВ НА ТУРЕЦЬКИХ ГАЛЕРАХ У XVII СТ.

На підставі маловідомих італійських, польських та німецьких джерел висвітлюється історія повстань слов'янських невільників на турецьких галерах у XVII ст. Ці події мали широкий резонанс у християнських країнах Європи, котрі вели жорстоку боротьбу проти експансії Османської імперії.

Турецьке нашествя, яке, за словами Ф. Енгельса, загрожувало у XV — XVI ст. «всьому європейському розвиткові»¹, продовжувало справляти гальмівний вплив на економічний, політичний та культурний розвиток європейських країн у XVII ст. Особливі випробування випали на долю східнослов'янського етносу, а також поляків, греків, молдаван, валахів, угорців, вірмен та деяких інших народів, поневолених Османською імперією або змушених весті протягом багатьох століть напружену боротьбу проти турецько-татарської експансії. Вогнем і мечем війська Османської імперії та її васала — Кримського ханства — спустошували квітучі міста й села, сіяли смерть і розорення, забирали в полон мирних жителів, яких продавали й перепродували на ринках Кафи, Стамбула, Каїра, Олександрії та інших міст.

На долю невільників-чоловіків, особливо військовополонених або тих, хто зі зброєю в руках чинив опір ворогові, випадала найтяжча доля: їх відправляли на галери, де вони повільно згасали від непосильної праці, голоду, холоду й знущань наглядачів. Серед невільників-веслярів були вихідці з різних країн, представники різних національностей й віросповідань, але найбільше росіян та українців.

Це пояснюється напрямом воєнних дій Османської імперії наприкінці XVI — XVII ст., близькістю до України та Росії Кримського ханства, правителі якого у полюванні за «ясиром» та його продажу вбачали головне джерело збагачення. Характерно, що італійський письменник першої половини XVII ст. Марко Томазо Марнавізіо зазначав: «...тепер на турецьких галерах майже не побачиш полонених з інших, крім вищезгаданих, націй (тобто росіян та українців. — Авт.). Цих полонених турки купують у татар, знущаються над ними, б'ють та утискують, ніби своїх власних рабів»². Вже той факт, що слово «каторга» перейшло в російську та українську мови з турецької, де означало галеру («кадирга»), дає уявлення про трагічну долю невільників-веслярів. Про те, яка доля чекала полонених, дізнаємося насамперед з народних пісень. Так, у думі «Невільники на каторзі» знаходимо такі смутні рядки:

·В три ряди бідних, безщасних невільників посаджено,
По два та по три до купи посковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки пов'язано...

Залізо-кайдани ноги пообривало,
Козацькеє молодецькеє тіло до костей постирало...
То турки-нечари добре дбали,
По три пучки тернових у руки червоної таволги набирали.
Од ряду до ряду заходжали
Та по три рази в одно місто бідного невольника затинали,
До костей козацькеє тіло молодецькеє оббивали,
Кров християнську неповинно проливали³.

Розповіді в народних піснях про поневіряння невольників знаходять підтвердження у свідощвах полонених, що зуміли вирватися з плавучих в'язниць. Незважаючи на нелюдські умови існування, ці люди не занепадали духом, не переставали мріяти про волю, втікали з галер і навіть піднімали повстання проти гнобителів. На жаль, дослідники лише побіжно торкалися цієї теми, тому систематичної історіографії проблеми не існує.

Про перше із значних повстань невольників-весьлярів, яке мало місце 1627 р., розповіла невелика друкована брошура М. Т. Марнавізіо під назвою «Реляція про завоювання у порту Метеліно галери олександрійського адмірала капітаном Марком Якимовським, котрий був невольником на цій же галері. При цьому було визволено 220 християнських невольників» (Рим, 1628 р.). Брошуру М. Т. Марнавізіо написав на підставі письмових свідощтв кардинала Доріа, архієпископа м. Палермо, князя д'Албукерке, королівського намісника на Сіцилії. Її надрукував Людовіко Гріньяні — італійський типограф, який виявляв неабиякий інтерес до подій у Східній Європі, про що свідчить ряд італомовних брошур, видрукованих в його типографії⁴. Незабаром твір Марнавізіо був передрукований видавцем Франческо Онофрі (Рим — Флоренція, 1628 р.)⁵. 1628 р. побачили світ друкований переклад брошури з італійської мови на польську⁶, а також скорочений переклад її німецькою мовою. Отже, «Реляція...» М. Т. Марнавізіо одразу привернула увагу європейської громадськості.

Османська імперія вела безперервні війни проти європейських держав, жорстоко придушувала визвольні рухи поневоленних нею народів. У боротьбу проти Туреччини неодноразово вступали у XVI — XVII ст. італійські держави, насамперед Венеція, тому кожен успіх союзників по антитурецькій боротьбі викликав гарячий відгук у серцях італійців. Успіх повстання невольників, що вибухнуло в центрі турецьких володінь — у порту Метеліно (суч. Мітіліні), у східній частині о. Лесбос в Егейському морі, був для Марнавізіо, як і для багатьох його співвітчизників, ознакою кризи турецької політики, зміцнював впевненість італійців у близькій перемозі над ворогом.

Спираючись головним чином на брошуру Марнавізіо, можна досить повно висвітлити хід повстання. Восени 1627 р. із гирла Дніпра, де за наказом султана Мурада IV споруджувалася фортеця, вийшло чотири галери. Цією флотилією командував турецький адмірал Касимбек, який з 1624 р. стояв на чолі морських сил, що охороняли Олександрійський порт. Касимбек був уродженець Олександрії (Єгипет),

турок за походженням. Він був дуже багатою людиною і мав титул «губернатора Даміати і Росетти» — єгипетських провінцій, що знаходилися у дельті Нілу. Разом із своїм братом Мехмедом Касим-бек вів у Єгипті значні торгові операції.

Виконавши доручені йому султаном справи по будівництву фортеці, Касим-бек із ескадрою повертався додому. Пройшовши протоками Босфор та Дарданелли, його ескадра увійшла до Егейського моря і кинула якір у гавані порту Метеліно. Взявши на борт воду та провіант, Касим-бек хотів вирушити у подальше плавання, але через шторм йому не вдалося вийти у відкрите море. Знесилившись у боротьбі проти стихії, ескадра повернулася до причалу. Три галери кинули якір у «Широкому порту» Метеліно, а четверта, флагманська, — у «Вузькому», на відстані в третину милі, тобто не більше як за три кілометри від берега.

12 листопада 1627 р. у другій половині дня Касим-бек разом з 70 солдатами, матросами, урядовцями з числа пасажирів зійшов на пристань для відпочинку. На флагманській галері залишилося 80 чоловік команди, а також 242 невольники-веслярі. Основну масу серед них (214) склали росіяни й українці, хоча цілком вірогідно, що тут знаходилися також білоруси та поляки. У числі невольників-веслярів були 22 турки, засуджених до галерних робіт за якісь провини, а також 3 греки, 2 італійці й англієць. Турецькі матроси й наглядачі вклялися спати, і цей момент використали невольники.

Ініціатором повстання став Марко Якимовський, українець за походженням, уродженець м. Бар на Поділлі. З молодих літ він відзначався хоробрістю, а у вересні — жовтні 1620 р. у лавах армії Речі Посполитої брав участь у битві проти турецько-татарських військ на Цецорських полях у Молдавії. Як відомо, польські війська зазнали тоді нищівної поразки, а чимало солдат та офіцерів, в тому числі Якимовський, потрапили в турецький полон. Через кілька років перебування на галерах Якимовському вдалося увійти в довіру до турків, йому було дозволено вдень знімати кайдани і прислужувати команді.

Про намір підняти повстання Якимовський сповістив своїх друзів: Степана Сатановського та Івана Стольчину, що, як і він, прислужували вдень на палубі без кайданів. Спочатку всі троє пробралися до кухні, де озброїлися важкими палицями. Їм намагалися перешкодити у цьому турецький кухар та грек-потурнак, але повстанці їх знищили. Щоправда, Якимовського було поранено. Потім відважна трійка захопила справжню зброю й розпочала визволення з кайданів своїх товаришів, прикутих до весел. Основна частина турецької команди, яка відпочивала на кормі, чула якісь галас та шум, але прийняла це за бійку, що час від часу спалахувала між веслярами. А в цей момент Якимовський на чолі озброєних повстанців вдерся на корму. Після короткого бою турки були знищені, викинуті за борт або взяті в полон. Сам Якимовський знищив у двобої неаполітанця потурнака Мустафу, котрий був, очевидно, головним наглядачем над невольниками. Захопив-

ши судно, повстанці обрубали якірні канати й вийшли у відкрите море. По них відкрила безладний вогонь берегова артилерія, але він не завдав шкоди флагманській галері.

Прибігши на берег, Касим-бек кинувся у море. Стоячи по пояс у воді, він рвав від безсилої люті свою бороду й благав повстанців повернутися. Водночас наздогін їм були послані три галери з ескадри Касим-бека. Непогода і страшний шторм не припинялися всю ніч, що і допомогло втікачам. Турецькі галери, втративши судно повстанців з виду, змушені були припинити погоню й повернутися до Метеліно. Повстанці ж, очолені Якимовським, взяли курс на південний захід. Лише в Італії втікачі могли відчутти себе у безпеці.

Наприкінці другого тижня плавання, уникнувши погоні та випадкових зустрічей з турецькими суднами, втікачі обійшли Пелопоннес і зупинилися біля маленького о. Стротада (поблизу о. Закінф в Іонійському морі). Тут вони поповнили запаси питної води, а грецьким православним ченцям, що проживали на острові, пожертвували 200 реалів із багатої здобичі. Невдовзі повстанці продовжили плавання і дісталися берегів Південної Італії. Пройшовши вздовж східного узбережжя Калабрії, судно стало на якір у порту м. Мессіна, що знаходилося у Мессінській протоці, яка відділяє Апенніни від Сіцилії. Це сталося 7 грудня 1627 р.

Тут повстанці прожили місяць і на честь свого спасіння заснували каплицю св. Розалії, про що свідчить кам'яна таблиця на стіні храму. Не виключено, що ініціатива щодо спорудження каплиці належала полякам-католикам з числа колишніх невільників. На початку січня 1628 р. повстанці одержали дозвіл віце-короля Королівства Обох Сіцилій Фердинанда III Габсбурга прибути до м. Палермо й одразу ж скористалися з цього. У Палермо повстанці прийняли рішення про долю турків, взятих у полон. Згідно з повідомленням М. Т. Марнавізіо вони визнали «негідною справою збагачуватися (з торгівлі. — *Авт.*) людьми, хоч би й бусурманської віри. Крім того, вони вирішили вчинити добру справу. Оскільки вони самі отримали омріяну волю, не втративши нікого з своїх, то подарували цю свободу й іншим... Вони розкували й визволили 22-х турків... (визволили. — *Авт.*) Рахмет Радині — дружину судді Юсуфа, котрий залишився на березі у Метеліно... хоч за неї вони могли отримати чималий викуп»⁷. Відпущені на волю були також чотири рабині-християнки, що кілька років прислужували Рахмет Радині. Крім цих рабинець (Ганна, Катерина й дві Малгожати), волю отримала рабиня Катерина, котру везли в Олександрію на продаж. Цікаво, що ця Катерина стала дружиною Якимовського ще під час перебування повстанців у Італії.

У Палермо повстанці залишили свій корабель Фердинанду III. Вони відмовилися взяти з нього гроші (1500 реалів), але попросили 2 сунденця (бригантину й тартану), на яких направилися до Неаполя, а потім до Рима, куди прибули 16 лютого 1628 р. У Римі вони були урочисто прийняті кардиналами Карлом і Тадеєм Барберіні, Торресом та

іншим духовними та світськими особами. Тридцять представників повстанців мали аудієнцію у папи римського Урбана VIII, котрий nobілізував Марка Якимовського. Повстанці подарували Урбану VIII турецький прапор й латунний ліхтар з галери. Інші прапори та трофеї були подаровані дев'яти римським соборам.

Розповідь М. Т. Марнавізіо завершується викладом подій 22 лютого 1628 р., але з доповнення до польськомовного видання дізнаємося, що шлях повстанців пролягав з Рима до Кракова (вірогідно, через Венецію, Відень, Остраву), куди вони прибули 8 травня 1628 р.⁷ Очевидно, вже влітку того ж року повстанці з Росії та України ступили, нарешті, на рідну землю.

Характерно, що розповідь про повстання невільників-вєслярів 1627 р. у творі М. Т. Марнавізіо багато в чому збігається з українською народною думою про Самійла Кішку⁸. Це ще раз свідчить про достовірність змісту билин, дум, історичних пісень слов'янських народів, в яких відбилися конкретні факти далекого минулого.

Яскраві події цього повстання привернули значну увагу письменників. Досить згадати повість М. В. Гоголя «Тарас Бульба» (історія Мосія Шило), поему Івана Франка «Самійло Кішка», що створені на підставі однойменної думи, або ж твори польських письменників Генріка Сенкевича, Олександра Грози, Іполіта Швейковського, яким був здійснений відомий польськомовний переклад брошури Марнавізіо.

Повстання 1627 р. не було єдиним у своєму роді. Згаданий вище Л. Грін'яні видав у Римі 1643 р. нову брошуру на італійській мові під назвою «Реляція про взяття флагманської косянтинопольської галери, що знаходилася під командуванням великого Антипаші Маріоля. Із визволенням 207 невільників-християн з русинів (українців. — *Авт.*) Польської Корони та 70 християн інших націй. Також опис багатой здобичі, взятої на галері, а також вбивство згаданого Антипаші та багатьох інших турків»⁹.

У тому ж році ця брошура була перекладена польською мовою і видана без вказівки на місто чи типографію¹⁰. Зміст брошури базувався на свідченнях потурнака Сильвестра з Ліворно, який брав безпосередню участь у повстанні невільників-вєслярів, що вибухнуло на турецькій галері у Мармуровому морі у двох милях від Стамбула. Сповідалося також про прибуття невільників-повстанців у Південну Італію.

Повстання 1642 р. досить добре відоме читачам, оскільки ще в дореволюційний час світ не лише побачив текст брошури Л. Грін'яні у перекладі на російську мову, а й ознайомився з свідченням калузького стрільця Івана Семеновича Мошкіна, який був учасником повстання¹¹. Дані, що були виявлені нами в архівах ПР, дозволяють встановити ім'я ще одного учасника повстання 1642 р. — Романа Катіржного, який після прибуття захопленої галери в Італію, перейшов на службу до віце-короля Королівства Обох Сіцилій Фердинанда III. Прослужив-

ши у Палермо чотири роки ¹², він повернувся на Україну, коли там спалахнуло полум'я Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. Р. Катіржний незабаром став відомий як один із сподвижників Б. Хмельницького, що брав участь у переговорах з дипломатами Речі Посполитої під Білою Церквою в 1651 р., з турецьким урядом у 1654 р. Протягом певного часу він був наказним ніжинським полковником, помічником І. Золотаренка. До Р. Катіржного звертав 1654 р. свій універсал Б. Хмельницький, натякаючи, до речі, на його участь у повстанні 1642 р.

Цінні свідчення про повстання невольників-веслярів на двох турецьких галерах наводяться у листі від 1 серпня 1651 р. молдавського господаря Василя Лупу до великого гетьмана коронного Речі Посполитої Миколи Потоцького. Згідно з цим листом венеціанський флот зненацька атакував турецьку ескадру з дев'яти галер, яка стояла поблизу о. Крит. Під час загального замішання виступили галерники на двох судах, знищили турецьку команду й перейшли на бік венеціанців. Очевидно, тоді вдалося визволити й частину невольників з інших галер, оскільки останні або затонули, або були посаджені на міліну біля берега переляканими турецькими беками ¹³.

1654 р. вибухло повстання на турецькій галері у Мармуровому морі. Керівником його був Пилип Ісаєвич Новокрещонов, син «толмача» з казанського передмістя Алата. Разом з донськими козаками він 10 років воював проти турецько-татарських загарбників, але 1651 р. потрапив у полон у боях під Азовом. Спочатку його продали стамбульському яничару Делібагліту, згодом останній перепродав Новокрещонова паші Касим-азі. Цей паша був призначений незабаром «воєводой... в город в Севизе», щоб нести сторожову службу у Червоному морі «от Индии на границе». Невдовзі після того, як галера Касим-аги вийшла із порту Стамбула, на ній спалахнуло повстання 12 невольників (росіян, українців, білорусів, можливо, литовців та поляків). Повстанці знищили 35 турецьких солдат та матросів і на захопленому судні прибули до Венеції ¹⁴.

На сторінках німецької друкованої хроніки «Театр Європи» ¹⁵ вміщено невелику розповідь про повстання невольників на турецькій галері 1665 р., яким керував поляк Самуїл Чарнецький. Знищивши команду на галері, повстанці, серед яких були представники й інших народів, зокрема східнослов'янських, розпочали вважкий бій з іншою турецькою галерою. Втративши 9 чоловік вбитими, 30 пораненими, вони, однак, спромоглися відірватися від погоні і з'єднатися з венеціанським флотом. Пізніше повстанці взяли участь у битві венеціанців проти турецької армади з 35 галер, в ході якої турецький флот зазнав поразки й змушений був рятуватися втечею.

Нема сумніву, що повстань слов'янських невольників-веслярів, подібних вищезгаданому, було набагато більше. Так, останні праці дослідника з Ростова-на-Дону В. М. Корольова ¹⁶ дозволили встанови-

ти випадки повстання галерників 1626, 1638, 1639, 1644, 1697 рр. Наступні дослідження дозволять ширше висвітлити ці важливі сторінки історії слов'ян та інших народів Східної та Південно-Східної Європи, розкрити традиції їх співдружності у боротьбі проти турецько-татарської агресії.

¹ *Енгельс Ф.* Боротьба в Угорщині // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-е вид. — Т. 6. — С. 180.

² *Музей Чорторийських у Кракові.* Відділ рукописів та стародруків. — № 8778 I. — Арк. 5. (Далі — 4). («Relazione della conquista della galera capitana d'Alessandria nel porto di Metellino per opera del Capitano Marco Jakimowski»). Мікрофільм даного видання зберігається у відділі мікрофільмів Національної бібліотеки ПР у Варшаві під № 37589. (Далі — ВМ).

³ *Украинские народные думы.* — М., 1972. — С. 106 — 107.

⁴ *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI — середина XVII). Ч. I. Немецкие и австрийские источники. — Днепрпетровск, 1981. — С. 42, 70.

⁵ Ч. — № 11081. I. Мікрофільм цього єдиного примірника брошури знаходиться у ВМ Національної бібліотеки ПР (№ 37590).

⁶ «*Оссолінеум*» (Вроцлав). Відділ стародруків. XVII — 2384 — II. (Далі — ВС). (Opisanie krotkie... — Краків, 1628). Два інших примірники брошури зберігаються у Ягеллонській бібліотеці (Краків) (ВС. — № 25222. I) та Національному музеї у Кракові (Зібрання Чапських, № 1270). Мікрофільм даного видання зберігається у ВМ Національної бібліотеки ПР (№ 35539).

⁷ *Національна бібліотека ПР (Варшава).* ВС. XVII. 3. 3266.

⁸ Детальніше про це див.: *Мищик Ю.* Пінна історико-літературна пам'ятка XVII століття // Всесвіт. — 1980. — № 10. — С. 201 — 202.

⁹ *Бібліотека Польської Академії наук (Краків).* ВС. № 2428. Мікрофільм даного видання зберігається у ВМ Національної бібліотеки ПР № 47049). Є згадки і про польський переклад брошури 1643 р., але місцезнаходження його невідоме.

¹⁰ Місцезнаходження даного примірника брошури невідоме, але він згадується польськими бібліографами XIX — XX ст. (див.: *Zawadz K.* *Gazety ulotne polskie i Polski dotuczace XVI — XVIII wieku.* — Wrocław — Warszawa — Kraków — Zdańsk, 1977. — Т. I. — С. 455).

¹¹ *Межуары,* относящиеся к истории Южной Руси. — Киев, 1896. — Вып. 2. — С. 389 — 403.

¹² *Бібліотека Польської Академії наук (Краків).* Відділ рукописів. № 2253. — Арк. 91 зв. Прізвисько Катіржний походить, безперечно, від слова «каторги» (котари), тобто галери, на що безпосередньо вказується у джерелі.

¹³ *Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг.* — Киев, 1965. — С. 593.

¹⁴ *Акты Московского государства.* — Спб., 1894. — Т. 2. — № 922. — С. 549 — 551.

¹⁵ *Theatrum Europaeum.* — Frankfurt-am-Mein, 1703. — S. 92.

¹⁶ *Королев В. Н.* Азовское сидение: действия турецкого и донского казачьего флота // *Международные отношения в бассейне Черного моря в древнейшие и средние века.* — Ростов-на-Дону, 1986. — С. 137 — 159.

Одержано 29.09.89 р.

На основаних малоизвестных итальянских, польских и немецких источников освещается история восстаний славянских невольников на турецких галерах в XVII в. Эти события имели широкий резонанс в христианских странах Европы, которые вели ожесточенную борьбу против экспансии Османской империи.

БОРОТЬБА УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ ПРОТИ ЕКСПАНСІЇ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У 1672 — 1676 РР.

У статті робиться спроба переосмислити суть подій на Правобережній Україні, що відбувались у 70-х роках XVII ст. Зокрема, по-новому висвітлюється діяльність гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Визначається роль Андрусівського перемир'я в розвитку міжнародних відносин у Східній Європі.

Характер відносин між Україною і Польщею протягом другої половини 50-х — початку 70-х років XVII ст. відзначався в основному елементами конфронтації та напруженості. Нові мотиви з'явилися у них після нападу в 1672 р. Порти на Річ Посполиту. Народні маси Правобережної України та західноукраїнських земель не підтримали протурецької політики гетьмана П. Дорошенка і значна їх частина виступила проти східних загарбників. У такій ситуації з'явилась можливість спільної боротьби козацьких і польських військ з ворогом, що значною мірою було реалізовано у 1672 — 1676 рр., коли Османська імперія вела активні наступальні операції проти Речі Посполитої і воєнні дії відбувалися виключно на території України.

Даний аспект українсько-польських відносин, як і весь комплекс питань з історії внутрішньої і зовнішньої політики гетьманського уряду П. Дорошенка, політики Росії, Польщі, Порти та Кримського ханства щодо України, не знайшов належного висвітлення ні у вітчизняній, ні у польській історіографії. Краще вивчено відносини Росії з Польщею, Польщі з Туреччиною і Кримським ханством; боротьбу запорозького козацтва проти турецько-татарської агресії. Враховуючи незадовільний стан наукової розробки проблеми, у даній статті робиться спроба з'ясувати лише основні аспекти боротьби народних мас Правобережної України, західноукраїнських земель і польських військ проти експансії Османської імперії у контексті взаємовідносин урядових кіл Речі Посполитої, Росії і гетьманської адміністрації, очолюваної П. Дорошенком. Принагідно зауважимо, що ряд розглядуваних питань потребує подальшого вивчення, а окремі висловлені міркування носять дискусійний характер.

Складність українсько-польських відносин, як і взаємовідносин Речі Посполитої, Росії та Османської імперії, неможливо зрозуміти, не з'ясувавши зміст і наслідки укладеного в січні 1667 р. між Росією і Польщею Андрусівського договору, який отримав суперечливу оцінку в історіографії¹. Договір передбачав встановлення на 13 з половиною років перемир'я, закріплення за Росією території Смоленщини, Сіверщини, Лівобережної України на два роки Києва, а за Польщею — земель Білорусії та Правобережної України. Запорожжя потрапляло у спільне володіння обох держав². Таким чином, договір

відображав вимушений компроміс сторін, який засвідчував рівновагу сил, що склалася між ними у Східній Європі. Сумнівними виглядають його оцінки як перемоги російської дипломатії і поразки польської³. Важко погодитися і з твердженням, що підписання перемир'я ознаменувало зміну співвідношення сил у Східній Європі на користь Росії, припинення експансії Польщі на Схід і початок російської експансії на Захід⁴. Вважаємо, що надзвичайно складний і суперечливий процес зміни співвідношення сил розпочався не в 1667 р., а раніше — внаслідок Визвольної війни українського народу та входження України до складу Росії — і чітко визначився лише у першій чверті XVIII ст.

Відзначимо, що підписання перемир'я передбачало спільність дій обох держав проти можливої турецько-татарської агресії і мало вирішальне значення для укладання в кінці 1667 р. у Москві союзного договору, спрямованого на стримання експансії Порти, загроза якої почала зростати з середини 60-х років. Побоюючись союзу Речі Посполитої і Росії, турецький уряд вкрай негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з цими державами. Таким чином, Андрусівське перемир'я спричинилося до загострення відносин і воєнного зіткнення Росії і Польщі з Османською імперією, хоча й передбачало можливість вирішення спірних проблем шляхом переговорів⁵.

Аналіз змісту Андрусівського договору свідчить, що компроміс Росії і Речі Посполитої в основному був досягнутий за рахунок поділу між ними українських земель. У значній мірі цьому сприяла позиція на переговорах керівника російської делегації О. Л. Ордіна-Нащокіна. Продовжуючи вбачати у Швеції активного ворога, перебільшуючи потенціальні сили Польщі та її можливості зближення з Кримським ханством, він, добиваючись миру з останньою, виявляв готовність повернути їй українські землі⁶. Уступивши Речі Посполитій Правобережну Україну і визнавши її право на сумісне з Росією володіння Запорозжям, російський уряд порушив рішення Переяславської ради 1654 р. про входження України до Росії. Тепер фактично Україна виявилася поділеною на чотири частини: Лівобережну Україну, Запорозжя, західноукраїнські землі і північні райони Правобережної України, що перебували під польсько-шляхетським гнітом, південну частину Правобережжя, де функціонувала гетьмансько-старшинська державність, очолювана П. Дорошенком.

Розподіл України між двома феодальними монархіями Східної Європи мав трагічні наслідки для українського народу. Обстановка, що склалася після укладання перемир'я, породила непереборні труднощі на шляху політичної консолідації українських земель у гетьмансько-старшинській державі, яка згідно з «Березневими статтями» Б. Хмельницького мала користуватися широкою автономією у складі Росії. Було завдано важкого удару економічному розвитку українських земель, розірвано традиційні торгово-економічні зв'язки, що утруднювало

складання єдиного українського ринку. Це справило також гальмівний вплив на розвиток етносоціальних процесів на Україні.

Андрусівський договір викликав значне невдоволення народних мас України і посилив серед козацької старшини протурецькі настрої⁷. Їх поділяв П. Дорошенко, який, ставши 1665 р. гетьманом Правобережної України, розпочав боротьбу за об'єднання українських земель у межах гетьмансько-старшинської державності і не виключав при цьому можливості її перебування в складі Росії. Не зупиняючись на характеристичі його діяльності (це тема спеціального дослідження), відзначимо безпідставність обвинувачень гетьмана у зраді українського народу⁸. Його трагедія як державного діяча полягала, на нашу думку, не в тому, що гетьман добивався досягнення ворожої інтересам народних мас мети (вони гаряче підтримували його заходи, спрямовані на об'єднання українських земель), а в тому, що розчленована й зруйнована довготривалою війною Україна не мала достатніх сил для її реалізації. У пошуках союзників зовні Дорошенко потрапляв у все більшу залежність від Порти й у кінцевому підсумку пішов на прийняття її протекторату, який не лише не допоміг розв'язати поставлене завдання, а й призвів до ще більшого спустошення Правобережної України та західноукраїнських земель.

Відносини гетьманського уряду П. Дорошенка з Річчю Посполитою характеризувалися особливою складністю. Добившись влітку 1668 р. проголошення себе гетьманом всієї України, він в кінці року пішов на зближення з Росією, підтвердив готовність присягнути їй при умові, якщо цар візьме під своє крило «жителів обе сторони Днепра», бо султан і хан їх не захищатимуть, а в польського короля «ніколи они не будут»⁹. Але російський уряд йому в цьому відмовив, і скликана в березні 1669 р. старшинська рада після гарячих дискусій позитивно вирішила питання про прийняття Україною підданства Туреччини¹⁰. Погіршення відносин з Росією штовхнуло уряд Польщі на переговори з П. Дорошенком, які пожвавилися з кінця 1669 р. Коронний гетьман Я. Собеський, вважаючи для Речі Посполитої за краще порозумітися з українським гетьманом, схилився до думки про доцільність значних поступок козакам¹¹. Обидві сторони вирішили провести переговори в Острозі. П. Дорошенко висунув програму, що передбачала і розширення козацької території за рахунок Волині, Поділля й частини Полісся; ліквідацію унії; підтвердження прав і вольностей козацтва; відкриття академії, шкіл і друкарень; заборону коронним військам перебувати на козацькій території тощо¹². Як зауважував підканцлер А. Ольшевський, козаки не бажали задовольняти ся існуючим становищем, а прагнули бути незалежними, вимагаючи від Польщі утвердження «Русі» як окремої і самостійної провінції¹³. За відмови Росії прийняти до свого складу Правобережну Україну, напружених відносин П. Дорошенка з Портою і Кримом згода польського уряду на існування в складі Речі Посполитої автономної української держави здавалося б давала в квітні — червні 1670 р. реальну можливість порозуміння з гетьманом.

Однак цього не трапилося, бо польський уряд відхилив його умови і зробив ставку на уманського полковника М. Ханенка.

Невдача у переговорах з Річчю Посполитою підштовхнула П. Дорошенка і старшину до прийняття, очевидно, в листопаді 1670 р. протекторату Порти і принесення їй присяги¹⁴. Цей крок гетьмана сприяв зміні співвідношення сил у даному регіоні, давав турецькому уряду нагоду використовувати розвиток подій на Правобережній Україні в своїх інтересах. Уряд Речі Посполитої виявився неспроможним реально оцінити нову ситуацію і своїми діями вів до її загострення. Так було знову зірвано переговори з П. Дорошенком, які відновилися у першій половині 1671 р., а в серпні польська армія під керівництвом Я. Собеського розпочала наступ. Незважаючи на опір козаків і міщан Брацлава, Кальника, Вінниці й інших міст, до кінця жовтня вона захопила всю Брацлавщину. Її успіху у певній мірі сприяла підтримка з боку М. Ханенка, М. Зеленського та інших представників старшини й козацтва¹⁵.

Турецький уряд вирішив використати воєнні дії на Правобережній Україні як привід до наступу на Річ Посполиту. На другу половину квітня було призначено збір війська в районі Андріанополя. Хан отримав наказ готуватися до походу. Польський посол Ф. Висоцький, який у травні повернувся із Стамбула, привіз звістку, що, коли Польща не відмовиться від України, це призведе до війни з Портою. В кінці травня султан Магомет IV на чолі величезної армії вирушив у напрямі Хотина¹⁶.

У такій складній обстановці в кінці 1671 р. у Москві почалися переговори між послами Росії і Польщі. Вони завершилися в кінці березня 1672 р. укладенням другого Московського договору, який скасовував статтю Московського договору 1667 р. про спільні дії проти козаків Правобережної України. У випадку нападу турків і татар на Польщу російський уряд погоджувався надати їй допомогу силами козаків і калмиків. Таким чином, як слушно зауважував Г. О. Санін, ні Росія, ні Польща не досягли «вирішення основного питання — боротьби з Туреччиною»¹⁷.

Джерела свідчать, що польський уряд не усвідомлював масштабів небезпеки, яка загрожувала країні. Лише Я. Собеський бив тривогу, намагався зміцнити її обороноздатність, але більшість його пропозицій не знаходила підтримки. Так, враховуючи успішні наслідки спільної боротьби козаків і польських військ проти турецької армії в 1621 р., він радив королю вступити в союз з П. Дорошенком, дозволивши йому «все, чого він хоче»¹⁸. Але уряд відхилив цю пропозицію. Не вдалося коронному гетьману домогтися і збільшення коронного війська, чисельність якого в кінці 1671 р. становила близько 16 — 17 тис. жовнірів, зміцнити кам'янецьку залогу 2 тис. запорожців, яких він вважав «найліпшими для оборони»¹⁹. Запізно (в середині липня) підляшському каштеляну К. Лужецькому було наказано зібрати в Кам'янці жовнірів із залог, розташованих у містах Брацлавщини, за

винятком Брацлава та Могильова, бо на початку липня шляхетські полки і козаки М. Ханенка були розгромлені П. Дорошенком²⁰.

Звертає на себе увагу безпорадність осіб, відповідальних за обороноздатність Кам'янця-Подільського, — подільського генерала М. Потоцького та кам'янецького єпископа В. Лянцкоронського, які зі значним запізненням почали ремонт міських укріплень. Відгукуючись на їх прохання, коронний гетьман негайно відправив туди наявну піхоту — близько 1 тис. жовнірів. Він також дав розпорядження вирушити до міста хорунжому К. Прусіновському, який, однак, за невідомих причин не подався з Гусятин до Кам'янця, а відступив до Тереховлі. Всього ж на початку серпня місто мало для захисту близько 1,4 тис. жовнірів і шляхтичів посполитого рушення Подільського воєводства, а також, за одними даними, 500, за іншими — 1,5 — 2 тис. озброєних міщан і селян його околиць²¹.

23 липня турецьке військо стало обозом недалеко від Хотина. Яничари Кючюк Мухамед-паші зайняли залишений жовнірами Жванецький замок і взяли під контроль лівий берег Дністра. Через кілька днів сюди переправилися на човнах підрозділи Халіль-паші та Мюрад-паші. Турецьке військо почало зосереджуватися на рудських і ходорівських полях. Після завершення будівництва мосту 2 серпня переправилися основні сили яничар, а наступного дня через міст перейшов султан, який послав під Кам'янець на розвідку Каплан-пашу. Очевидно, 4 серпня туди були направлені підрозділи для проведення облогових робіт. Цього ж дня султан прийняв хана, а 5 серпня — П. Дорошенка, який отримав від нього гетьманську булаву. 6 серпня Магомет IV з обозом зупинився під стінами Кам'янця. Чисельність турецько-татарської армії, за даними джерел, становила близько 280 тис. осіб. На нашу думку, вона значно завищена. Ймовірніше, її кількість разом з козаками П. Дорошенка сягала 160 — 180 тис. осіб²².

Готуючись до штурму Нового замку, яничари і сипахи спорудили шанці, копали глибокі й широкі окопи. З 8 по 11 серпня турецька артилерія постійно обстрілювала замок і місто. Кожного дня на захисників Нового замку обрушувалися сотні ядер і гранат. У них відчувалася гостра нестача гармашів — на 6 гармат припадав 1 гармаш. 12 серпня пішли на штурм відбірні підрозділи яничар, так звані серден-гештілер ("шаленці"). Наступного дня їм разом з румелійськими ротами вдалося наблизитися до стін замку, під які вони почали робити підкопи. 14 серпня розпочався генеральний штурм. Становище захисників Нового замку ставало все критичнішим. У ніч на 15 серпня вони відійшли до Старого замку, а турки оволоділи Новим. Розпочався останній етап боротьби. Опираючись на шанці та окопи, вороги близько підійшли до міських брам, не припинявся гарматний обстріл міста й Старого замку. Стіни останнього поливалися горючою сумішшю, від якої, за словами очевидця, «камень ломался и осыпался». Протягом дня 15 серпня точився запеклий бій за замок. Яничарам вдалося за допомогою вибуху міни зробити пролом у його стіні, біля якого боротьба тривала до

пізньої ночі. Стало також відомо, що турки заклали міни під вежі замку²³.

У такій ситуації М. Потоцький і В. Лянцкоронський вирішили розпочати переговори з великим візирем про умови здачі міста, хоча навіть втрата Старого замку не ставила його у безвихідне становище. Поза всяким сумнівом, вони виявили легкодухість, і міщани, в тому числі жінки, не приховували невдоволення їх рішенням²⁴. Переговори швидко завершилися прийняттям умов почесної капітуляції, які передбачали гарантію збереження життя і майна мешканцям міста, право вільного виїзду з нього усім бажаючим, свободу релігійних обрядів тощо. Коли увечері 16 серпня міські послі поверталися назад, за невідомих причин начальник артилерії майор Геклінг підірвав пороховий погріб, внаслідок чого було зруйновано значну частину Старого замку, загинуло понад 500 осіб, серед них — герой кам'янецької облоги ("Гектор") український шляхтич, подолянин, ротмістр хоругви Є. Володийовський. Наступного дня, а за даними П. Дорошенка, 18 серпня, турки увійшли до Кам'янця, в якому султан перебував до 29 серпня²⁵.

В кінці серпня за наказом Магомета IV Селім-Гірей, Каплан-паша і П. Дорошенко вирушили до Львова. За словами одного з українських літописців, у цей час «...турчин все Подолья пустошил»²⁶. Героїчний опір Каплан-паші вчинили на початку вересня мешканці Теревовлі, і він змушений був відступити. Пізніше наступ на місто здійснив Куцюк-паша і його захисники добилися почесних умов здачі Теревовлі²⁷. Зі зброєю в руках зустріли ворога жителі Будзанова, Зборова і Плугова, але і вони були захоплені та знищені. Тиждень захищалися у Золочеві драгуни майора Стріма, міщани і селяни околиць міста. Вони також майже всі загинули. Мужньо боролися з турками й татарами мешканці Чорткова і Гологорів. Міщани Бучача, до якого прямував султан, відбили наступ підрозділів Дефтердар-паші і лише після прибуття до стін міста яничар Абдурахман-паші склали зброю. У середині вересня повстали проти турецької залоги жителі Ягельниці, на початку жовтня знищили турецьку залогу мешканці Злотника. Вирішили захищатися міщани і жовніри залоги у Львові, в околицях якого вже 9 вересня з'явилися татарські загони. Їх рішучість схилила Каплан-пашу до переговорів, які завершилися домовленістю, що, отримавши викуп, турки й татари відступлять від міста²⁸.

З-під Львова татарські чамбули кинулися грабувати села й міста Руського і Белзького воєводства, проникаючи навіть на польські землі. Я. Собеський, маючи у своєму розпорядженні трохи більше 3 тис. жовнірів, вирішив завдати їм удару. 25 вересня коронний гетьман залишив Красностав і подався у напрямі Замостя. Цього ж дня М. Ханенко, який на чолі кількох тисяч козаків перебував у Замості, зробив успішний напад на один з татарських чамбулів, розгромив його і звільнив 2,5 тис. захоплених у полон українських та польських селян і міщан. На жаль, він відмовився об'єднати свій полк з військом Я. Со-

беського і діяв самостійно. 26 вересня коронний гетьман розгромив татар в околицях Красноброду і Нароля, звільнивши кілька тисяч невільників. Діючи надзвичайно енергійно, його хоругви протягом 27 — 29 вересня завдали поразок чамбулам в околицях Горинця, Немирова, Городка. Основні сили Нурадин-султана (близько 10 тис. осіб) були розбиті 29 вересня під Комарнем. Довершили розгром татар селянські загони. Внаслідок перемоги було звільнено близько 20 тис. невільників²⁹.

Довідавшись від одного з селян про намір Аджі-Гірея переправитися через Дністер, Я. Собеський вирішив випередити його і з допомогою селянина з Лукова 1 жовтня польське військо у брід перейшло ріку. Однак виявилось, що татари подалися повз Дрогобича та Стрия, і Я. Собеський кинувся за ними навздогін. Зупинившись 3 жовтня біля Рожнятова, коронний гетьман дізнався про об'єднання чамбулів Нурадин-султана та Аджі-Гірея, подальший шлях яких мав проходити повз Калущ. До розгрому ворога Я. Собеський вирішив залучити мешканців Калуща, Новиці, Станіслава та інших населених пунктів. Згідно з його задумом вони повинні були перекрити татарам шлях до відступу через Беднарівські ліси. На гетьманську пропозицію відгукнулося кілька тисяч міщан і селян, які на ранок 4 жовтня зайняли вихідні позиції. Смілива атака польської кінноти 10-тисячного татарського чамбулу принесла повну перемогу. Загони селян і міщан довершили розгром татар, які намагалися втекти через ліси. Було відбито близько 10 тис. захоплених у полон селян і міщан. Так завершився блискучий рейд Я. Собеського, який сповна розкрив його видатні здібності полководця. За 10 днів вій з боями пройшов по осінньому бездоріжжю 305 км, розгромив близько 40 тис. татар, захопив 24 мурзи, звільнив з неволі 50 — 60 тис. мешканців українських і польських міст та сіл³⁰.

Зрозуміло, що навіть блискучі успіхи коронного гетьмана у боротьбі з татарами не могли суттєво вплинути на хід переговорів польських послів із султаном. Не отримавши серйозної допомоги з боку Росії, Польща змушена була капітулювати. За укладеним 8 жовтня Буцацьким договором Річ Посполита зобов'язувалася виплатити контрибуцію в сумі 80 тис. талерів, а також щорічно давати султану 22 тис. червоних злотих харачу (даннини). Територія Подільського воєводства відходила до Туреччини, П. Дорошенку — Україна «в старих кордонах», територію якої протягом двох місяців повинні були залишити польські залоги, що там перебували³¹. Таким чином, умови договору зафіксували відмову польського уряду від більшої частини Правобережної України, що відкривало перед Росією перспективи її повернення до свого складу. Тому її уряд енергійно шукав шляхів до порозуміння з П. Дорошенком. Між ними почали відновлюватися контакти. Однак проти цього виступив гетьман Лівобережної України І. Самойлович, який боявся втратити гетьманську булаву і тому підштовхував царя до боротьби з П. Дорошенком. Йому разом з командуючим російськими військами боярином Г. Г. Ромодановським вдало-

ся весною 1673 р. зірвати переговори Росії з П. Дорошенком, за що обидва згодом отримали догани з Москви³². Щоправда, в кінці червня переговори відновилися. Як показав їх хід, П. Дорошенко домагався: щоб на возз'єднаних українських землях був один гетьман «как бы господарем под протекцией царского величества»; чіткого визначення кордону з Польщею; включення під гетьманське управління територій Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств; збереження козацьких вольностей; надіслання для захисту від турків і татар на Правобережну Україну сильного війська і створення для цієї ж мети 40-тисячного козацького корпусу тощо. Небажання російського уряду задовольнити основі вимоги П. Дорошенка, а також підступні дії І. Самойловича та польської дипломатії привели до зриву переговорів. У листопаді Г. Г. Ромодановський і І. Самойлович отримали розпорядження виступити з військом проти П. Дорошенка³³.

Зазнала невдачі також спроба польського уряду схилити П. Дорошенка до прийняття підданства Речі Посполитої. Відхиливши умови Підгаєцької угоди 1667 р., він, за деякими даними, домагався для України відновлення статей Гадяцького договору 1658 р. Переговори велися до осені 1673 р., але успіху не мали³⁴. Серед козаків і частини старшини спостерігалось наростання невдоволення турецьким протекторатом, що проявилось на козацькій раді, скликаній, очевидно, у червні 1673 р.³⁵

Захопивши Подільське воєводство, турецький уряд розмістив у Кам'янці 10-тисячну залогу на чолі з Галіль-пашею. Але протягом зими 1673 р. внаслідок голоду, дизентерії та дезертирства вона зменшилася на кілька тисяч осіб. Інших у постійному напруженні тримали успішні дії загонів опришків, які блокували місто. Весною Галіль-паша розпочав відбудову зруйнованої фортеці, якою керували французькі інженери. Внаслідок щоденної праці кількох тисяч міщан і селян робота в основному була завершена вже у червні. Одночасно Галіль-паша стягнув для оборони міста й замку залоги з Меджибожа, Сеняви, Могильова та інших подільських міст. На допомогу йому прибуло 3 тис. турків і 6 тис. татар. Влітку в районі Хотина (що в 30 км від Кам'янця) почала зосереджуватися турецька армія під проводом Хусейн-паші, чисельність якої на початку серпня становила 42 тис. осіб³⁶.

До осені воєнних дій, за винятком успішних походів запорожців, очолюваних І. Сірком, не було. Під час першого з них, у червні, йому вдалося прорватися у Крим і звільнити декілька тисяч невільників. У кінці липня І. Сірко здійснив новий похід, під час якого на Муравському шляху був блокований 8-тисячним татарським чамбулом. Після триденного бою запорожці прорвали оточення і повернулися на Січ. Через місяць вони зробили новий похід, внаслідок якого були зруйновані Тягин, Ізмаїл, Очаків³⁷.

У вересні перейшла у наступ польсько-литовська армія, очолювана Я. Собеським. На Поділля він послав коронного хорунжого М. Сенявського, який не без допомоги міщан зайняв Язлівець, Сатанів та ряд

інших міст. Під Ярмолинцями він розгромив підскарбія Галіль-паші Кігая, захопивши гроші і провіант, що везли з Меджибожа до Кам'янця³⁸. Наприкінці жовтня польсько-литовське військо, яке налічувало понад 30 тис. жовнірів, стало наближатися до Хотина. 31 жовтня тут почалися бої, під час яких загинув хоробрий козацький полковник Мотовидло. Наступного дня Я. Собеський провів відчайдушну атаку ворожих позицій і після запеклого бою оволодів ними. Турецька армія була наголову розгромлена і зазнала важких втрат. За словами очевидця, «Дністер кривавий плинув». Утікаючих турків жовніри переслідували до стін Кам'янця³⁹. Розвинути успіх Я. Собеському не вдалося: Під час походу в Молдавію його залишила основна частина литовського війська. Дошкуляв голод, росло дезертирство. Довідавшись про смерть короля, Собеський відмовився від наміру вийти до берегів Дунаю. 17 листопада він вирушив до Варшави, залишивши для блокування турецької залоги в Кам'янці 4 тис. жовнірів під проводом брацлавського воєводи Я. Потоцького⁴⁰.

Звертають на себе увагу великі успіхи опришків у боротьбі з турками. Так, об'єднавшись, вони, очевидно, 3 — 4 листопада недалеко від Хрептієва сміливо атакували 3 — 4-тисячний турецький загін, який утік з-під Хотина і не був прийнятий кам'янецьким пашею, і знищили його. Після цього вони направили послів до Я. Собеського, пропонуючи йому провадити спільні дії проти турків⁴¹. На бік Я. Потоцького з полком козаків і опришків перейшов І. Кияшко, який в кінці 1673-го — на початку 1674 р. провів ряд сміливих рейдів під стіни Кам'янця. Так, на початку січня 1674 р. він виманив з фортеці турків і навів їх на засідку, влаштовану жовнірами. Майже всі турки були знищені⁴². Успішно діяли опришки в околицях Студениці. Відбулося повстання міщан Рашкова проти розташованої у місті татарської залоги. У лютому польські хоругви зробили спробу оволодіти Баром⁴³.

Початок 1674 р. відзначався успішними наступальними діями російських військ і козацьких полків проти П. Дорошенка. У другій половині березня в Переяславі у присутності Г. Г. Ромодановського та І. Самойловича відбулася козацька рада за участю правобережних полків, яка обрала гетьманом І. Самойловича. Козаки Правобережної України присягнули на вірність Росії. На ній здав гетьманські клейноди, отримані 1671 р. від польського короля, М. Ханенко. Населення Правобережної України, з радістю приймаючи підданство Росії, сподівалося, що вона захистить їх від спустошливих нападів турків і татар, а також наступу польських хоругв⁴⁴. Неважко було передбачити, що ця політична акція російського уряду викличе гостру реакцію як у Порті, так і в Речі Посполитій — жодна з них не хотіла втрачати Правобережну Україну. І справді, в кінці березня польські хоругви почали наступ на Брацлавщину, намагаючись повернути її під владу короля. Відбулися сутички з козаками Кальницького і Брацлавського полків⁴⁵. Обраний у травні королем Я. Собеський не приховував невдоволення намірами Росії закріпити за собою Правобережну Україну.

Польський посол у Москві С. Венславський закинув, що в зв'язку з тим, що Росія зайняла Україну, нехай візьме на себе й війну з Туреччиною. Я. Собеський через посередництво кримського хана почав шукати шляхів до порозуміння з Портою. Одночасно він вступив у переговори з П. Дорошенком, схиляючи того до підданства Польщі⁴⁶.

У червні стала реальною загроза вторгнення на Правобережжя турецько-татарської армії. Турецький уряд, враховуючи гостроту суперечностей між Росією і Польщею, вірно розрахував, що дії, спрямовані проти Росії на відновлення свого протекторату над Правобережною Україною, не викличуть з боку Польщі воєнних акцій проти його військ. Почалися сутички між козаками й татарськими чамбулами. Останні були розгромлені під Чернівцями і Баром. Успішно діяв у межиріччі Інгулу та Дністра І. Сірко⁴⁷. Очевидно, в кінці червня — на початку липня через Дністер переправився з основними силами хан. Кілька днів захищалася Косниця, де перебували мешканці Ямполья та інших міст і сіл Подністров'я. За одними даними, вона була захоплена внаслідок штурму, за іншими — здалася. Всі обложені потрапили в неволю. Тривалий час боронили місто жителі М'ясківки. У боротьбі загинули мешканці Ціни (?)⁴⁸.

Турецькі й татарські загони знищували все на своєму шляху. Захоплені у полон татари повідомили про даний їм наказ «междо Днестра и Буга городки все очистить и до основания разорить, чтоб впредь в тех местах ничего не было»⁴⁹. У цей критичний час Г. Г. Ромодановський та І. Самойлович замість того, щоб всіма силами вирушити назустріч ворогу, відправили проти нього лише частину війська на чолі з Д. Райчею, а самі розпочали наступ на Чигирин, де закріпився П. Дорошенко⁵⁰.

Переправившись 27 — 28 липня через Дністер, турецька армія, очолювана султаном, вторглася до Брацлавщини. Послані в різні райони підрозділи яничар і сипахів одержали наказ руйнувати міські укріплення й замки. Жителі міст чинили відчайдушний опір. Так, на смерть стояли міщани Вінниці, які завдали важких втрат румелійському бейлербею Мухамед-паші. Лише після підходу на допомогу свіжих сил і артилерії йому вдалося оволодіти містом, яке було спалене, а мешканці знищені. Протягом двох тижнів відбивали наступ яничар міщани Стіни та селяни її околиць, що зібралися тут. Хоча ворогу вдалося захопити місто й зруйнувати його дощенту, але і він зазнав відчутних втрат⁵¹.

Тим часом Д. Райча, зупинившись у Буках, послав наказного полковника В. Сербина з частиною козаків до Ладжина, який недалеко від нього об'єднався з козаками полковників А. Мурашки та Анастаса. Спільними силами вони, очевидно, 31 липня атакували 4-тисячне турецьке військо і розгромили його. Довідавшись від полонених турків про наближення до міста султана, полковники хотіли його залишити, але їх затримали міщани, які не приховували невдоволення тим, що вони присягнули царю, а тепер «их покинуть хотят». Вирішили захи-

щатися. Чисельність спроможних боротися з ворогом становила близько 5 тис. Ймовірно, 2 — 3 серпня турецькі підрозділи підійшли до стін Ладижина. Десятки гармат відкрили вогонь по міським укріпленням. Почався їх штурм. Через день боїв В. Сербин таємно залишив місто і повідомив Д. Райчу про велику силу ворога, той, не гаючи часу, відступив до Корсуня. А обложені козаки й міщани продовжували мужньо захищатися незважаючи на те, що, за даними Анастаса, А. Мурашко з протопопом і кількома сотниками здався туркам. Протягом тижня обложені відбили 9 великих атак. Коли ситуація стала безнадійною, міщани вирішили скласти зброю. Це трапилося 11 — 12 серпня. Усіх дорослих турки забрали в неволю, дітей вирізали, а саме місто зруйнували. А. Мурашко, який відмовився повідомити великому візирю дані про чисельність російського війська, був страчений⁵².

Г. Ромодановський та І. Самойлович, довідавшись про наближення турецько-татарського війська, посланого султаном на допомогу П. Дорошенку, поспішно зняли облогу Чигирин і 12 серпня стали під Черкасами. Наказавши спалити місто, вони з дивовижною швидкістю переправилися через Дніпро, залишивши на поталу ворогу жителів Правобережної України. Самовидець не без гіркої іронії зазначав, що російсько-козацьке військо, «которое першей переправовалося килка недель, то одного дня и ночи усе Дніпр переправили...» (підкреслено нами. — Авт.)⁵³.

Здобувши Ладижин, Магомет IV відправив на чолі 20-тисячного війська з 30 гарматами каймакана з наказом захопили Умань, бо перша спроба зробити це була невдалою. Прибувши під стіни міста, турки відразу розпочали його штурм. Однак, наповнивши яничарським «трупом всі рови» і втративши командирів Кігая і Чорбая, каймакан змушений був повідомити султана про невдачу. Останній хотів будь-що здобути Умань, тому її штурм відновили. Сильний гарматний вогонь руйнував стіни укріплень, а внаслідок вибухів мін у них утворилися проломи. Тоді захисники міста вирішили прориватися. У запеклому бою частині їх вдалося пробитися через турецькі лави і добратися до Торговиці, інші з небаченим героїзмом захищали кожен будинок. За словами Самовидця, «уже по улицах з дворов билися так, же кров текла ріками, аж усі полегли, а инних по ліохах, соломи понаволікавши, турки подушили...». Одне з найбільших міст України було зруйноване дощенту. Втрати турків під час боротьби за Умань, за даними джерел, становили близько 10 тис. осіб⁵⁴.

Довідавшись про відступ російсько-українського війська за Дніпро, а також зазнавши великих втрат під Ладижином і Уманню, султан відмовився від походу на Київ, і 7 вересня турецька армія вирушила до Дністра⁵⁵. Наслідки вторгнення турецько-татарських військ на Брацлавщину та Уманщину виявилися вкрай трагічними. Майже вся їх територія була спустошена, десятки тисяч міщан і селян загинули або потрапили в неволю. Не знімаючи вини з політики П. Дорошенка (вона неодноразово піддавалася гострій критиці в радянській історіографії),

зауважимо, що за цю трагедію не меншу, якщо не більшу, відповідальність несе царський уряд. Адже, взявши у підданство Правобережну Україну, він, таким чином, пішов на конфлікт з Портою, не маючи ні наміру, ні сил вести з нею боротьбу.

Коли турецька армія залишила Брацлавщину, у жовтні перейшов у наступ Я. Собеський. 22 жовтня руський воєвода С. Яблонівський в околицях Кам'яця розгромив турецький загін. Після кількадечної облоги 8 листопада жовніри оволоділи Баром. До середини листопада польська армія зайняла Печери, Немирів, Жорнище, Ільїнці та ряд інших міст. Добровільно здалися козаки й міщани добре укріпленого Кальника. Подільський полковник О. Гоголь здав Могильов. Сміливою атакою жовніри і козаки розгромили 3-тисячну турецьку залогоу в Рашкові⁵⁶. Взявши під контроль Брацлавщину, король встановив зв'язки з П. Дорошенком, який продовжував домагатися для України умов Гадяцького договору і наполягав, щоб українське питання було вирішене трійстим пактом, підписаним Польщею, Кримом і Портою⁵⁷.

Становище коронного війська взимку 1675 р. залишалось складним. Не припинялися сутички з татарами. Ногайський мурза Касим зробив спробу атакувати Брацлав, де перебував Я. Собеський, але зазнав невдачі. Дошкуляв голод. Король, розуміючи виняткове значення козацтва у боротьбі з турецько-татарською агресією, намагався відновити боєздатність козацьких полків. Успішно діяли полки Семена з Павлочі, Барабаша і Кваші Торговицького. На Подністров'ї від Могильова до Недоборів стояли козаки І. Кияшки. Над Могильовським, Брацлавським, Кальницьким і Уманьським полками Я. Собеський призначив наказним гетьманом О. Гоголя. Значні надії він покладав на дії запорожців під проводом І. Сірка⁵⁸.

Після залишення на початку квітня королем Брацлавщини тут почастишали сутички з татарами. Ситуація ускладнилася у травні, тому що турецький уряд відмовився від переговорів з королем і наказав вирушити у похід Ібрагім Шишман-паші на чолі 50 — 60-тисячної армії. У другій половині травня турки штурмом захопили Рашків. До останнього билися з ворогом козаки й міщани Могильова. Чинили опір мешканці Волощизни (?)⁵⁹. Ібрагім Шишман вирушив з військом в напрямі Львова. Основні сили турецько-татарського війська рухалися на межі волинських і подільських земель. Знову, як і в попередні роки, героїчний опір загарбникам чинили мешканці міст і сіл, які часто боролися разом з польськими залогоми. Так, мужньо захищалися мешканці Маначина, Красилова; Ожигівців, Волочиська, Вишнівчика, Скалата, Микулинець, Збаража, Янова, Будзанова та інших міст. Успішно діяли підрозділи коронного війська та козацькі загони. Вони розгромили татарські чамбули під Лешньовом, Дубно, Щуровичами, між Немировом і Брацлавом, під Кутківцями, Дунаївцями і на Подністров'ї. І. Кияшко кілька разів робив успішні походи під Кам'янець, разом з О. Гоголем вів боротьбу з ворогом в околицях Бара⁶⁰.

Після невдалої спроби нурадин-султана Сафі-Гірея прорватися до Львова Ібрагім Шишман відмовився від наміру атакувати Львів і 1 вересня зайняв Підгайці, продовжуючи похід до Тереховлі, куди прибув 11 вересня. На чолі залоги, яка разом з міщанами і мешканцями навколишніх сіл налічувала близько 1 тис. осіб, стояв Я. Хржановський. Відмовившись скласти зброю, захисники тереховельського замку стійко відбивали атаки яничар. Протягом двох тижнів оборони по стінах замку з турецьких гармат було випущено 2 тис. ядер, а в його середину впало 426 гранат, які викликали пожежі в приміщеннях. Відчувалася гостра нестача води, однак, незважаючи на надзвичайно важке становище, захисники замку стояли на смерть. Мужній опір ворогу мешканців міст і жовнірів залог дозволив Я. Собеському завершити збір війська і виступити проти турків. Довідавшись 14 вересня про облогу Тереховлі, він подався туди. Ібрагім Шишман вирішив уникнути битви з Я. Собеським і в ніч з 24 на 25 вересня залишив Тереховлю, спішно відходячи до Дністра. Спроба короля наздогнати його успіху не мала⁶¹. Зауважимо, що восени цього року успішно діяв І.Сірко, який разом з донцями і калмиками напав на Крим і пройшов увесь півострів. Біля Перекопа він розгромив сильний татарський загін і повернувся на Січ⁶².

У цей час погіршало становище П. Дорошенка. Невдоволені наслідками його політики селяни, міщани, козаки і навіть наближені до нього представники старшини залишили Правобережну Україну і переселилися на Лівобережжя. За таких умов 10 жовтня у присутності І. Сірка та керівника загону донських козаків Ф. Мінаєва П. Дорошенко відмовився від турецького протекторату, заявив про готовність здати гетьманські клейноди і разом з мешканцями Чигириня присягнув Росії. Почалися складні переговори з російським урядом, бо, не довіряючи гетьману І. Самойловичу, П. Дорошенко не наважувався залишити Чигирин і поїхати для складання присяги у табір до нього та Г. Ромодановського. Після смерті в кінці січня 1676 р. російського царя переговори затягнулися. В липні царський уряд попередив Дорошенка, що коли той не вчинить у визначеному місці присяги, то війська розпочнуть проти нього «всякой воинской промысл»⁶³.

Влітку стала реальною загроза нового походу турецько-татарського війська на Україну. На деякий час він затримався внаслідок смерті Ібрагіма Шишмана та хвороби хана. У другій половині липня новий командуючий турецької армії — Ібрагім Шейтан-паша — розпочав похід у напрямі Хотина. Довідавшись про зруйнування жовнірами гійського стражника М. Зброжка мосту через Дністер в районі Жванця, він вирішив завдати удару в районі Перекоття. На початку серпня 50-тисячне військо вторглося на землі Червоногородського повіту Подільського воеводства, направляючись до Станіслава. Ворожі підрозділи зайняли Чортків, Ягельницю, Язлівець, Бучач, Устя, Єзупіль, Богушовичі, Потік, Тисменицю. Було спустошено села в околицях Тереховлі, Стрия і Дрогобича, зроблено спробу захопити Галич.

31 серпня Ібрагім Шейтан-паша зупинився під Станіславом, мешканці якого разом з залогою, в складі якої перебували козацькі полки Семена й Барабаша, почали відбивати атаку яничар⁶⁴.

Польсько-литовська армія, що налічувала 20 — 22 тис. жовнірів, керована королем, 13 вересня зупинилася обозом біля Журавна. Цього ж дня Я. Собеський вирушив на допомогу мешканцям Войнилова, які захищали містечко від татар, розбив там військові загони синів хана і повернувся назад. 16 вересня під Журавно підійшов Селім-Гірей, а через два дні з'явилася турецька армія. Незважаючи на повне оточення, польсько-литовське військо успішно відбивало атаки переважаючих сил ворога. Зазнавши відчутних втрат, Ібрагім Шейтан-паша погодився на переговори, які завершилися укладанням 7 жовтня Журавненського договору, зміст якого в основному повторював умови Буцацького договору. Основна відмінність полягала в тому, що новий договір скасував виплати Польщею харачу султану⁶⁵.

На початку вересня 1676 р. російське військо підійшло до стін Чигирини і П. Дорошенко з козаками і міщанами присягнув на вірність Росії. Через кілька днів він переправився через Дніпро, прибув до табору Г. Ромодановського та І. Самойловича і здав гетьманські клейноди. Підрозділи російського війська зайняли Чигирин⁶⁶. Зрозуміло, що дана акція російського уряду вела до загострення відносин з Османською імперією. Як показали наступні події, тепер вона спрямувала основний удар не проти Речі Посполитої, а проти Росії. Було здійснено так звані Чигиринські походи, але їх вивчення виходить за межі піднятої нами проблеми.

Викладений у статті матеріал дозволяє зробити висновок, що експансія Порти в 1672 — 1676 рр., основною метою якої було встановлення її панування на Правобережній Україні, виявила формальність передбаченої Андрусівським перемир'ям і Московським союзним договором домовленості Росії і Польщі про спільні дії проти турецько-татарської агресії. Існуючі суперечності між ними (в основному через Правобережну Україну) не дозволяли їм домогтися об'єднання сил, що успішно використовували у своїх інтересах правлячі кола Порти. Позбавлена підтримки з боку Росії, Річ Посполита виявилася неспроможною протистояти наступу Османської імперії і змушена була піти на ряд поступок. Негативну роль зіграли також розчленованість України і протурецька політика гетьманського уряду П. Дорошенка, внаслідок чого на відміну від 1621 р. Річ Посполита не змогла виставити сильного козацького війська. За таких обставин основний тягар у боротьбі проти грізного ворога ліг на плечі польських жовнірів, українських міщан, селян і запорозьких козаків. Відзначимо, що Я. Собеський спочатку як коронний гетьман, а згодом як король провадив політику, що сприяла спільній боротьбі польської армії та українського населення проти турецько-татарської агресії. Значною мірою саме завдяки героїчній боротьбі народних мас Правобережної України та західноукраїнських земель, а також малочисельних польських залог гальмувався наступ

турецько-татарських військ. Це, по-перше, давало можливість польському командуванню, за винятком 1672 р., вчасно зосередити для контрнаступу наявні війська, а по-друге, рятувало від спустошення етнічно польські землі.

¹ *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50 — 60-х годах XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). — Саратов, 1960. — С. 5 — 8.

² *Hubert L.* Pamiętniki historyczne. — Warszawa, 1861. — Т. 1, N 4. — S. 107 — 121.

³ *Галактионов И. В.* Из истории... — С. 104 — 105.

⁴ *Там же.* — С. 104; *Wójcik Z.* Między traktatem... — S. 10, 28.

⁵ *Галактионов И. В.* Россия и Польша перед лицом турецко-татарской агрессии в 1667 г. // Россия, Польша и Причерноморье в XV — XVIII в. — М., 1979. — С. 387 — 389; (Далі — Россия...); *Санин Г. А.* Русско-польские отношения 1667 — 1672 гг. и крымско-турецкая политика в Восточной Европе // Там же. — С. 276 — 280; *Смирнов Н. А.* Россия и Турция в XVI — XVII вв. // Уч. зап. Моск. ун-та. — 1946. — Т. 11. — Вып. 94. — С. 108 — 115; *Стецюк К. І.* З історії боротьби російського і українського народів проти агресії шляхетської Польщі й султанської Туреччини у II половині XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1983. — № 3. — С. 51. (Далі — УІЖ); *Hubert L.* Op. cit. — S. 116; *Wójcik Z.* Traktat andruszowski 1667 roku i jego genera. — Warszawa, 1959. — S. 220 — 229; *Wójcik Z.* Między traktatem... — S. 13 — 15, 39 — 45, 65 — 67; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji Rosji, 1674 — 1679: Studium z dziejów polskiej polityki zagranicznej. — Warszawa; Kraków, 1976. — S. 11 — 15; *Historia dyplomacji Polski / Pod red. Z. Wojcika.* — Warszawa, 1982. — Т. 1. — S. 224.

⁶ *Костомаров Н. И.* Руина // Исторические монографии и исследования. — Спб., 1905. — Кн. 6, т. 15. — С. 70; *Эйнгорн В.* Отставка А. Л. Ордина-Нащокина и его отношение к Малороссийскому вопросу: Вырезка. — Б. м., 1897. — С. 93 — 95; *Савич О. А.* Андрусьське перемир'я 1667 року // Наук. зап. АН УРСР. — 1946. — Кн. 11. — С. 149 — 150; *Галактионов И. В.* Из истории... — С. 86 — 96.

⁷ *Апанович О. М.* Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії: 50 — 70-і роки XVII ст. — К., 1961. — С. 207 — 209.

⁸ *Історія Української РСР:* У 8 т., 10 кн. — К., 1979. — Т. 2. — С. 90 — 96.

⁹ *Акты Южной и Западной России.* — Спб., 1875. — Т. 8, № 2. — С. 6 — 7; № 16. — С. 57 — 58. (Далі — АЮиЗР).

¹⁰ *Там же.* — № 34. — С. 137; № 40. — С. 145; — № 79. — С. 229; *Limonius* Самовидця. — К., 1971. — С. 107.

¹¹ *Kluczyski F.* Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego. — Krakow, 1880a. — Т. 1, cz. 1, N 233. — С. 493 — 494; *Zajac K.* Wojsko Rzeczypospolitej w latach 1668 — 1673 // Studia i materiały do historii Wojskowskiej. — Warszawa, 1960. — Т. 5. — S. 190.

¹² *АЮиЗР.* — Спб., 1877. — Т. 9, № 47. — С. 197 — 203; *Wójcik Z.* Między traktatem... — S. 249.

¹³ *Волк-Карачевский В. В.* Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века. — Киев, 1899. — С. 170.

¹⁴ *Львівська наукова бібліотека АН УРСР:* — Відділ рукописів. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 272 // II. — Арк. 215 с. (Далі — ЛНБ); *Kluczyski F.* Op. cit. — Т. 1, cz. 1, N 267. — S. 603.

¹⁵ *Вердум Ульріх фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через Королівство польське... // Жовтень. — 1983. — № 10. — С. 90 — 95; *Scriptores rerum Polonicarum.* — Krakow, 1878. — Т. 4. — S. 209 — 260.

¹⁶ *Sękowski J.* Collectanea z dziejopisow tureckich. — Warszawa, 1925. — Т. 2. — S. 10.

¹⁷ *Санин Г. О.* Борьба Украины и Росии против турецкой агрессии в 1672 р. // УИЖ. — 1971. — № 12. — С. 47 — 53; *Wójcik Z.* Między traktatem... — S. 279 — 300.

¹⁸ *ЛНБ.* — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 272/II. — Арк. 315 — 320.

¹⁹ *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku. — Warszawa, 1965. — S. 164.

²⁰ *Центральна наукова бібліотека АН УРСР.* — Відділ рукописів. — Ф. 11,

13501. — Арк. 95 — 95 зв. (Далі — ЦНБ); *Korzon T. Doła i niedoła Jana Sobieskiego, 1629 — 1674.* — Krakow, 1898. — 3. III. — S. 206.

²¹ *AЮуЗР.* — 1879. — Т. 11, № 17. — С. 44 — 45; *Grabowski A. Ojczyste spominki.* — Kraków, 1845. — Т. 2, N 30. — S. 166 — 167; N 31. — S. 167; N 33. — S. 169; *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 2, N 388. — S. 1039; N 389. — S. 1040; N 403. — S. 1060; *Wimmer J. Wojsko polskie...* — S. 170.

²² *AЮуЗР.* — Т. 11, № 25. — С. 60; *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 31. — S. 167; *Sekowski J. Op. cit.* — S. 49 — 54; *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 2, N 393. — S. 1045; N 398. — S. 1052 — 1053; N 403. — S. 1060 — 1061.

²³ *AЮуЗР.* — Т. 11, № 17. — С. 45; № 71. — С. 240 — 242; *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 30. — S. 167; N 33. — S. 169 — 170; *Sekowski J. Op. cit.* — S. 55 — 59; *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 2, N 403. — S. 1061 — 1062; N 404. — S. 1063; N 408. — S. 1069; *Górski K. Wojna Rzeczypospolitej Polskiej z Turcyą w latach 1672 i 1673.* — Warszawa, 1890. — S. 10 — 13.

²⁴ *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 33. — S. 169; *Wimmer J. Wojsko polskie...* — S. 170.

²⁵ *AЮуЗР.* — Т. 11, № 10. — С. 26 — 27; *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 33. — S. 170; N 39. — S. 175; *Sekowski J. Op. cit.* — S. 60 — 61; *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 2, N 403. — S. 1062.

²⁶ *Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси.* — Киев, 1888. — С. 28.

²⁷ *ЛНБ.* — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 2374/ II. — Арк. 4 — 5; *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 46. — S. 183.

²⁸ *ЛНБ.* — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 2374/ II. — Арк. 5; *AЮуЗР.* — Т. 11, № 13. — С. 34; *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 37. — S. 174; N 45. — S. 182; *Sekowski J. Op. cit.* — S. 69 — 70; *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 11, N 411. — S. 1074; N 425. — S. 1102 — 1105; *Jozefowicz J. Kronika miasta Łwowa...* — Lwów, 1854. — S. 309 — 321.

²⁹ *Zieliński K. H. Wyprawa Sobieskiego na czambuły tatarskie // Przegląd historyczno-Wojskowie.* — Warszawa, 1930. — Т. 2, z. 1. — S. 17 — 27.

³⁰ *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 11, N 422. — S. 1093. — 1094; *Zieliński K. H. Op. cit.* — S. 28 — 41; *Górski K. Wojna Rzeczypospolitej...* — S. 26.

³¹ *Історія Української РСР.* — Т. 2. — С. 94 — 95; *Abrahamowicz Z. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich: Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455 — 1672.* — Warszawa, 1959 — Cz. 1, N 378. — S. 358 — 359.

³² *Эйнгорн В. Дипломатические сношения московского правительства с Правобережною Малороссией в 1673 г.: Вырезка.* — С. 120 — 131; *Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII в.* — М., 1899. — С. 888 — 889, 908 — 914; *Попов А. Русское посольство в Польше в 1673 — 1677 годах: Несколько лет из истории отношений древ. России к европ. державам.* — Спб., 1854. — С. 11 — 12.

³³ *Эйнгорн В. Дипломатические сношения...* — С. 131 — 151; *Эйнгорн В. Очерки...* — С. 908, 914 — 949.

³⁴ *Эйнгорн В. Очерки...* — С. 923, 929 — 930; *AЮуЗР.* — Т. 11, № 66. — С. 224.

³⁵ *AЮуЗР.* — Т. 11, № 82. — С. 271.

³⁶ *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 63. — S. 197 — 198; N 64. — S. 198; N 65. — S. 199 — 200; N 74. — S. 280; N 82. — S. 215; N 84. — S. 215; N 97. — S. 231; N 104. — S. 237; N 111. — S. 244.

³⁷ *AЮуЗР.* — Т. 11, № 82. — С. 272; *Апанович О. М. Вказ. праця.* — С. 262 — 263; *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 1238. — S. 255.

³⁸ *AЮуЗР.* — Т. 11, № 97. — С. 309; *Grabowski A. Op. cit.* — Т. 2, N 139. — S. 271; N 141. — S. 273; *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 11, N 501. — S. 1314.

³⁹ *ЦНБ.* — Ф. 1, 6283. — Арк. 1 зв. — 4; *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 11, N 501. — S. 1321 — 1325; *Górski K. Wojna Rzeczypospolitej...* — S. 42 — 59.

⁴⁰ *Woliński J. Po Chocinie 1673/ 74 // Przegląd Historyczny.* — Warszawa, 1948. — Т. 37. — S. 288 — 293.

⁴¹ *ЦНБ.* — Ф. 1, 6283. — Арк. 5 зв.

⁴² *Там же.* — Арк. 8, 13; *Kluczycki F. Op. cit.* — Т. 1, cz. 11, N 520. — S. 1405.

- 43 *Літопис Самовидця*. — С. 117; *ЦНБ*. — Ф. 1, 6283. — Арк. 9; *Kluczycy F.* Op. cit. — Т. 1, cz. 11, N 525. — С. 1410.
- 44 *АЮуЗР*. — Т. 11, № 118. — С. 389 — 394; № 120. — С. 409 — 411; *Петровський М.* Нариси історії України XVII — початку XVIII століть. — Х., 1930. — Дод., № 17. — С. 407 — 409; *Літопис Самовидця*. — С. 118.
- 45 *АЮуЗР*. — Т. 11, № 122. — С. 415 — 416; № 123. — С. 416 — 417; № 124. — С. 417 — 418; № 128. — С. 425; № 131. — С. 432 — 434; № 132. — С. 437.
- 46 *Darowski A.* Szkice historyczne. — Petersburg, 1894. — Ser. 1. — S. 31 — 32, 62; *Wolinski J.* Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego. — Warszawa, 1960. — S. 141 — 143.
- 47 *АЮуЗР*. — Т. 11, № 157. — С. 523; № 173. — С. 583 — 587; 1882. — Т. 12., № 1. — С. 4.
- 48 *Там же*. — Т. 12, № 1. — С. 5; *ЛНБ*. — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 236/ II. — Арк. 174; *Літопис Самовидця*. — С. 118.
- 49 *АЮуЗР*. — Т. 11, № 185. — С. 615.
- 50 *Там же*. — № 159. — С. 534 — 535; № 164. — С. 541 — 543; № 165. — С. 545 — 546; № 171. — С. 571 — 572.
- 51 *ЛНБ*. — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 236/ II. — Арк. 174; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 111 — 116.
- 52 *АЮуЗР*. — Т. 11, № 182. — С. 606 — 607; Т. 12, № 1. — С. 7 — 11; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 115 — 116.
- 53 *Літопис Самовидця*. — С. 119 — 120.
- 54 *Там же*. — С. 119, *ЛНБ*, Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 236/ II. — Арк. 174 — 175; *ЦНБ*. — Ф. 1, 6283. — Арк. 51; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 115 — 119.
- 55 *АЮуЗР*. — Т. 11, № 201. — С. 665; *Sękowski J.* Op. cit. — S. 119 — 120.
- 56 *ЛНБ*. — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 236/ II. — Арк. 238 — 239; *ЦНБ*. — Ф. 1, 6283. — Арк. 51 — 54; *Pamiętnik Jana Floriana Drobysza Tuczyńskiego // Dwa pamiętniki z XVII wieku / Wyd. i oprac. A. Przyboś.* — Warszawa; Krakow, 1954. — S. 57 — 59.
- 57 *АЮуЗР*. — Т. 12, № 3. — С. 20; № 8. — С. 29; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 28 — 29.
- 58 *ЛНБ*. — Ф. 4. — Спр. Баворовських № 318/ II. — Арк. 49; *АЮуЗР*. — Т. 12, № 4. — С. 21 — 22; № 29. — С. 87; *Wimmer J.* Wojsko polskie... — S. 188.
- 59 *Józefowicz J.* Op. cit. — S. 356 — 357; *Korzon T.* Dzieje wojen i wojskowosci w Polsce. — Kraków, 1912. — Т. 2. — S. 473; *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. — Lwów, 1894. — S. 5.
- 60 *АЮуЗР*. — Т. 12, № 97. — С. 285; *Józefowicz J.* Op. cit. — S. 358; *Korzon T.* Op. cit. — S. 476; *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. — S. 8 — 9; *Sobieski J.* Listy do Marysieńki. — Warszawa, 1962. — S. 432 — 433, 435; *Wimmer J.* Wojsko polskie... — S. 473 — 476.
- 61 *ЛНБ*. — Ф. 5. — Спр. Оссолинських № 2374/ II. — Арк. 5 — 6; *Józefowicz J.* Op. cit. — S. 359 — 363; *Korzon T.* Op. cit. — S. 477 — 481; *Czołowski A.* Wojna polsko-turecka 1675 r. — S. 24 — 32.
- 62 *АЮуЗР*. — Т. 12, № 89. — С. 259 — 260; *Апанович О. М.* Вказ. праця. — С. 270 — 271.
- 63 *АЮуЗР*. — Т. 12, № 91. — С. 266; № 94. — С. 273 — 274; № 96. — С. 280 — 282; № 124. — С. 373 — 374; № 151. — С. 513 — 514; № 190. — С. 688 — 695.
- 64 *Woliński J.* Żorawno // *Przegląd Historyczno-Wojskowy*. — S. 46 — 49; *Woliński J.* Relacja Dymitra Wisniowieckiego z kampanji 1676 // *Ibid.* — Z. 2. — S. 296 — 297; *Korzon T.* Op. cit. — S. 485; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 62 — 66.
- 65 *Józefowicz J.* Op. cit. — S. 370 — 378; *Wolinski J.* Żorawno. — S. 55 — 61; *Sobieski J.* Op. cit. — S. 465 — 466, 471 — 476; *Wójcik Z.* Rzeczpospolita wobec Turcji... — S. 72 — 76.
- 66 *АЮуЗР*. — Т. 126 № 201. — С. 729 — 734.

Одержано 29.09.89 р.

В статті предпринята попытка переосмыслить сущность событий, происходивших на Правобережной Украине в 70-е годы XVII в. В частности, по-новому освещается деятельность гетмана Правобережной Украины Петра Дорошенко. Определена роль Андрусовского перемирия в развитии международных отношений в Восточной Европе.

П. Г. Усенко

УКРАЇНСЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ З. СЕРАКОВСЬКОГО

В контексті історії України розглянуто життєвий шлях польського революційного демократа Зигмунта Сераковського. Показано вплив подій на Україні на його діяльність та світогляд.

Життя видатного польського революційного демократа Зигмунта Сераковського та його рідних тісно пов'язане з Україною. Корені роду — у стародавньому польському м. Серакові, пізніше предки оселились у Галичині, де дістали графський титул. З другої половини XVII ст. вони здобули право на родинний герб «Доленга». 1762 р. Зигмунтів прадід Ян Сераковський переселився на Волинь, де придбав маєток Завозів Луцького повіту¹. Його син Франц Урбан Тадей втратив цю спадщину і після третього поділу Речі Посполитої у 1795 р., коли Західна Волинь увійшла до складу Російської імперії, був уже безмастним бідаком, у якого тільки й лишилося, що шляхетське звання, підтвержене й за нової влади 1802 р. волинським губернським дворянським зібранням.

Батько Зигмунта Гнат (Ігнацій-Антон) був військовим, а дослужившись до чину поручика, пішов у відставку. Згодом він найнявся управителем маєтками до колишнього майора Віктора Муравського², який віддав за нього дочку Фортунату.

Про дату народження Зигмунта Сераковського в історичній літературі можна зустріти досить суперечливі відомості: від 1816 до 1836 р.³ — такий дивовижно великий діапазон часу, в межах якого ті чи інші українські, російські та польські джерела називають різні дати.

Досить зазначити, що в останньому виданні «Большой советской энциклопедии» ("БСЭ") наведено 18 (30) травня 1826 р.,⁴ у попередньому — 1827 р.⁵ У польській літературі частіше зустрічається 1827 р.⁶ Проте серед документів сенатської Герольдії, які нині зберігаються в Центральному історичному архіві СРСР у Ленінграді, є метричне свідоцтво — «витяг з метричної хрестопривідної книги» Остропільського римсько-католицького приходського костельу «в Новоградволинському повіті у Старокостянтинівському деканаті Волинської губернії», — де двома мовами — польською та російською — засвідчується, що 19 жовтня 1832 р. ксьондз Томаш Гуцевич здійснив «церемоніальний обряд хрещення над шестирічною дитиною чотирьох

© П. Г. Усенко, 1991

імен Зигмунтом-Еразмом-Гаспером-Юзефом», і уточнюється, що йдеться про сина подружжя Гната та Фортунати Сераковських, народженого у селищі Лісове Чарторийського приходу 18 травня 1826 р.⁷

Ніби та сама дата, яка подана в «БСЭ» останнього видання, але є істотне уточнення — 18 травня не за старим, а за новим стилем, яким тоді вже користувалася католицька церква. Оскільки різниця між стилями у XIX ст. становила 12 дів, то днем народження слід вважати 6 (18) травня 1826 р.

Становище на Волині мало чим відрізнялося від того, що склалося тоді на всій Правобережній Україні. Поляком у середньому був кожний десятий, переважно люди невеликого достатку або й взагалі бідняки. Проте одному відсотку найбагатших з них — магнатам — належала абсолютна більшість земельних угідь та кріпаків. Реальністю виявилася спільність долі і недолі незаможного українського та польського населення, але коли пригноблені були людьми різних національностей, то гнобителі — здебільшого поляками (принаймні, самі вони так вважали, хоча частина походила з полонізованих українців). Цей аспект мав важливе значення у непростих сплетіннях соціальних і національних протиріч. Вороже ставлення селянина до свого пана царський уряд уміло використовував проти шляхтичів — учасників визвольного руху.

З іншого боку, польський національний рух за тих умов не міг не вплинути на революційні настрої українців та росіян. Це помітно позначилось на російській армії. Створене в ній Південне товариство декабристів встановило контакти з польським Патріотичним товариством, а 1823 р. у Новограді-Волинському за ініціативою офіцерів розташованих там військ виникло Товариство з'єднаних слов'ян, підтримане місцевими польськими революціонерами. Серед останніх були родичі Муравських і Сераковських — брати Микола та Станіслав Ворцелі, палкі поборники республіканської федерації слов'янських народів⁸.

Гнат Сераковський 1831 р. став повстанцем, очоливши створений ним загін із селян, і взяв участь у боях під Дашевом, Ободівкою, Тивровим, Летичевим. Загинув він, найвірогідніше, поблизу с. Майдан, коли зненацька на загін напали урядові війська під командуванням генерала Рота. Існувала ще родинна легенда, за якою батькові Зигмунта немовби вдалося перейти кордон Австрійської імперії, де його було ув'язнено. Коли ж наприкінці 1830-х років на Волині розгорнула діяльність конспіративна організація «Співдружність польського народу», він нібито втік із в'язниці з наміром таємно повернутися додому, але його знов схопили й стратили⁹. Документальних підтверджень цього не знайдено. Можливо, легенда народилася у зв'язку з тим, що керівництво «Співдружності польського народу» місцем перебування на Україні обрало орендоване колись Г. Сераковським с. Лісове.

Втрата батька стала важким випробуванням для родини. На руках Фортунати Сераковської та її матері Марії Муравської залишилися ма-

ленький Зигмунт і його сестра Марія. Невдовзі народилася й третя дитина, названа Гнатом на честь батька.

У вихорі подій 1831 р. втратили майно. Засобів для існування не залишилося. Тож було вирішено звернутись до родичів та знайомих по допомогу. Мешкати всім п'ятьом довелось у приймах і не завжди разом. Як згадував Зигмунт, мати власною працею утримувала бабусю Марію та дітей¹⁰.

Дуже важко виявилось засвідчити дворянство малих Сераковських¹¹. Справа у тому, що 19 жовтня 1831 р., невдовзі після придушення польського повстання, Микола I видав указ, за яким значна частина шляхти, яка не володіла кріпаками, фактично переходила на становище селян: досить було губернському зібранню не визнати доказів дворянського походження. Більше 30 тис. шляхтичів на Волині одразу втратили будь-які привілеї й були оподатковані. У Росії це загрожувало не тільки матеріальними, а й величезними моральними збитками. Людям податного стану утруднювався шлях до вищої освіти, вони могли зазнати тілесних покарань тощо. Щоб принаймні відтягти офіційну втрату дворянства, треба було представити хоч якісь докази шляхетності роду, подати їх до депутатського зібрання, де справа могла розглядатися досить довго, як, власне, й сталося з Сераковськими. Зважаючи на це, під час хрещення Зигмунта в 1832 р. у метричній книзі записали подружжя батьків графським¹²: брат діда Зигмунта — Максиміліан Сераковський — саме тоді оголосив, що і він, і удова та діти його племінника Гната належать до графського роду, який ведеться від белзького каштеляна Яна Сераковського.

В 1838 р. Сераковський почав навчатися у Житомирській гімназії. Тут у нього визріло бажання здобути вищу освіту у столиці Росії. Підліток старанно вивчав російську мову. В четвертому класі, коли гімназію перевіряли, контрольний іспит узявся складати Зигмунт. На всі запитання відповів настільки досконало, що враз зробився гордістю гімназії — і учнівського загалу, і вчителів, а перевіряючий пообіцяв йому допомогу в навчанні у Петербурзі, коли дізнався про наміри Сераковського на майбутнє¹³.

Гімназію З. Сераковський закінчив успішно і мав всі підстави навчатися в університеті. Однак він не поспішав виїздити до столиці. Здобувши право на вищу освіту, 17-річний абітурієнт не мав коштів для реалізації цього права. Щоб заробити гроші на навчання, Зигмунт прийняв запрошення волинського поміщика Альбіна Піотровського попрацювати у Житомирі приватним вчителем його дітей. Лише 1845 р. він став студентом Петербурзького університету. Канікули Сераковський переважно проводив на Україні та в Литві у зустрічах і розмовах по селах. Спілкуючись із землеробами, знаходив такі слова, що пробуджували волелюбні традиції, почуття людської та національної гідності, віру у світле майбуття. Під час канікулярних літніх відвідин Волині він поглиблював знання про життя народу. Такі зустрічі зміцнювали його демократичні переконання. «Маса завжди приваб-

лювала і наче наелектризувала його, і тоді його душа викресала іскри, що глибоко западали до сердець слухачів», — згадувала дружина Зигмунта — Аполонія¹⁴.

Настав 1848 р. — «Весна народів». Сераковський мав листа від матері, в якому йшлося про необхідність його поїздки до вельможного, поважного за віком родича на півдні України — Андрія Сераковського, про можливість стати його спадкоємцем і щодо маєтності, і щодо графського титулу (останнє видавалося вкрай важливим, оскільки справа про дворянське походження Сераковського ще не була вирішена). За цих обставин 31 березня він взяв в університеті 28 днів відпустки за родинних обставин і поїхав до Херсонської губернії. Прибувши через тиждень до Рогачова і взявши там чергову подорожню, Зигмунт явно не поспішав за знадливою спадщиною. У другій половині квітня йому пощастило відвідати своїх близьких, розпорошених по Волині: мати перебувала у Луцькому повіті, брат навчався у Житомирській гімназії, сестра працювала гувернанткою в одному з маєтків Дубнівського повіту.

На Волині з'явилися чутки про нове повстання у Галичині. Насправді масовий визвольний рух мав місце у Кракові та Львові. Тут відбувалися численні маніфестації, під час яких проголошувалися демократичні вимоги: рівність громадян перед законом незалежно від соціального стану та віросповідання, гласність судочинства, скасування цензури, ліквідація панщини та інших феодальних повинностей. У квітні австрійський уряд ухвалив указ про проведення селянської реформи для Галичини (на 4 місяці раніше, ніж для інших місцевостей держави, й за 13 років до подібного законодавчого акта в Росії). 25 квітня (за юліанським календарем це було 13 число) стихійно повстав Краків, а вже наступного дня його окупувала австрійська воєнщина. Між тим, не відаючи про це, на зібранні поляків-волинян гаряче обстоювалася необхідність узятися за зброю та з'єднатися з галицькими повстанцями. Присутній там Сераковський переконав у потребі одержання точної інформації з-за кордону, на підставі чого можна було б прийняти відповідне рішення. Щоб уникнути марного кровопролиття, він пообіцяв зібрати факти і подати землякам потрібні відомості. По тому вирушив до м. Почаєва, звідки до тогочасного російсько-австрійського кордону залишалося кілька верст.

Можна припустити, що, зібравши у Почаєві відомості про спад визвольного руху в Галичині (а було це вже після придушення Краківського повстання і скасування панщини, чим уряд запобіг селянському повстанню), Сераковський не вирушив би за кордон. Проте не виключено, що його шлях все ж проліг би далі, адже він захопив із собою зброю, пістолет та шаблю.

Увечері 20 квітня 1848 р. студент Петербурзького університету Сераковський прибув на трикінному візку до почаївського заїжджого двору, де за відсутності господаря Мошка Скульського його приймав 17-річний слуга Нафтул Кришталь. Зустріч стала фатальною для гостя.

Подальші події розгортались стрімко. Візник таємно сповістив Кришталя, що можна зробити великі гроші, якщо показати прибулому шлях за кордон.

Важко зрозуміти, чим керувався цей молодий служник, але як би там не було він викликав жандарма. З'явився становий пристав Заремба Гадзецький, заарештував Сераковського і наступного дня доставив його кременецькому земському справнику. Далі затриманого привезли до Києва, до генерал-губернатора Д. Г. Бібікова, який відзначився у розгромі Кирило-Мефодіївського братства та арешті Т. Г. Шевченка. Студента Сераковського, як і Шевченка, відправили з жандармом до столиці імперії, в каземат III відділення, і далі на заслання, в солдати Окремого Оренбурзького корпусу. «Обставини справи наводять на нього деяку підозру у намірі зникнути за кордоном», — доповів цареві шеф жандармів Орлов, пропонуючи через це застосувати до Сераковського «заходи обережності»¹⁵.

Щодо особистого знайомства Зигмунта Сераковського з Т. Г. Шевченком, то існують різні точки зору, яким воно було в період заслання — очним чи заочним. Справа у тому, що деякі мемуаристи вказали на їх зустрічі, а деякі, навпаки, заперечили це¹⁶. Документально встановити час їх спільного перебування в одному місці Оренбурзького краю не вдалося, але й повністю виключити таку можливість важко, адже вони перебували в одному корпусі майже 8 років.

В усякому разі, сам Шевченко згадував Сераковського у листах з Новопетровського укріплення як дуже близького знайомого. Відома лише частина їх оренбурзького листування, проте навіть цей невеликий матеріал дає підстави для висновку про обопільне прагнення двох революціонерів до зміцнення братерської дружби.

За умов посилення нагляду за кореспонденцією відверте співчуття Шевченкові вимагало неабиякої мужності. Сераковський сміливо висловлював солідарність з українським поетом і художником і, незважаючи на царську заборону, надсилав йому різне приладдя для малювання, про що з вдячністю писав у відповідь Шевченко¹⁷.

Обмін заповітними думками з Шевченком, прилучення до його революційних ідей — все це сприяло формуванню світогляду Сераковського. Залишилось свідчення генерала М. О. Домонтовича (батька О. М. Коллонтай) про те, що, повернувшись 1856 р. до Петербурга, Сераковський називав себе «українцем з правого берега Дніпра»¹⁸.

Активно працюючи потім у журналі «Современник», Зигмунт Сераковський не припиняв наполегливої боротьби за визволення свого друга-поета із солдатчини. 2 березня 1857 р. Броніслав Залеський повідомляв Шевченкові: «Сигізмунд писав мені, що бачив у Петербурзі подання... про тебе»¹⁹. А відповідне царське рішення про увільнення Шевченка з військової служби датоване 1 травня, тож можна припустити, що виступ Сераковського у № 5 журналу за 1857 р. стосується саме цієї події: «Переслідуванням, в'язницям, ешафотам, вогнищам не вдалося придушити людського духу. Траплялись часи,

коли кат брав гору (наприклад, в Іспанії, в Італії), але перемога завжди залишалася неповною й безплідною. Був завжди куток у світі, де пригноблена совість повставала, де вона проголошувала права свої біля підніжжя ешафота. Переслідування ніколи не підтримують віджилого порядку. Римські імператори й проконсули лютували — християнство брало гору. Й тому не парадокс, не порожня фраза, але історичний висновок: по суті, врешті-решт переслідування залишаються безсилими й сприяють навіть торжеству гнаних ідей»²⁰. Того ж місяця Залеський радо сповістив Шевченка: «Цієї хвилини я одержав лист Сигізмунда, він мені пише, що ти вільний»²¹. І надалі Сераковський не полишав зусиль допомогти українському другові, разом з віце-президентом Академії художеств Ф. П. Толстим та його дружиною А. І. Толстою наполегливо домагався, щоб Шевченку було дозволено повернутися до столиці.

Уже на другий день після повернення до столиці, 28 березня 1858 р., Т. Г. Шевченко зустрівся з польськими революціонерами, після чого у «Щоденнику» написав: «Вечір провели ми у В. М. Білозерського... У нього зустрів я моїх співвигнанців оренбурзьких — Сераковського, Станевича та Желіговського (Сову). Радісна, весела зустріч. Після широсердних розмов і милих рідних пісень ми розсталися»²².

Повернувшись після річного закордонного відрядження у середині 1861 р. до Петербурга, Зигмунт не застав Шевченка у живих. Вшановуючи пам'ять Великого Кобзаря, його польський друг передав Шевченкового листа (від 6 квітня 1855 р.) для опублікування у журналі «Основа».

До другого закордонного відрядження спричинилася подана військовому міністру записка Зигмунта Сераковського, що тоді працював у департаменті Генерального штабу, про реорганізацію арештантських рот, заміну залякування і мордування методом «морального виправлення ув'язнених»²³. З 2 липня 1862 р. його вважали відрядженим до Франції, але Сераковський відвідав Україну, мав не тільки родинні зустрічі, а й конспіративні. У Києві вже тоді він видавав накази «як керівник заколоту»²⁴. А повернувшись з-за кордону, Зигмунт написав ще одну записку, офіційно названу «Питання польське». Слідом за Т. Г. Шевченком ("Ще як були ми козаками") він звинуватив насамперед єзуїтів у порушенні тієї державної федерації Польщі, Литви та Русі, яка мала об'єднувати народи як «рівний з рівним та як вільний з вільним»²⁵. Викрито ним і імперську політику царів ("У Росії державне начало підкорило собі все, придушило все"), і прояви шовінізму в офіційній російській публіцистиці та історичній науці. Сераковський проголошує ідею нового союзу народів, які б, ставши рівними та вільними, мали абсолютно однакові права, однаково забезпечений розвиток²⁶. Читачами записки мали бути насамперед військовий міністр Д. О. Мілютін та петербурзький генерал-губернатор О. А. Суворов, вона, звичайно, не містила політичної програми-

максимум Сераковського, проте й у ній відбито його революційні погляди.

Польський революціонер один із перших у Росії відчув необхідність кардинального розв'язання національного питання і сміливо запропонував практичні шляхи до цього за прикладом Швейцарії. Для західних губерній Російської імперії він пропонував таку програму: «1) На губернських та повітових з'їздах і зборах кожний має право говорити мовою польською або руською (малоросійською); 2) всі особи на службі у судовій частині повинні знати мови польську й руську (малоросійську). У справах цивільних суд ведеться тією мовою, якою подано позов; у справах карних — тією, якою вільніше розмовляє підсудний; 3) у школі викладання ведеться тією мовою, якою говорить більшість учнів, так, наприклад, на Волині, Поділлі й Україні у початкових школах треба викладати малоросійською... У середніх навчальних закладах, де більшість учнів нині поляки, викладання має вестися польською мовою (зрозуміло, коли в якомусь середньому закладі, наприклад у місті Києві, більшість учнів — малороси, викладання ведеться малоросійською). У вищих навчальних закладах, наприклад у Київському університеті, кожний професор може викладати по-російськи, по-польськи чи по-малоросійськи; слухачі на заключних екзаменах відповідають яким забажають наріччям. Бажаючі вступити на державну службу в Західному краї повинні довести, що знають наріччя, якими говорять у цьому краї»²⁷.

3. Сераковський був поляком і тим пишався, однак, народжений на Волині, називав себе українцем, знав і любив росіян, литовців, казахів. Полум'яний патріот, він виявив себе справжнім інтернаціоналістом. Друг і однодумець Т. Г. Шевченка, революціонер-демократ З. Сераковський разом з тисячами інших поляків — мешканців України — поділив історичну долю українців, йдучи тим шляхом, що крізь лихоліття вів до справедливішого суспільства.

¹ Марахов Г. И. Сигизмунд Сераковский и его связи с Украиной // Сов. Украина. — 1961. — № 2. — С. 155; Усенко П. Г. Нові матеріали про польських друзів Т. Г. Шевченка // Іст. дослідження. — К., 1985. — Вип. 11. — С. 43.

² *Бібліотека* Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. — № 6934. — Арк. 1. (Далі — БЧ.)

³ Дьяков В. А. Материалы к биографии Сигизмунда Сераковского // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х годов. — М., 1960. — С. 65.

⁴ *Сераковский* // БСЭ. — 3-е изд. — М., 1976. — Т. 23. — С. 275.

⁵ *Сераковский* // Там же. — 2-е изд. — М., 1955. — Т. 38. — С. 539.

⁶ Dybowski B. Pamięci Zygmunta Sierakowskiego. — Lwów, 1906. — S. 38; *Marciniak Z. Zygmunt Sierakowski: Bojownik o sprawiedliwość społeczną i wyzwolenie narodowe.* — Warszawa, 1956. — S. 59.

⁷ Центральний державний історичний архів СРСР. — Ф. 1343, оп. 29, спр. 2492. — Арк. 34 — 35. (Далі — ЦДІА СРСР.)

⁸ *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей: В 3 т.* — М., 1956. — Т. 2. — С. 120.

⁹ БЧ. — № 6934. — Арк. 1 — 4, 8.

10 Дьяков В. А. Указ. соч. — С. 66; Смирнов А. Ф. Сигизмунд Сераковский. — М., 1959. — С. 6.

11 БЧ. — № 6934. — Арк. 5 — 6.

12 ЦДІА СРСР. — Ф. 1343, оп. 29, спр. 2492. — Арк. 34 — 35.

13 БЧ. — № 6934. — Арк. 6, 11.

14 Цит. за: Бихулич В. Б. Воспоминания А. Сераковской (Далевской) и другие материалы о З. Сераковском в ЦГИА Литовской ССР // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». — М., 1964. — С. 65.

15 Центральний державний архів Жовтневої революції, найвищих органів державної влади і органів державного управління СРСР. — Ф. 1, 1848 р., спр. 190. — Арк. 1 — 1 зв.

16 Ткаченко М. М. Т. Шевченко і С. Сераковський // Вісн. АН УРСР. — 1957. — № 3. — С. 20 — 25; Шевченкознавство: Підсумки й пробл. — К., 1975. — С. 292 — 295; Смілянська В. А. Біографічна Шевченкіана (1861 — 1981). — К., 1984. — С. 177.

17 Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: В 6 т. — К., 1964. — Т. 6. — С. 92, 101, 103, 105, 106, 111, 113, 118, 120, 124, 136, 142, 143, 152, 162, 175.

18 Русско-польские революционные связи: В 2 т. — М., 1963. — Т. 1. — С. 204.

19 Листи до Т. Г. Шевченка, 1840 — 1861. — К., 1962. — С. 97.

20 Современник. — 1857. — № 5. — С. 111.

21 Листи до Т. Г. Шевченка, 1840 — 1861. — С. 101.

22 Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. — К., 1964. — Т. 5. — С. 220.

23 Зайцев В. М. Дело о второй заграничной командировке З. Сераковского // К столетию героической борьбы «за нашу и вашу свободу». — М., 1964. — С. 48.

24 Koszczys W. Zygmunt Sierakowski: nachelny wódz Żmudzi w r. 1863. — Kraków, 1906. — S. 60.

25 Русско-польские революционные связи. — Т. 1. — С. 231.

26 Там же. — С. 236.

27 Там же. — С. 237.

В контексте истории Украины рассмотрен жизненный путь польского революционного демократа Зыгмунта (Сигизмунда) Сераковского. Показано влияние событий на Украине на его деятельность и мировоззрение.

<i>Смолій В. А., Головка О. Б.</i> Проблема українсько-польських зв'язків доби феодалізму в українській радянській історіографії	3
<i>Толочко О. П.</i> Польща і Русь: спроба створення моделі еволюції потестарних структур	10
<i>Головка О. Б.</i> Балтійські племена в політичних взаємовідносинах Давньоруської і Польської держав (X — перша третина XIII ст.)	23
<i>Сас П. М.</i> Проблема людини в творчості українського письменника XVI ст. Ст. Оріховського	34
<i>Сидоренко О. Ф.</i> До питання про участь України у європейській торгівлі Речі Посполитої	47
<i>Лепявко С. А.</i> Польські хроніки І. Бельського і Р. Гейденштейна про повстання 1594 — 1596 рр. на Україні	60
<i>Ульяновський В. І.</i> Лжедмитрій I і Україна (політичні аспекти)	73
<i>Яковенко Н. М.</i> Спроба обрахунку чисельності шляхти на Правобережній Україні у першій половині XVII ст.	86
<i>Щербак В. О.</i> Україна в політичних планах Швеції, Польщі і Російської держави в другій половині 20-х — на початку 30-х років XVII ст.	98
<i>Мицик Ю. А.</i> Повстання слов'янських невільників-веслярів на турецьких галерах у XVII ст.	105
<i>Степанков В. С.</i> Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672 — 1676 рр.	112
<i>Усенко П. Г.</i> Українські сторінки біографії З. Сераковського	129

Научное издание

Академия наук Украинской ССР
Институт истории Украины

**УКРАИНА
И ПОЛЬША
В ПЕРИОД
ФЕОДАЛИЗМА**

Сборник научных трудов

Редакционная коллегия

В. А. Смолий (ответственный редактор) и др.

Киев, издательство «Наукова думка»
На украинском языке

Оформлення художника *В. Б. Бродського*
Художній редактор *С. П. Квітка*
Технічний редактор *А. О. Нагорна*
Коректори *С. Є. Ноткіна, І. В. Точаненко*

ИБ № 11443

Підп. до друку 11.03.91. Формат 60x84 1/16. Офс. друк. Ум. друк. арк. 8,14. Ум. фарб. відб. 8,37. Ум.-вид. арк. 10,46. Тираж 7200 пр. Замі-234 Ціна 3 крб.

Оригінал-макет виготовлено на персональних комп'ютерах у видавництві «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Репіна, 3.
Друкарня наукової книги. 252601 Київ 4, вул. Репіна, 4.

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
1991 РОКУ
ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:**

КОЗЛОВСЬКИЙ А. О. Історично-культурний розвиток Південного Подніпров'я у IX — XIV ст. — 9 арк. — 1 крб. 90 к.

Монографія присвячена питанням історії й культури осілого населення Південного Подніпров'я у IX — XIV ст. На підставі аналізу всіх категорій археологічних знахідок розроблено ознаки матеріальної культури осілого населення, критерії культурно-хронологічного членування, дано характеристичну його соціально-економічного розвитку. Виділено три періоди в існуванні пам'яток осілого населення Південного Подніпров'я, в окрему групу виділено пам'ятки, які продовжували існувати після татаро-монгольського нашествия. Розглядаються основні заняття населення: розвинуте землеробство і скотарство, а також ремесло і торгівля, що дозволяє вважати досліджувані поселення торгово-ремісничими центрами. Особливу увагу приділено визначенню етнічного складу населення, а також їх взаємовідносинам з кочовими племенами. Окремий розділ присвячено маловивченому питанню про бродників, про можливість їх проживання в Південному Подніпров'ї.

Для істориків, археологів, етнографів, усіх, хто цікавиться історією слов'ян.

СОФОНОВИЧ Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — 20 арк. — 4 крб. 30 к.

«Хроніка» визначного культурного діяча України XVII ст. Ф. Софоновича є цінним історичним джерелом і гам'яткою української історіографії. Це одна із перших узагальнюючих праць з історії України (з найдавніших часів до 1673 р.), розрахованих на широке коло читачів. «Хроніка» складається з трьох частин: «Хроніка про Русь» (1672 р.), «Хроніка про початок і назву Литви» (1673 р.), «Хроніка про землю Польську» (1673 р.). У першій її частині висвітлюється історія Стародавньої Русі, у 2-й та 3-й — історія України XIV — XVII ст. на фоні історії Литви і Польщі.

Для істориків, філологів, кодикологів, всіх, хто цікавиться історією вітчизняної культури.

ГОШКО Ю. Г. Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV — XIX ст. — 14 арк. — 3 крб. 10 к.

У монографії висвітлюється історія промислів й торгівлі в Карпатському регіоні, що за середньовіччя був досить розвинутим у промисловому відношенні. Тут з найдавніших часів існувало значне виробництво солі. Починаючи з XVI ст. поступово зростає виробництво будівельних матеріалів, а з кінця XVIII ст. функціонували залізорудні та переробні промисли. На широкому порівняльному матеріалі зроблено аналіз зайнятості населення в цих промислах. Розглядаються також недостатньо вивчені процеси зародження капіталістичних відносин в цьому регіоні та їх вплив на розвиток міжнародної і внутрішньої торгівлі.

Для етнографів, істориків, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією українського народу.

Попередені замовлення на ці книги приймас книгарня видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, вул. Кірова, 4), яка висилас літературу іногороднім замовникам післяплатою.

3 крб.

НАУКОВА ДУМКА